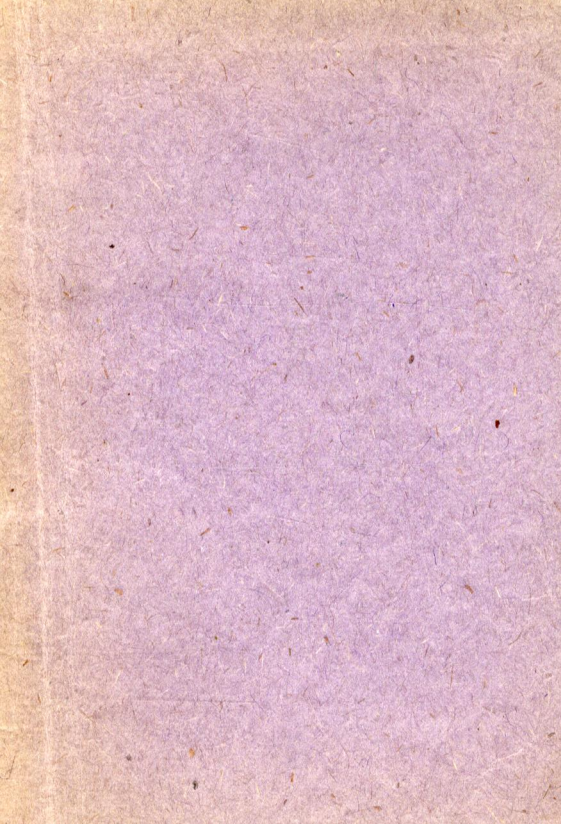

Dr. M. M. M.

Літературно-наукова бібліотека.

Книжка 2.

АВСТРО-РУСЬКІ СПОМИНИ

(1867—1877)

М. ДРАГОМАНОВА.

Частина перша.

Ціна 10 кр.

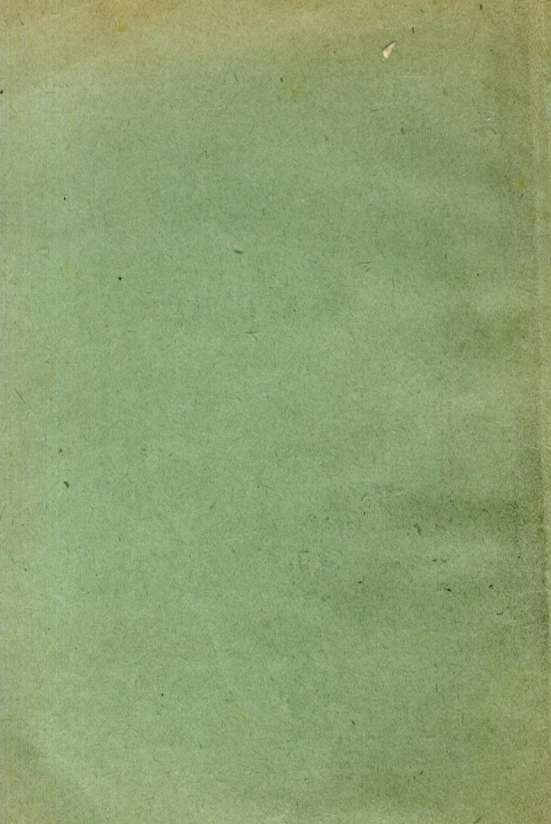
Накладом Івана Франка.

ЛВВІВ

З друкарні Товариства імені Шевченка.

Під зарядом К. Беднарського.

1889

12.1-5

О

АВСТРО-РУСЬКІ СПОМИНИ

(1867—1877)

М. ДРАГОМАНОВА.

Частина перша.

1541

ЛЬВІВ, 1889.

З друкарні Товариства ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

(с) У. 18" (092 Драган + Сранко) +

9(с 47.74). 18"

9 092

Львівська Філія
бібліотеки АН УРСР

863 с

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И- 34 583

III.
Д-721

**Вступне слово : огляд на моє українство до знакомства з Галичанами.
Мої перші писання про Галичину.**

Доля привела мене в стосунки з австрійськими Русинами Галичини, Буковини й Угорщини, більші, ніж це звичайно лучається Росіянам, та навіть, на скільки знаю, й самим австрійським Русинам, котрі рідко виходять по за границі кожної своєї провінції. Через те я думаю, що мої споминки про ті стосунки не будуть без інтересу, а може й не без користі й для самих австрійських Русинів. Тож я їх і розкажу тут, як можу тільки, об'єктивно.

Звела мене з австрійськими Русинами та участь, котру довелося мені брати в українському руху в Росії,

то ж я мушу поперед усього коротенько розказати, як і з якими думками приступив я до того руху і з якими перейшов я до взаємин з Галичанами й другими австрійськими Русинами.

Родився я (1841) на лівобічній Україні, в місті Гадячу, в Полтавщині, в сім'ї українського роду, та такий, в котрій вже старосвітське українство було підконане повіщою російською або лінше російсько - європейською культурою. Батько мій (1802—1860) прожив 24 роки в Петербурзі, де вивчився сам французької, англійської й трохи німецької мови, пробував писати й перекладати французьких та англійських поетів на московське і печатав свої проби в петербурських альманахах 20-х і 30-х років, хоч од України й не одстав. Брат єго в Петербурзі навіть написав доому з народнього українського життя, з котрої батько мій показував мені потім деякі віршики, зовсім

не злі. Сам мій батько, вернувшись на Україну в 1838 р. зараз же почав збирати пісні народні, з котрих частину передав нашому землякові і по частини родичеві проф. Амвросію Метлінському, а більша частина розгубилась по знакомим*). Хоч маленьким хлопчиком я пам'ятав українського поета Михайла Макаровського, й трохи підрісши хвалився, що бачив у нашому домі чоловіка, котрого печатні твори (в збірці А. Метлінського) лежали у матері в комоді. Пізніше сам батько мій написав кілька байок українських, не дуже зрештою мудрих.

Мати моя була більш наївна Українка, яко небогата панночка, що виросла в хуторі, та й єї батько, по імені Цяцька, був опетербуржений

*) Найбільший зшиток завезла в Крим жінка нашого далекого родича, котра сама була з роду, що, як багато інших, перебравсь туди

Українець, і звався Цацкин, хоч, здається, не зовсім цурався й українства. По крайній мірі мені розказувала одна з наших бабів, що весілля моєї матері справлялось по панському в горницях і по мужицькому у дворі і що як молоді вийїздили в город, то за ними йшла традиційна перезва й співали „Журавля“. Словом, в нашій сім'ї не багато було старосвітського, традиційного українства, а українство жило поряд з російщиною, досить свідомою, літературною, хоч через те може й не було у нас і того нагону проти українства, як проти мужицтва, який бував по панських (по малопанських часом ще більше, ніж по великопанських) сім'ях на Україні. Українству у нас одводилась така частина,

з Полтавщини; вона казала батькові моему, що там дуже интересує все, що нагадує метрополію. Зшитком пісень збору мого батька так поінтересувались, що й не вернули його!

яку воно само могло займати по своїй культурній силі. А так як та сила була слабша од російської, то й українство у нас було підрядним. *)

*) Я не можу тут розбалакатись про політично-соціальні погляди моїх родичів, хоч це річ і доволі характерна для свого часу. Скажу тільки, що батько мій, та й дід по матері, були, як майже всі освітніщі Росіяне початку XIX. в., скорше всього якобінцями, держались якоїсь мішанини республіканства з цезарізмом; до крепаків були досить добрі, а мати мені розказувала в часи еманципації, що батько єї, померший ще коло 1850 р., завше б то казав, що раніше чи пізніше, а воли крепакам мусить бути. Раз, будучи хлопцем, щось в 1848—49 рр. я підслухав розмову між батьком і матір'ю про те, що, мовляв, правду сказав дід, що як би знову вернулась їетьманщина, то забрали б гору великі пани. Певно ця розмова була протягом якоїсь попередньої ширшої розмови про можливість автономії „Малоросії“, про що балакалось іноді між лівобічним панством в часи, коли й Шевченко писав свої політичні поеми. Батько мій був в отвертій війні зо всім повітовим магнат-

В такому ж духу виховувався я і в гімназії (полтавській, 1853—1859). Наука була російська, переклади європейських писателів, — до котрих я ще з дому став ласий, — були російські. Тільки при тому в нас не гнали української мови, до котрої обертались часом і учителі, звісно, більш, коли треба було пустити юмор, а „Наталка Полтавка“ була в Полтаві немов офіційна песа, котру що року грали „любителі“ з губерніського

ством і урядом, писав на його „бумаги“ всякому малому людству: козакам, міщанам, а то й юріпакам, що іноді всмілювались „доказувать свои права на вольность“. Через це батько мій був дуже зв'язаний між мужицтвом у повіті і багато шанок знімалось перед ним охоче, як ми ходили або їздили, при чому й батько мій сам знімав шанку на всякий мужицький поклін (другі пани того не робили, а іноді який з них, що сидів з нами в повозі, було й виговорює за те моєму батькові), і мене навчав те ж знімати шанку перед мужиками.

beau-monde, на добродійні цілі, котрими звичайно адмініструвала губернаторша; грали єї також іноді і самі гімназисти на своїйх сценках. „Наталка“ була перша театральна пєса, котру я побачив. Прельстився я нею несказанно, переписав і вивчив на пам'ять і в перші ж вакації на Різдво всю єї проказав і проспівав на всі голоси (з відомости рідних) перед домовими дівчатами (звісно, крепачками), котрі плакали в три річки, коли я виводив перед ними: „Видно шляхи полтавські“ і т. д. Потім я привіз переписане Сватанє на Гончарівці і т. і. і часом читав перед дворовими, а то й панами, як було зберуться в гості. Далі попались мені й вірші Шевченка, котрого навіть „Кавказ“ і „Сон“ частенько попадались в записних книжках гімназистів, тільки підписані шифрованим іменем! Треба сказати, що українські поезії містились в таких книжках з рос-

сійськими і не наводили ні на які виключно націоналістичні думки. Варто б розказати, як мені дістались до рук „Оповідання“ Марка Вовчка, та довго це буде. Скажу тільки, що перше оповіданнячко М. Вовчка (Панська воля), котре я прочитав у учителя історії С-на, котрому Куліш залишив склад своїх видань на продаж, зробило на мене велике враження, і мало для мене велику вагу, положивши початок моєї дружби з цим цінним для Полтавщини чоловіком, а також рішучий початок мого свідомого демократизму. Тільки впять таки твори М. Вовчка вразили мене своєю загально-людською, соціальною ідеєю, ніякого націоналізму в мені не збудили, а лягли в мойому мозку поряд з тими „ліберальними“ російськими віршами, з уривками з творів Герцена, котрі до нас доходили, та з романом Бічер-Стоу (Onkel Tom), ко-

трий я прочитав незабаром у російському перекладі.

Коли й на мене, як на всякого підрістка, наскочила охота писати поезії, то пробував я їх писати і по російському і по українському, і тепер пам'ятаю, як я, вже побачивши, що оригінальний поет з мене не виходить, узявсь за переклади, та мучився, перекладаючи Горацієву *De arte poëtica* на українське, тоді як переложив далеко лекшу *Beatus ille, qui procul negotiis* на російське.

Роскажую я це все далеко довше, ніж слід би на міру цих споминів, не для того тільки, що б показати ту основу, на якій виросло моє українство індивідуально, а й для того, щоб подати зразок типічного виховання полтавського молодика в ті часи, коли не було ще в тих сторонах спеціальної національної тенденції, ні московської, ні української. Правда, вже з

кінця 50-х років показувався і в Полтаві початок спеціального українофільства, в особі й писаннях Куліша, але дуже слабо; воно не дуже приставало до нас. Памятаю, що напр. закуплені кількома товаришами (по рекомендації учителя російської словесности, чоловіка без усяких тенденцій) примірники „Чорної Ради“ заставались майже не читаними: я напр. „Чорної Ради“ не дочитав, хоч почі просижував за Вальтер-Скоттом в поганих російських перекладах з французького, і наказав над М. Вовчком (найбільше зрештою над кременецькими повістками, а „Сестру“ ледви осилив). Коли я був уже в шостому класі гімназії, то здивавсь з звісним потім на Україні пропагандістом українофільства П-им. (модель для Д. П. Пучки, одного з героїв повної анахронізмів і всякої нісенітничі хроніки (??) д. Красюченка п. з. „Юрій Горовенко“, котра написана мов навмисне,

(О. Копицький)

щоб дати фальшивий образ українського руху і його стану в Росії, і в тойже час подати на нього донос урядові, та ще й донос безосновний). Але П-в тоді більш горячився з powodu все-російської справи увільнення крепаків, ніж з powodu українофільства. Він охоче розмовляв зо мною про новини, котрі доходили до провінції про справу крпацьку в Петербурзі, кричав проти вагання в урядових сферах, котрі, як він казав, може врозумити хіба „революційна сокира“ (*la hache révolutionnaire!* як виголошував він, ідучи зі мною по мирним улицям Полтави, до цукерні, де ми читали газети), і дуже підбавляв у мене демократизму, але без усякої спеціальної української барви. Коли ж згодом показавсь у розмовах П-ва націоналізм, то в такій формі, що я майже зовсім став холодний до цього в загалі сімпатичного чоловіка,

та й не міг слухати його національної філософії.

Здбавшись з П-вим після вакацій 1858 р. я запримітив, що він, на чім світ стоїть, лає Європу й лібералізм. Розмовившись, побачив я, що він все покликується на Куліша, котрий тільки що побув у Полтавщині, повернувшись із за границі, і проповідував якийсь антилібералізм, вивезений ним з Бельгії, щось таке подібне до клерикального соціалізму, сказав би я тепер, як би не боявсь дуже вже рішуче схарактеризувати те, що мені, покликуючись на авторитет Куліша, розказували П-в і піп Катранов, батько пізнішого видавця творів Котляревського*). Мені ця противуєвропейська та противуліберальна гарячка нагадувала зовсім московське славянофільство і навіть ще старе, миколаїв-

*) Катранов, колишній мій законоучитель, закликав мене до себе та все навчав мене проти

ських часів, бо в ті часи (1858 — 1860) навіть московські славянофіли, по крайній мірі ліпші з них, не стільки кричали, що „Западъ гнієть, а Россія цвѣтетъ“, скільки займались практичними справами, як воля крепаків, община й т. і. та мало різнились від прогрессівних „западників“, до котрих лежала моя молодеча душа. Так я, навіть спіткавшись з апостолами спеціально націоналістичних думок по наших сторонах, не змінив характеру свого первісного українства і скорше навіть вкоренився в своєму зачатковому космополітизму.

З таким культурним, гуманітарним, а зовсім не націоналістичним українством скінчив я гімназію і прий-

„гнилого Запада“ й „либеральныхъ бредней“, — все було каже: „вотъ Кулѣшъ рассказываетъ, что въ Бельгій за монастырями куда лучше было, чѣмъ теперь за либерализмомъ!“ і т. д.

шов до університету (в Кийіві), навіть не думаючи, що б міг бути принципіальний конфлікт між тим українством і культурним же російством, або ліше російським європейством*).

Зараз поступивши в університет (1859 р.), я пристав з усім нашим полтавським кружком до „воскресних шкіл“, бо перша така школа (у Кийіві на Подолі) була одкрита нашим кружком. Тут практика поставила перед нами перше з українських питань: на якій мові вчити в школах? Ми рішили це питання тим, що вчили на

*) Треба сказати, що такого конфлікту не показував і сам тоді найгарячіший україннофіл, д. Куліш, як видно з його „Епилога къ Чорной Радѣ“, котрий був напечатаний в московсько-славянофільській „Русской Бесѣдѣ“ і котрий я читав з запалом, особливо слова про Шевченка, що називався там не по імені, а тільки „величайшій поэтъ украинской словесности, пѣвецъ людскихъ неправдъ и собственныхъ горячихъ слѣзъ“.

обох: на російській і на українській, тільки, звісно, більше на першій, бо на тій було більше книг. Згодом, окрім нашої школи склалась друга (новостроєнська), куда зібралось кілька принципіальних українофілів, з правобережних і чернігівців, до котрих доходили спеціально українські ідеї од Опанаса Марковича, Глібова й т. і., і потім деякі молодші полтавці, піднавші під вплив П-ва. Скоро наших, подолан, новостроєнці стали звати космополітами, а себе українцями, хоч на ділі й вони не більше наших вчили своїх учеників по українському. Суперечка виходила проміж нас більш теоретична, бо коли гарячіші новостроєнці казали нам, що школа неукраїнська більш деморалізує, ніж учить народ, ми признавали, що наука все таки наука, та що поки українського письменства, а надто учебного, майже нема, то треба користуватись

863 ер

хоч російським. З таких спорів доходило до спору про вагу національного й народно-традиційного елементу і все-світнього, наукового. Ми вище ставили остатний, новостроєнці перший. Ми їх за те ставили в ряд з московськими славянофілами. І справді, на скільки зближались тодішні українофіли з тими славянофілами, свідчить і те, що напр. в Кийіві була й третя воскресна школа (Печерська), в котрій зібрались чисті Москалі вкупі з Українцями, деякі з котрих потім виступали гарячими мовцями в українофільській громаді. Цю школу так і звали славянофільською. Ми ж подоляне, були всі Українці з роду, і коли не цурались російщини та коли стояли за неї, то зовсім не за московський національний її елемент, а за гуманітарний, європейський, — од того нас і звали наші суперечники не москалями, а ко-

смополітами*). Українства ми й не думали цуратись, а навпроти: перші українські таблиці для учеників зложені були двома нашими, подолянами, між інчим одна К. Ш-м, що й тоді вже працював над українським словником. Подібнож у Полтаві „космополіт“ і на пів Москаль С. н (згаданий учитель мій, у котрого я побачив М. Вовчка), перекладав на українське фонетичний Букварь Золотова**). Додам, що дехто з нас, я напр., не згожувався на дуже

*) Спеціально мене одбивало од українофільських кружків власне їх антиєвропейство, „восточництво“ (кажучи слова Гоголя), як свідоме, так і невольне, через те, що українофіли (окрім кількох з польського роду) майже зовсім не знали „западних мов“, через що невольно zostавались більші москалями, ніж російські космополіти, хоч і бунтувались проти московської літератури.

**) В 1862 р. його арештовано й вислано в Архангельську губернію за „намѣреніе отдѣлить Малороссію“!!!

вже гострий виступ українофілів проти Поляків, в чому деякі українофіли зближались навіть з російськими офіціалами

✓ Ось резони, по котрим я державсь здалека від спеціально українофільських студентських кружків, котрі в 1862 р. злились в велику громаду, душ в 250 — 300. Тимчасом робота в воскресних школах, а потім як їх уряд закрив, у „Временній Педагогічній Школі“ (про неї я розказав дещо в громаді, т. II. в статті „Народні школи на Україні“) все більше затягала мене в одну з практично культурних справ, з котрих складається реальний бік українства, — в справу народної освіти, і я почав, як міг, нильно студіювати теорію народнього елементу в педагогіці, народну мову, словесність, історію. Тут мені багато помагав старший від мене на 10 — 15 літ приятель мій, теж полтавець, Су-

довщиків, учитель по жіночих пансіонах, збирач народних пісень, теж космополіт, котрого порядно лаяли наші студенти-українофіли за те, що він сміявся над непедагогічним обходом тих українофілів з хлопцями, котрих вони вивезли з сел, що б вчити їх в Київі (треба такі сказати, що рідко кого з тих хлопців „доведено до ума“) і над навмисною некультурністю тих народовців, а також за те, що він не признавав Шевченка за готового вже великого поета, бо йому бракувало освіти й праці над своїми творами. Перенадало лайок за подібні ж ересі й мені, так що коли я показавсь в церкві, де стояла труна Шевченка, котру перевозили з Петербурга в Канів, то навіть один товариш — українофіл, трошки п'яненький (цього гріха вживано як з некультурности, так і для більшого народовства) крикнув на мене:

„Ти чого сюди зайшов? тут тобі не місце!“

Я зрештою не вийшов з церкви, а пішов за труною і навіть воодушевись сказати слово, коли побачив, що якась дама по дорозі положила на труну Тарасову терновий вінець. Забігши вперед перед бастион-браму на над-Дніпровій дорозі, я змостив з цегли катедру і з неї зміг говорити так, що мене люде чули (другі говорили з товпи і їх майже нічого не було чути). Може через те біограф Шевченка, д. Чалий, котрий проводив церемонією, написав потім: „лучшія изъ надгробныхъ рѣчей, къ сожалѣнію, не сохранившіяся, были произнесены у крѣпостнаго форта на мосту студентами: Стояновымъ, Антоновичемъ и Драгомановымъ“. (Жизнь и произведенія Т. Шевченка, ст. 192).

Не берусь судити, на скільки моє слово над Шевченком варто похвали

д. Чалого, а скажу тільки, що по політичним думкам воно було найрадікальніше з усіх тоді сказаних. Говорив я по російському, на ту тему, що в нас кождий, хто йде служити народові, тим самим надіва на себе терновий вінець, і під кінець бажав, що б наші громадяне наперед дійсно шанували своїх великих людей та не давали їх на муки, поки вони живі. На другий день один з організаторів проводів попросив мене написати своє слово, що б переслати його для статті Куліша в „Основи“, та так ні моє слово, ні другі й не появились в печаті (окрім слова д. Чалого, котрий сам його видав брошурою).

Мій виступ на проводах Шевченка зрештою не зблизив мене з українно-фільськими кружками; — може через те, що я, де далі все більше затаюючись в працю спеціальну, віддаливсь від студентських кружків в загалі, осо-

бливо тоді, коли закрито воскресні школи. Коли мене попрохав у школу педагогічну М. А. Тулов (інспектор округу, українофіл, хоч часами тайв-шийся) викладати історію Росії, поряд з деякими українофілами, котрих він знав, як і мене, по праці в воскресних школах, то навіть деякі з моїх лич-них приятелів-суперечників україно-філів почали поїдом йісти мене, на що я, будучи космополітом, берусь до та-кого щиро-національного діла, як вихо-вання народніх учителів*). Догризли вони мене до того, що я пішов до Ту-лова зрікатись школи. Тулов став рос-питуватись про резони. Я розказав усе. „Глуности это все!“ відповів Тулов, вислухавши, і намовив мене зостатись. Через кілька днів прийшли до мене

*) Тепер один з тих суперечників зай-має важний пост в шкільній адміністрації, і цікавий я знати, як то він придержується ста-рих своїх національно-українських ідей!

, мойі убійці“, як я їх для сміху називав, і почали мене гризти, щоб я хоч не смів викладати історії України; на те в нас, кажуть, єсть чоловік, спеціаліст, котрий зна край і люд, зна народню словесність і т. і.; ми вже й з Туловим переговори́ли. „Добре“, кажу. І не без страху стрітив я того спеціаліста і одвів його в школу, одділивши йому половину мого часу. Через кілька місяців довелось мені потрапити на його лекцію; — я трохи долонями не сплеснув: слуха мого спеціаліста всього душ 3—4, що сидять проти нього, решта в другім боці класу чита собі чи дрімає, а більше аж в другій хаті забавляються! Послухав я чверть години ту лекцію, і здивувався довготерпіню і тих трьох, що хоч сиділи перед ним, бо він сонно, прицмакуючи розказував їм коротко про гетьманів XVIII. ст., та царів, підпускаючи іноді таку філософію: „Петръ III.

такъ же мало царствовавъ, какъ и
Петръ II. Така я уже очевидно судьба
была України, что государи милости-
вые къ ней, царствовали не долго“. Цю фразу він при мені сказав щось
разів з три. Потім розказую я про це
все одному „громадянину“. „Вольно ж
Вам, каже, було слухатись; він же
(про спеціаліста) в нас посміх! який
він учитель, та ще й спеціаліст?!“ (А
потім казали мені певні люде, що з нього
списував свого Радюка автор „Хмар“ !)

Трохи згодом я зрештою збли-
зився з україніофілами і навіть увій-
шов у громаду. В початку 1863 р.
прийшло до виконання проекту Ко-
стомарова про видання популярно на-
укових книг, і кийівська громада ви-
дала „Де-що про світ божий“ — гар-
неньку книжечку по фізичній геогра-
фії, тільки трохи попсовану лірично-
клерикальними голосіннями. До мене
дойшла чутка, що готуються другі по-

дібні книжки. Я заінтересувався цим ділом, і дехто з земляків моїх, полтавців, предложили мені приступити до громади, що б узяти в ньому участь. Так і сталось, і мене зараз же прийнято в комітет до редакції популярних книг. Тільки з того мало вийшло пожитку. Комітетові предложена була книжка, написана одним з його членів — святці, то б то виказ святих по місяцям, з короткими біографіями деяких угодників божих. Не памятаю вже, з якого місяця починалась та книжка, здається з септембра, але всі біографії були прескучні. Окрім того я не міг собі взяти в голову, на що ми, раціоналісти (на першому спільному зборі громади, де я був, читано лист дальнього товариша, потім доволі звісного етнографа, про те, що він досліджував мітологію щоб дійти, „звідки в Українців пішла фальшива ідея бога“) мусимо починати наші про-світні для народу видання з гагіогра-

фії, та ще так виложеної. Мені сказали, що так треба, що б підняти в пароді пошану до його власної мови. Новакові не личило зараз же піднімати великі спори, і я взявсь у свою чергу критикувати слова й вирази тих святців, на що й зводилась уся праця нашого комітету. А поки ми так працювали, наступили вакації, а також цензурна заборона всяких педагогічних і церковних книжок українських.

Вернувшись в Київ по вакаціях, я застав велику зміну в українофільських кружках. Багато скінчило курс і думало про „місця“, то б то про державну службу. Де-хто вже діставсь в учителі гімназій і не появивсь у Києві, другі постунали в нові „мирові посередники“, котрі заводив уряд після повстання Поляків. Громада майже не збиралась, а потім зовсім перестала. Про видання популярних книг не було вже розмови. Коли я за-

питував декого, чому б не печатати їх в Галичині, мені відповідали, що то би тільки роздражнило уряд, котрий тенер на час задержав, а не заборонив українські видання (як сказав би то міністр Валуєв Костомарову). Словом, увесь українофільський рух серед київської молодіжі, так гучний ще перед вакаціями 1863 р., зовсім затих. І я зайнявсь своїми студіями й особистими справами (діссертация про *venia legendi* в університеті по історії Риму, служба в II гімназії вчителем географії й т. і.).

В 1864 р. случилась маленька пригодка: один на нів божевільний товариш, ще передо мною скінчивший курс, написав в місцевій газеті статтю — донос проти українофілів, як мов би то прихильників Польщі. Стаття ся показалаь огидною „космополіту“ Судовщикову і він написав одновідь, котру ми в двох виправляли. Це бачили

деякі товариші з колишніх громадян і це підняло в них репутацію „космополітів“ (мовляв — „чесні люде“!). Тим часом в Кийіві зібралось кілька моїх земляків з Полтавщини, котрі по троху пробували пера. Один з них, потім доволі звісний етнограф, став жити в моїм домі. Почались між нами знову розмови про українську літературу; почались вони з того пункту, на котрім їїх залишила померша (власною смертю) „Основа“ — полемікою з московськими славянофілами за питання: чи може українська література зовсім зрівнятись з російською, чи мусить зостатись тільки літературою „для домашнього обихода“, як казав Аксаковський „День“? Мої земляки вірували, що українська література може в усьому рівнятись з російською і для того ставили першим обовязком „розвивати мову“, а для цього, казали, найліпше перекла-

дати вже з розвитих мов на українську. На лихо, тільки один з них знав так-сяк французську мову, з котрої й почав перекладати „Мазену“ Байрона, а другі ніякої не знали, окрім російської*). Для перекладів, казано, треба словника, то ж і почали перекладати російський же словник Рейфа на українське.

От до такого кружка пристали ми з Судовщиковим, чи такий кружок пристав до нас, — не знаю, як і сказати. Судовщиков зразу виступив проти напрямку кружка, а надто проти словника російсько-українського, замість котрого він радив перш усього зробити

*) До нашого кружка приходив зрештою дуже навіть знаючий правобережець, та він тільки подавав голос за теорію „самостайности“ української літератури, а сам по українському не писав нічого, окрім кількох поетичних „гріхів молодости“ в одній галицькій газеті, про котрі ніколи не згадував.

український. „Зробіть, казав він, перш усього інвентарь тієї мови, яка єсть у народа, та по авторам близьким до народа (якими були старші українські писателі, безтенденційні, до-україно-фільської доби), — то може виявиться, що не треба буде ні ковати деяких слів, ні переписувати їх з латині (поет — полтавець був за ковання, а згаданий правобережець за латину). Також само, по Судовщикову, замість того, що б розмовляти на голо про самостійність української мови й національності, треба було зробити граматику українську (порівнюючи з великоруською, польською й церковно-славянською) та опрацювати тим же ж порівняючим способом етнографію українську. По довгих спорах, словник Рейфа одсунуто на зад, а далі й за-буто, і кружок узявсь за граматику. Згодом, як пішла чутка про нашу роботу, то з Харкова звістили нас, що

звідти передадуть нам матеріал до українського словника, куди увійшов і матеріал Куліша. Нескоро привезено той матеріал в 12 пудах, котрий одна-че не стільки прислуживсь, скільки по-йів праці і грошей на впорядкування, після котрого зосталось дуже мало цінного, так що прийшлося почати вибі-рання слів з етнографічних збірок і писателів на ново. А тим часом Су-довщикова, — єдиного між нами спе-ціаліста в лінгвістиці, — вислано в Костромську губернію, де він не заба-ром і вмер*).

Наші граматикальні збори стали осередком нового українського руху в Кийіві й навколо, звідки іноді найіз-

*) Він сказав в одній приватній бесіді, що жалкує, чому Каракозов не влучив у царя; свідок (бувний московський студент, учитель у д. Галагана) переказав ці слова звісному Тай-ному Совітнику Юзефовичу... Дальшого роз-казувати нічого...

дили старі товариші й знайомі. Після офіційної праці, звісно, велись розмови й про усякі інші питання українські, найбільш літературні. Потроху виявились між нами два напрямки: один, котрий я звав українським, а другий — хлопоманським (обидві назви взяті з ходячих прозвищ: в московській і польській печаті). Перший виходив з пункту національної одрубности Українців і ставив у першу голову — рівнятись з другими самостоячими народами, писати, перекладати високе письменство, повертати до українства панство, попівство і всякі високі верстви. Другий ставив на першій плані українське мужицтво, готовий і безспорний національний елемент і в той же час найбільш потрібуючий для себе велуги, і виводив потребу пізнати цей елемент, писати переважно про нього, для нього і поступати в літературі у гору вкупі з ним,

(розвивати літературу знизу вгору). В такому поступанню ми бачили єдину гарантію й того, що ми зробимо не тільки самостоячу, але й живу українську культурну мову.

Це були головні одміни думок в нашому кружку. Та були й інші, зрештою досить природно зв'язані з попередніми. Націоналісти звертали всю причину лихого стану українства на „ворожих сусідів“, раді були задирати їх (звісно, більш проміж себе, або в анонімних дописях в Галичину), хоч на ділі корились перед властями передержаними і вдавали з себе релігійно-політичних консерваторів. Остатнє було тим легше, що дехто з націоналістів вважав для себе навіть обов'язком зв'язний консерватизм думок, через те, що й народ держиться зв'язних традиційних думок. Напроти ми (читач, певно, вже догадався, що другого напрямку держались попередні космополіти) ду-

мали, що „сусідів“, — як народу й громади, — чіпати нічого, а з демократично-прогресивними елементами в них навіть треба дружити; що ж до культурних і громадських думок, то при всім нашій демократизмі, казали ми, треба держатись принципів не традиційних, а наукових, поступових, і ці принципи нести і в народ, а не понижати або затемняти свої думки для застарілих а то й противурічивих думок так називаємого народу*).

Хоч ми й спорились проміж себе, а на ділі перевага була, по крайній мірі в літературній праці, на боці космополітів. Словник український узяв перевагу над Рейфом; навіть у вільній поезії Байрон (у французькому, а то й російському перекладі) одсунувся

*) Що таке народ в культурному зміслу? питали ми; де він починається? чому ми самі не частина народу? і т. д.

для Сербських дум, котрих печатне видання потім перакладчик посвятив мені, тільки вдравши мені таку штуку, як передача книги славянському комітетові, ворожому нам всім і спеціально противному мені. (Вказую на це, як на зразок українофільських викрутасів і сюрпризів для ідеї й приятелів). Найпродуктивніщою показалаась праця коло народньої словесности, бо незабаром видано дві книжки казок, випуск музичних пісень, книжку пісень чумацьких (з посвятою мені), а також упорядковано всю систему видання пісень політичних або історичних, коло котрих потім скупилась була й праця над словником ¹⁾. Школа й популярно-

¹⁾ Коли в 1870 р. був готовий увесь план Історичних пісень, то покладено було вибрати з них слова й видати їх як маленький словник, вкупі з граматиною, поки буде готовий великий словник. За це взялись особи

наукова література для нас були недоступні. Однак скоро показалаь пригода заговорити й про них, і цей обов'язок упав на мене.

В статті „Народні школи на Україні“ я по часті розказав, як в 1865 р. Тулов і редактор „Кіевлянина“ В. Шувльгин впрохали мене написати огляд народнього шкільництва в „югозападномъ краѣ“ (Київська, Подольська й Волинська губернії), що б звернути увагу нового, розумнішого генерал-губернатора (Безака) й підняти знову світську й досить прихильну українству систему шкільну, яку зламав клерикал і обруситель кн. Ширинський - Шихматов, приїїхавший в Київ попечителем в 1864 р ¹⁾), а потім як приїїзжі з Чер-

спеціалісти, котрі згодом пристали до нашого кружка.

¹⁾ Між інчим в 1863 р. напечатані були коштом „казенним“ в Києві Байки Глібова „для елементарнаго чтенія“ (та Тулов задержав

нигова попрохали од мене другу статтю з поводу тамошного земського проєкту педагогічної школи. Статті ці, а найбільш друга, (котру я назвав був „Земство и мѣстный элементъ въ народномъ образованіи“ й котру редакція „СПетерб. Вѣдомостей“ напечатала в 93 N. 1866, розділивши на дві) поставили мене з Ширинським у війну, котра й скінчилась моєю одставкою з київського університету. Справу шкільну я ставив у тих статтях не на національний, а на педагогічний ґрунт на котрому йійі обговорювали російські педагоги в 1862-63 (в тім числі Москалі К. Ушинський і Водовозов),

вихід, страху ради загальної заборони українських педагогічних видань, хоч потім книжка вийшла як просто літературна); окрім того в „Книгъ для чтенія въ народныхъ училищахъ кіевскаго учебнаго округа“, що вкладалась під редакцією Тулова, мусіли бути й статті українські та про Україну.

досить прихильно для українства ¹⁾. Я не домагавсь виключного вживання української мови в наших шкелах, а виходив з педагогічного правила: починати од звісного, щоб іти до незвісного, і домагавсь початку науки на народній мові, а далі вже на державній. На мої статті обізвався дехто з земців і між ними звісний педагог, барон Миколай Корф, котрий до самої смерти не раз піднімав бесіду про цю справу, між іншим і на зйїзді сільських учителів у Херсонщині в 1880 р. І сам я й доси думаю, що українська мова може увійти в школи в Росії тільки тоді, коли агітація за нею буде виходити з такого, педагогічного, а зовсім не націоналістичного прінципу.

¹⁾ Про це дивись статтю Л. Д. (моєї жінки) в „Вѣстникъ Европы“ 1874, августъ: „Народныя парвчія и мѣстный элементъ въ образованіи“.

Переглядаючи тоді літературу справи народньої школи на Україні, я прочитав і всі спори про права літератури української в загалі, і переконався, що вся та справа поставлена в Росії фальшиво власне через те, що її перенесено з ґрунту загальнокультурного на національний ¹⁾. Одні казали, що Українці осібна нація, а через те мусять мати право на осібну літературу; другі оповідали: Українці зовсім не нація, а хіба провінціяльна одміна, і через те ніякого права на осібну літературу, а надто на офіційну, не мають. Була й середня

¹⁾ Українські націоналісти тут, як і в других справах, помилялись через те, що замість того, щоб заосновати свою політику на реальних обставинах життя українсько-російського, наслідували других націоналістів, на пр. чеських або польських. Російські централісти те ж малювали централістів французьких та німецьких.

думка, — котру виказували перше московські славянофіли (Вл. Ламанський, Ів. Аксаков), що Українці можуть мати літературу елементарну, „для домашняго обихода“, так на цю формулу нападались і російські державники (як Катков), і українофіли, як Куліш, хоч вона підходила власне до того, що казав сам Куліш в „Эпиглогѣ къ Чорной Радѣ“ і що потім написав Костомаров в огляді української літератури в книзі Гербеля „Поэзія Славянъ“. Прочитавши ці спори, а також звівши суму того, про що дійсно писали по українському самі українофіли. (сам Шевченко писав навіть свій дневник по російському), я вивів, що даремно було й споритись про права української літератури при тій малій силі, яку вона показала, та що на той час рядки „домашняго обихода“ були для неї скорше за широкі, ніж за вузькі.

З такого погляду я почав говорити

про український рух в історично-публіцистичних статтях в „СПетерб. Вѣдомостяхъ“ з 1865 р. та „Вѣстникъ Европы“ з 1870 р., показуючи народньо-культурну вагу українського руху для всєї Росії й Славянщини, і почастино показуючи, яка брехня й дурість лежить в основі розпущеного Катковим догмату, що український рух — діло польської інтриги. Рух у Славянщині, що піднявсь після зйїзду в Москві в 1867 р., звертав на ті статті більшу увагу в Росії й Австрії. Галицька „Правда“ робила з них витяги. Тим часом я приступивсь близько до самих галицьких справ, а на решті завів стосунки й з самими Галичанами.

Оглядаючи український рух у Росії, я мусів узятись і за галицькі видання, з котрих „Слово“ досить акуратно доходило до нашої університетської бібліотеки. Еміграція Головацького, полеміка, котру він підняв з

Кулішем і т. і., брехні, котрі, зо слів Галичан партії Головацького переходили в Росію, що мов би то галицькі українофіли чи народовці — запроданці Поляків, все це примушувало мене до можливих студій над галицькими справами, а далі до писання про них для Росії, котрі, не виключаючи й українофілів, майже нічогоісінько про них не знали. Скільки памятаю, перша стаття про Галичину, що я напечатав у Росії, була „Галицкорусскій театр“ в „СПетерб. Вѣдомостяхъ“ 1867 р. Там я показав, які ілюзії мають в Росії, а власне противники українства, коли радо говорять про „русскій“ театр і літературу в Галичині, бо той театр єсть власне коли не цілком український, то спеціально австро-рутенський, що, коли Поляки (як то було спершу) піднялись було проти того театру, то напались власне на українську літературу, котру б то „поль-

ська інтрига“ протегує, по словам московських централістів. Подібні ж думки докладніше розвив я в ряді статей и з. „Письма съ Галицкой границы“, напечатаних в тійже газеті в другій половині 1867 р. Тамож намітив я те, що потім, — з більшим матеріалом — розвив у статтях „Вѣстника Европы“ 1873. „Русскіе въ Галиціи“ і „Литературное движеніе въ Галиціи“, а власне, що в практичних справах: народньої освіти і літератури нема майже ніякої різниці між партіями панруською й українською в Галичині, котрі обидві стоять за народню мову (хоч поки обидві не дуже йійі знають, бо обидві ще мало демократичні), а що сваряться вони з за справ формальних (правовись) або далеких (яка мусить бути вища всеруська або й всеславянська література?). У відносинах галицьких партій до російської літератури я одмічав такий факт, що москвофіли хоч

і восхваляють ту „багату й розвитку літературу“, а на ділі зовсім їйї не знають і навіть неспосібні їйї оцінити, бо по своїй літературній школі вони належать ще до перед-Пушкінської, коли не перед Карамзінської доби, тоді як народовці, хоч і брикаються проти Росії, а на ділі де далі все більше підпадають під вплив нової російської літератури, з котрою тільки вони одні й знають галицьку публіку. Вивід мій був внять такий, що й у Галичині літературна справа, переставлена з ґрунту формально національного на ґрунт реально-культурний, при демократично-прогресівному напрямку, тратить свій гострий, поділяючий характер і приймає такий, при котрому всі щирі прихильники демосу й освіти можуть працювати досить згідно.

Правда, при таких студіях Галичини я одкрив там один елемент: вузькодумний, реакційний і лакейсько-карієр-

ний, — що більше одповіда національній формулі рутенський, — котрий примазується то до „русской“ партії, то до „української“, або до обох вкупі, і котрий мусів би бути виєлімінований, як правдиві пута на ногах Галичан. Окрім того вказував я на кружковий фанатизм, на нечесність полеміки, на безморальну легкість перескоків людей од партії до партії (Головацький, Климович і др.), як на правдиві язви галицько-руської громади.

З такими думками, — не моє діло судити, чи вірними, чи ні, але в усякім разі независимими від усяких галицьких націоналістичних партій, — я вступив у безпосередні взаємини з Галичанами.

**В книгарни Ставропігійській можна
замовляти слідуєчі видання:**

Іван Франко, Захарь Беркуть, повість істо- рична, ціна	1 зр. 30 кр.
— Воа Constrictor, повість	50 „
— Жіноча неволя въ пѣсняхъ на- родныхъ	35 „
— З вершин і визин	50 „
— Гава (вид. „Просвѣты“)	10 „

Веселка, літературна збірка	80 кр.
Жіночий альманах	2 зр. — кр.
Товариш, письмо літературно-наукове, книжка перша	50 кр.

Наукова бібліотека:

1. Історія філософії, ч. перша 30 кр.
2. М. Павлик, Читальні 50 „

Літературно-наукова бібліотека:

1. Перебендя Т. Шевченка, з переднім сло-
вомъ І. Франка 10 кр.
 2. Австро-руські спомини М. Драго-
манова 10 „
-

1541/4.

Літературно-наукова бібліотека.

Книжка 4.

АВСТРО-РУСЬКІ СПОМИНИ

(1867—1877)

М. Драгоманова.

Ціна 10 кр.

Накладом Івана Франка.

ЛВВІВ

З друкарні Товариства імени Шевченка.

Під зарядом К. Беднарського.

1889

Львівська Олімпія
Відділення 42-7РСР

Перші мої стосунки з Галичанами до переїзду через Галичину в 1873 р.

Перший Галичанин, котрого я побачив (в початку 1868 чи 1867 р.) був д. Димет, котрий прийїздив часами в Кийів по своїм купецьким справам і мав уже там деякі знакомства з українюлюбцями, один з котрих і привів його раз до мене. Та я не міг багато довідатись від д. Димета про галицькі літературні справи, а тільки передав через нього в Галичину кілька книжок етнографічних видань приятелів, а також деякі рукописі для редакції „Правди“, про котру ми чули від одного прибувшого з за кордону товариша, приятеля Кулішевого, але котрої

ми не бачили. Між посланим був, пам'ятаю, переклад „Мазени“ Байрона, доволі старанно зроблений, і гарним віршем, хоч і не відповідаючим оригіналу, котрого автор і не державсь, бо перекладав з французького прозаїчного перекладу. Той „Мазена“ так і пронав в редакції „Правди“ і пронав на віки, бо з нього зоставсь і надрукований тільки „Заспів“, то б то посвята перекладчика. З того часу почав я получати „Правду“ в закритих ковертах, як листи. Получив я так номерів з 3—4, коли це приходить до мене Олександр Кистяковський, питає про „Правду“ і розказує, що й він дістає її також в листах. Кистяковський колись був секретарем у „Основі“, а тоді був доцентом кримінального права в Київіві в університеті. Він дуже українофільствував і тоді перед приятелями, та тільки страшно боявсь, щоб не прочуло начальство, і через те навіть ви-

говорював мені, на віщо я пишу „українофільські“ статті в петербурські видання і тим виявляю себе перед часом, і радив мені робити так, як Сікст V, що ходив згорбившись, аж поки не став папою. Я сміявся на те, що можеб і послухавсь такої ради, колиб знав, який справді пункт в своїй кар'єрі можу признати за папство, а найбільше колиб був певний, що, ставши папою, зможу розігнутись, як Сікст V. А як спина вже так звикне гнутись, що так і зостанусь?! питав я. Кистяковський (земля йому пером!) сердивсь на такі відповіді і дуже рідко заходив до мене, — а тепер прийшов по важному ділу. Він страшно налякавсь, получивши в листах кілька номерів „Правди“.

„У нас жандармерія, — кричав він, — та у нас і без чорного кабінету листи розкривають на поштах, то вже безпремінно дізнаються, що я получаю

„Правду“. — Він радивсь зо мною, як би переказати в редакцію, щоб не слала газети так, а передавала оказіями хоч раз в рік.

„Я не прохав їх висилати, — казав Кистяковський — я як получу ще, то просто віднесу в жандармську управу, бо по чім я знаю: може то жандарми шлють, щоб потім потрусити у мене тай знайти!“

Я пробував утихомирити Кистяковського, але тільки розсердив, і він пішов від мене з погрозою — понести таки „Правду“ жандармам. На се я йому сказав сміючись, що він таким способом донесе на мене, бо я до жандармів не піду, і коли справді получати „Правду“ (в котрій тоді не було нічого сенько політичного) діло „неблагодямѣренное“ і коли вже справді жандармерія зна, хто в Кийіві получаєї, то, значить, Кистяковський, очищаючи себе, продасть мене, котрий не прий-

шов очиститись. Звісно, Кистяковський до жандармів не пішов тим паче, що на єго щастє незабаром перейїздив через Кийів, за кордон, згаданий приятель Куліша, і пересказав через його свої страхи у Львів, і після того не-рестала „Правда“ приходити до його — та й до мене. Я ж через того вандрівника, котрого захопив вже на по-возі, вснів передати до „Правди“ ще деякі рукописі приятелів українофілів, в тім числі кілька перекладів з „Записок Охотника“ Тургенева, котрі були напечатані в „Правді“ аж у 1874 році, здається, по другому вже манускрипту.

Скоро потім довідався я від одного старого товариша, належавшого колись до „космополітів“ києво-подольської недільної школи і недавно пробувавшого в Криму, що там у Ялті є лікар Руданський (каюсь, не відомий мені тоді, хоч він мабуть чи не єдиний справді талановитий з молодших поетів, котрі

появились в „Основі“) і що він переклада, і дуже б то добре, на українську мову Іліаду, та тільки не зна, що йому робити з тим перекладом. Я зараз же написав Руданському лист і дістав від його першу пісню Іліади, котра мені дуже подобалась живою мовою і простотою перекладу, та не подобалась задля вільности: Руданський, щоб більше „обукраїніти Гомера“, як він мені писав, вибрав замість гекзаметра осібний пісенний короткий склад, а позаяк у нього не можна було вбрати знаменитих епітетів гомеровських (замічу, котрі на чудо може передавати українська етімологія), то він їх повикидав.*) Я відписав Руданському

*) Замічаю цей факт як одну з многих прояв „своєї мудрости“ українських народовців; другий подібний факт, самовільну переробку „Тараса Бульби“ Гоголя я розказав уже в 1. прі „Товариша“. Факти такі показують недостачу культурного, європейського образу-

свою думку про обскубку Гомера, і він обіцяв на скільки можна, не зміняючи складу, поправити свою працю, і скоро прислав мені першу рапсодію на ново перероблену, далеко більш подібну до оригіналу.

Порадившись з приятелями я написав Руданському, що радо візьмусь за видання его перекладу, коли він буде скінчений, а поки що пошлю початок его в „Правду“. Я так і зробив, написавши до редакції, щоб вона увійшла й у прямі зносини з Руданським, і щоб послала йому кілька примірників того номеру, де буде напечатаний его переклад. Було це в 1869 році. Намій лист я не дістав зі Львова відповіди, хоч він був даний до рук редакції перейізжим земляком; „Правда“

вання літературного. Чимало подібних прояв „своєї мудрости“ можна налічити і з других сфер українофільського дійства: товариського, політичного і т. і.

приходила до нас оказіями так не акуратно, що я й не знав, чи напечатано працю Руданського, чи ні. В осени 1870 року я виїхав за границю на Берлін, і там тільки я довідався через книгаря, що „Правда“ перервалася в літі того року. З Берліна писав я про манускрипт Руданського до остатнього редактора „Правди“ і внять не дістав відповіді. Написав я самому Руданському, щоб мене не винуватив (в Кийіві zostались люде, між інчим спеціалісти грецькі, котрі мусіли далі вдержувати взаємини з Руданським) — і від нього не получив відповіді. Нарешті вже в кінці 1872 р. зустрівсь я в Флоренції з одним паном з Ялти, котрий мені сказав, що він добре знакомий з Руданським. Я попрохав того пана переслати Руданському мій лист, але скоро пан той показав мені відповідь Руданського, в котрій він приписує для мене по московському:

„Др-ову прошу передать, что я боленъ и давно прекратилъ всѣ мои литературныя упражненія“. Через кілька місяців почув я, що Руданський умер.

Я розказав цей епізод як одну з перших моїх проб — завести літературні зносини з Галичанами і як зразок наших літературних порядків.

Прочитуючи навіть історію русько-українського письменства д. Ом. Огоновського, бачиш, що слід би нам завести особну частину: Історія пронавших творів русько-української літератури. Історію першої пісні Іліади, перекладані мною, я розказав. Безспорно, що ця історія прикро вразила Руданського і знеохотила його вести далше працю і навіть стосунки зо мною, хоч найменше в усьому винним, і була остатньою краплею, котра переновнила его песімізм. Потім, вже після смерті Руданського, коли его рукописі щасливим случаем дістались у Київ, вся Іліада

була передана в 1874—75 рр. в редакцію „Правди“, але та редакція довго уперто не хотіла печатати її, а коли після багаторазових запитань (між іншим і через мене) почала печатати, то з переривами по правді досадними, так що дотягла аж 1877 р. тільки до IX. рансодії. Цю упертість і ці перерви не інакше можна пояснити, як тим, що редакторам „Правди“ були більше до смаку псевдокласичні і мертві твори їх самих та їх львівських приятелів, ніж проста праця Руданського.

Після того, як так нещасливо випали мої стосунки з „Правдою“ першої серії, всякі взаємини мої з Львовом перервались на довго. В очі ж Галичан, окрім згаданого д. Димета, побачив я вперше в Відні. Туди приїхав я літом 1871 р. з Берліна через Саксонію, де вів побуту в Лужицькому Будиссині, познакомитись з по-

чтивими Смоляром і Горником і підновити свої славянські сімнатії, та через Чехію, де я проживав у Празі саме в часи Гогенвартовсько-Йіречкового міністерства, чеських планів про корону Вацлава і німецьких контр-планів, і де я міг наглядно бачити, в якій безвихід і до якого вузколобства та безпринципности можуть дійти люде навіть великих талантів і незвичайної енергії, коли поставлять собі на перший ряд цілі формально націоналістичні. Нас тоді зійхалось у Відні четверо російських Українців: я з жінкою та двоє приятелів, бувших моїх слухачів по університету, з котрих один узявсь за мене доглядати переписку історичних лісень на час мого пробутку за кордоном. З Галичан ми бачились з членами „Січі“, про котру я не раз писав прихильно в „С. Петерб. Вѣдомостяхъ“,

де я один час вів з Кийіва славянську хроніку.*)

Молодші мої приятелі раніше мене прибули до Відня й познайомились з Січовиками, — то й ці були сміливіщі з ними, ніж зо мною, бо (як це кинулось нам у вічі зразу) Галичане, як і Німці, а надто Австрійці, далеко більше звертають увагу на ерархічні одміни, ніж Россіяне. Незабаром один з моїх приятелів переказав мені, щоб я був обережний в розмовах про папу

*) Про це варто сказати два слова. Редактор газети, покійник Валентин Корш думав, що я в Кийіві професор славянської філології, через те що я цитував сербські, чеські і т. і. газети і книги. В Петербурзі, казав він мені, нема зовсім знаючих славянські мови, окрім завзятих спеціалістів, котрі всі (окрім Пипіна й Ровінського) не належали до ліберальної печаті. Варто спомянути, що друга моя спеціальність в газеті, по просьбі Корша, була полеміка з московськими газетами Каткова й Аксакова.

і римську церков, бо деякі Січовики образились на мене, хоч не сміли того мені заявити. Я, як і всі ми Россіяне, а по крайній мірі Кияне університетського виховання, не маючи ніяких конфессійних тенденцій, не думав навіть чіпати навмисне папу, як і поклонятись йому, а сказав щось таке в „Січі“ мимоходом, читаючи газети, в котрих тоді частенько говорилось про папу з поводу недавнього входу Італіянців в Рим та починавшого ся скрізь Kulturkampf'a після Ватіканського собору. Тепер я наткнувсь на земляків, та ще й сопартійників, народовців, перед котрими мені не вільно було показувати сімпатії до італіянської вільности й єдности і антіпатії до Syllabus'a Пія IX! Звісно, я відповів, що буду більш обачним що до форми моїх думок, але суті їх змінити ні для кого себе обовязаним не вважаю. Це була перша в своєму роді наука мені, наївному

російському прогресісту, котрий знав доти одну тільки цензуру — поліцейську, що єсть далеко страшніша цензура — громадська, добровільна! Згодом я все більше дізнавався єї у своїх австрійських земляків, а на решті побачив її і у російських українофілів далеко більше, ніж ждав. Окрім чого іншого, в остатньому не можна не бачити впливу Галичан і на російських Українців.

В дальших розмовах наших з Січовиками виявилось, що для них наша Україна сама в собі й у відносинах до Росії — *terra incognita*: ні історії, ні географії, ні порядків наших, навіть літератури спеціально-української вони не знали, — а вже про книги писані про Україну ж, та по „московському“, — хоч не питай: так не знали вони творів ні Гоголя, ні Костомарова. Коли ми дивувались тому, то нам відповідали не тільки, що того в них не легко

здобути, а навіть і таке, що знати те і не обов'язково, бо то все „московське“. А коли ми на те казали, що хоч би й так, то все ж не знаючи таких річей ми не тільки були б глухі й німі, а навіть про нашу Україну нічого б не знали, — то нам по троху почали закидати, що ми лихі патріоти. В поглядах на відносини України до Росії, до російської культури й літератури, виявлялись в Січовиків думки зовсім фантастичні. Вони просто прикладали до того всього австрійську мірку, та ще й спеціально взятую з відносин Ціс- і Транс-Літавії. Переяславська умова 1654 р. видавалась їм чимсь подібним до угорської конституції 1848 р. Москва так само нарушила Переяславську умову, як Австрія угорську конституцію після 1849 р., а потім і почала московити Україну, як Австрія германізувала Угорщину, а тепер мусить також признати

Rechtskontinuität український, як Австрія признала угорський. Того, що Гетьманщина 1654 р. — зовсім не вся Україна й що після того було кілька умов, котрі затерли ту першу, (що сказали б наші Січовики, як би почули тоді, що, як тепер вияснилось, в 1654 р. не було майже ніякої умови), що помосковління йшло у нас поволі й за помічю самих наших земляків (починаючи з „черні“ й славного Запорожжя в 1658—1663 р.), в котрих не було свідомого національного чуття, що й тепер єго нема в більшості наших освічених класів, а в народі єсть тільки неясне чуттє, що він не „кацап“, але нема ясної думки про те, хто він? — і що через те все ми мусимо виходити навіть у своєму автономізмі не від трактатів і навіть не від прінціпа національності (котрий панруссісти повертають проти нас), а від загальних ліберально-демократичних прінципів по-

літичних і культурних, та вести роботу з низу в гору, не брикаючись проти Москалів, як нації, а навіть добиваючись в куші з ними вольности індивідуальної й краєвої, в рамках котрої тільки й може поставитись су-рйозно й наш національний прінцип, — цього всього слухали від нас наші Січовики як чогось зовсім чудного, а в усякім разі незгідного з нашим українством.

Після розмов ми поклали перш усього постаратись зібрати для Січі бібліотеку, чим мусли зайнятись мої приятелі, котрі повертались в Росцію. Вони й справді прислали в Відень книги українські, окрім того Костомарова, Гоголя і т. і. А я взявсь здобути для Січі петербурські журнали й газети, в котрі я писав. Друге діло, котре вийшло з цього нашого пробутку в Відні, була участь, котру взяли молоді Галичане в збиранню матеріалу

для історичних пісень. За це діло взявсь д. Мелітон Бучинський — і виконав його на славу! Він здобув готові вже записі від кількох земляків і zorganizував цілий повчок записачів, так що повернувшись в Київ, я застав цілі пачки присланих ним пісень, упорядкованих *lege artis*: кожна на особному листочку, з поміткою сторони, оселі, записача. Скарб цей і доси не вичерпавсь, бо й доси не викінчено видання укр. політичних пісень, — та святі знають коли й викінчиться, бо в 1886 р. мені написав кружок наших щирих земляків, що почате мною видання (Політ. пісні укр. народу в XVIII і XIX ст.) для них шкідливе! Окрім спеціально політичних пісень д. Бучинський передав нам у Київ цілі збірки, котрі теж лежать дурно в мене: я кілька разів обертавсь до різних Галичан, що радий передати ті пісні для дру-

ку, та з того нічого не виходить. Львівські народовці не мають з чого печатати твори „велетня (як вони кажуть) народу“, бо видають папір і заходи на „класичні“ драми, комедії, подорожжя й т. інші твори своїх проводирів, твори, від котрих по крайній мірі я грішний позіхаю, роздираючи рот аж до ухів, а певно ж хто небудь, людина з більш „класичним“ смаком, ніж я, ними ласує! А твори „велетня — народу“ хай полежать! —

Розирощавшись з Січовиками, я поїхав у Гейдельберг, а потім в Італію, де залишавсь дві зими (1871—2 і 1872—3) безпереривно переписуючись з Січовиками, а найбільш з одним із них. Переписка дотикалась усяких повин в Галичині й усій Славянщині; літературних праць моїх і інших, справ Січі і других товариств славянських, а найбільше руських у Відні. З остатнього поводу доводилось мені дуже

споритись з моїм звичайним кореспондентом. Як звісно, всі славянські товариства у Відні доволі „панславістичні“ й почасти не пропускають пригоди (а тоді, напроти німецько-бюргерському централізму ще більше) показати свою сімпатію до Росії. З цього настрою користуються панславісти московсько-реакційного напрямку, до котрих прихилилась завше частина Русинів, що належала тоді до товариства „Русская Основа“, куди входили всі буковинці й угорські Русини, що вчились у Відні. Щоб одрізнитись од таких земляків, Січовики віддалялись від усяких панславістичних зборів, в чому сходились з Поляками. Через те звичайно в усіх кореспонденціях в славянські, в тім числі й російські газети про всякі урочисті збори віденьських славянських товариств стояла стереотіпна фраза: „були всі славянські то-

вариства, окрім Поляків і українофілів“.

Мені таке поступованнє Січовиків видавалось нерациональним і непрактичним. Я силувався впевнити їх, що сама по собі ідея панславїзму не противна українству, котре власне й почалось як сурйозний рух федерально-демократичним і гусїтським панславїзмом Костомарова й Шевченка (Послання до Шафарика) і що Українці замість того, щоб віддалятись від Славян, мусять при всякій пригоді сходитись з ними, щоб маніфестувати власне той панславїзм, котрий безпремінно мусить знайти собі більшу симпатію в молодіжї славянській, ніж Раєвщина. При тому, казав я, не слід Січовикам виступати й ворогами Росії народньої й культурної, а напроти слід показувати приязнь до неї, а тим паче треба виступати проти російської реакції й абсолютизму.

Вся моя аргументація відскакувала від моїх кореспондентів, як кавчук від стіни.

Мені одповідано всякими резонами, між інчим і такими, що, мовляв, ми мусимо сходитись не з одними Славянами, а й з Німцями й Мадярами й т. і.

Не скоро вже, коли в Січі склалась — заходом О. Терлецького й за помічю нашого кружка — величенька бібліотека, в котрій було зібрано пай-важніше про Україну, а також всі російські класіки, важніщі історичні й етнографічні видання й про Білу Русь і Московщину, та коли ця бібліотека й особисті стосунки привели до Січі чимало й молодіжі російської, — почало сповнятись те, що я радив в 1872—3 рр. Та й доси ще на „пан-славізм“ косим оком дивляться галицькі пародовці усяких барв, так що й цей бік Костомарова йім навіть мало звіс-

ний. Інтересно, що про автобіографію Костомарова, в котрій єсть і програма єго славянського товариства, ніхто ні слова не сказав в Галичині, вона навіть не поіменована в „Історії літератури“ д. О. Огоновского! Тай усі маніфестації після єго смерті, особливо у Львові, вийшли мізерно; мені писали, що народовці навіть забули прийти на нанихиду по цьому „батькові Русі-Україні“.*)

Також мало сліду зоставляли мої намови про те, щоб повести дійсну пропаганду українського напрямку серед буковинців і угорців, котрі підпадали під вплив пона Раєвського —

*) Після того, як це було написано, програма Костомарова була надрукована в першому н-рі в третій раз поновленої „Правди“ 1888 р., та ще й як основа програми самого видавництва. Тільки ж треба сказати, що найменше впливу тієї програми видно — на самій тій „Правді“.

перші, як православні, а другі з реакції мадяронству. Я настоював на тому, що ні до буковинців, ні тим більше до угорців не можна підступати з звичайним українюфільством, раз через те, що вони проти того направлені уперед, а вдруге через те, що їм таки й чужі спеціальні, козако-українські традиції. По мойій думці до тих і других треба підступати з загально-демократичною ідеєю, а окрім того показати їм в Росії другі напрямки, окрім московсько славюфільського, напрямки демократично-прогресивні, й звернути буковинців і закарпатян на полібну же дорогу на їх власнім ґрунті. З того само собою виходило б і національне народовство, котре б злилось з українством. Спеціальний привід до того, щоб мені налягти на Січовиків з такими намовами, явився, коли я прочитав у газетах, що член „Русской Основы“ Гр. Купчанко реферував про

буковинсько-руські пісні. Пустіть від себе подібні реферати, хоч по збірці Головацького, — писав я Січовикам, — знайдіть збірачів етнографічного матеріалу на Буковині й в Угорській Русі, і ви притягнете до себе здібніших і щиріших народолобців з самої „Русской Основы“. Нічого з моїх намов не вийшло, окрім того, що за посередництвом М. Бучинського я зміг закупити від д. Купчанка єго матеріал, котрий потім видало кийівське Географічне товариство в досить спорій книзі, хоч з недоладнім титулом: „Пѣсѣ ^{буковинскаго} ~~буковинскаго~~ ^{народа}“, так буцім то в Буковині самі Русини! До того в виданню тому скривджено д. Купчанка, бо на заголовку пісень поставлено ім'я не єго, а того, хто впорядкував збірку і, правда, положив на те чимало праці, та все таки не збирав тих пісень. В усякім разі я в цих хибах видання не винен, бо в

момент, коли воно вийшло, не був навіть у Кийіві. Вернувшись та побачивши книжку, я, звісно, сплеснув руками, — тільки вже було за пізно.

Переписуючись з д. Купчанком, я з поводу збирання етнографічного матеріалу вспів впевнити його, що по крайній мірі в етнографічних виданнях безпрерібно потрібна „фонетика“, котрої так жахались тоді австроруські старовіри.*)

*) Спомянувши д. Купчанка, я мушу сказати й про дальші мої з ним стосунки, котрі тяглись і потім, бо я діставав від його етнографічні матеріали й обмінювався з ним виданнями. Д. К-о досить характеристична особа й наводить на інтересні думки про загальний стан австрійських Русинів. Безспорно народодобивий і притому рухливий, що серед Русинів рідко бува, завше за роботою, живучий переважно в Відні, одному з більших культурних центрів Європи, д. К. все таки доси не виробив собі прогресивно освітньої основи для свого народодобства і навіть не звів своїх

Потім, вже в 1875—6 рр., коли я побував сам по Угорській Русі та познакомивсь з тамошніми студентами у Відні, — почало виявлятись, що моя програма заходу коло них зовсім не трудна до виконання, — почались в

студій про народ свій в яку небудь сурйозно наукову цілість, а мов навмисне держить себе поверховним віденьсько-газетним репортером в усьому що пише, а в політичних думках не пішов далше сервілізму, то чорно-жовтого, то московського. А поряд з ним згадую я чимало Січовиків, котрі дуже нерадо дивились на те, що я зношусь з д. Купчанком. Вони й більш освічені, й думки мають прогресівні, й жили й живуть в тім же Відні, — а ні один з них не зробив нічого навіть для того, щоб віденьські газети діставаєм звістки про Галичину не виключно з противного народовцям табору. — а вже про який небудь сістематичний показ Німцям і через них усій Європі життя і справ нашого народу хоч би в Австрії, нічого й говорити. Хай ті, що більш мене знають Галичан, скажуть, що тут за причина? А я тільки кажу тепер те, що не раз думав, з боєм на серці приглядаючись до Русинів у Відні.

мене й на моїх очах у Січовиків взаємини з буковинцями й угорцями, котрі приносили й прислали мені етнографічні матеріали, записані навіть еретичною фонетикою, почали буковинці і угорці співати пісні по Лисенку й читати книжки українофільські. Але я мусив скоро залишити Австрію й не знаю, як там на цім полі діялось далі... Тільки по тому, що написано навіть в статті В. Лукича „Угорська Русь“ (во многому цінній) бачу, що ортодоксальні народовці й доси нічогісенько не розуміють в справах Угорщини, коли сам В. Лукич бачить в шкідливому й подлому мадяропі Панковичі трохи не народовця тільки через те, що він виступав проти православія й Росії, — що йому, як угорському чиновнику-єніскопу було, звісно, не трудно. Не диво, що при такому розумінню угорсько-руських справ, народовська пропаганда серед закарпатських

Русинів не посувається. Не дуже то вона йде, як бачу, й серед буковинців, а надто в Відні, де, як звісно, в останні роки Січовики й буковинці стали трохи не на ножах, при чому буковинці посунулись ще далі ніж колись на бік формального „москвофільства“. Коли я вже забіг трохи наперед, то нехай уже скажу, що такому стану річей в товариствах молодіжі відповіда тепер і настрої серед старших обох партій, де з того часу лексикон обопільних лайок навіть збільшивсь і при тому виразами, зовсім уже не мудрим. — „Ви об'єдинителі!“ кричать одні і думають, що сказали таке вже слово, що проти нього ніхто не встоїть. — „А ви роз'єдинителі!“ відповідають другі. Моральна вартість обох цих лайок виявляється цілком, коли згадаєш, що об'єдинитель у австрійських Юзефовичів значить те саме, що у російських сепаратист,

розєдинитель. І не гляючи на це, навіть ті самі, що терплять в Россії від своїх Юзефовичів, носяться в Австрії з криком: обєдинителі!.. Але ж вернемось до 1872 р

Серед моєї флорентійської переписки з Січовиками того року я довідався, що поновляється львівська „Правда“. Про це писали мені з російської України, звідки дано гроші (щось 700 рублів) на початок діла, — писали з Відня, а на решті й із самого Львова з редакції „Правди“. Всі кликали мене писати до нового українсько-народовського органу. Редакція писала в формі навіть низькопоклонній (як потім довідався я, це звичайна австрійська манера, котра не гварантує вас від грубостів, коли це потребується далі інтересами вашого „нижайшого слуги“). Я відложив на бік свого „Непобідимого Мітру“ (*Deum Solem Invictum Mithram*), ради которого

я засів був в Італії, і сів за роботу для „Правди“. Позаяк мене прохали поспішитись, то я написав спершу невеличку рецензію на прислану мені книгу Ганкевича „Філософія у Славянъ“, а власне на ту частину єї, в котрій автор говорить про Росцію, очевидно, не бачивши може ні одної книги філософської з Росції. Показавши передавченість звістки автора, я дав реферат про той вплив, який мала тоді в Росції в філософській літературі позитівна французько-англійська школа, котра була тоді в Росції найпопулярніща, — що й було характерною проявою. Далі я сів за довші праці. Впорядкував я збірничок легенд і новел, записаних одним маляром в Полтавщині, подарований мені в Римі (щаслива пригода!) одним молодим тоді (тепер звісним) вченим, Білорусином. Написав я й оригінальну статтю про справу, мені дорогу й більш других тоді звісну,

і, як я думав, найінтереснішу для Галичан-народовців; то б то про народню освіту й популярну літературу в російській Україні. Там я розказую про недільні школи, щоб показати, що справа народньої освіти вийшла в нас з громади, а не од уряду, потім об тім, як сам уряд мусив узятись за школи, хоч на правім боці Дніпра, щоб противустати польському впливу, як нічого не могли вдіяти без громадян же в „Временній Педаг. Школі“, як далі митрополіт кийівський Арсеній піднявсь проти тієї школи, навів на неї „українофільський сепаратізм“, як Св. Синод по его ініціативі заборонив релігійні книги й проповідь по українському, як пішов за тим Катков і т. і. Розказую далі й про те, яку помилку зробили Українці, що після заборони 1863 р. не печатали популярних книг і евангелій в Галичині і т. і. Послав такі свої праці в редакцію

„Правди“ і думав, що сповнив свою долю служби новому органу.

Незабаром дістаю 1 н-р „Правди“ — і бачу там сюрпріз: моя пісня „Поклик до Славян“, хоч перероблена місцями так, що нічого не втнеш, — і підписана Гетьманцем. Я не мав ніколи претензії бути поетом, — а все ж мушу розказати історію цієї пісні, доволі курйозну й характерну. В цю зиму 1870—71 р. просидів я в Берліні серед побідних криків Тевтонів, котрі розбивали Францію й не ховали замірів, покінчивши з нею, взятись і за Славянщину з Россією. Потім я пройшов по частині Славянщини, бачив провал федералізму Гогенвартовського, в Відні здибавсь з земляками, у котрих не знайшов широкого розуміння справи не тільки всеславянської, а й української, далі впять вїїхав у побідоносну Тевтонщину, де переживував кілька часу з земляком (покійним Пригарою,

професором одеським) і з одним Поляком всякі славянсько-польсько-московсько-українські справи, — нарешті зоставсь сам з родиною в Гейдельберзі і абсолютно не міг думати ні об чім, як об будущім конфлікті Тевтонії й Славії, — та об тім, яку б то силу показала Славія, як би в ній запанувала федеральна демократія в духу Костомарова й Шевченка, а не ополячення, а потім московське „обрусеніє“. Щоб голова не тріснула, сів я писати ту статтю, котра була напечатана в „Вѣстникъ Европы“ 1872 р. під заголовком „Восточная политика Германіи и обрусеніє“. В інтервали роботи ходив я з своєю дитиною по гейдельбергському Чорному лісі та співав собі під ніс українські пісні, думаючи все „про теж таки, що й перше думав“, — і раз надумавсь на голос і форму пісні „Гей, не дивуйтесь добрії люде, що на Вкраїні повстало!“ зложити суть моєї ро-

боти в політичній пісні. Не даючи мо-
йому віршуванню ніякої ваги, я все
таки послав його в Берлін тому при-
ятелю, котрий був зо мною в Відні й
Мюнхені, а далі поїхав на Прагу
в Берлін і звідти писав мені такі ж
думки, котрі й я переживав. З Вар-
шави дістаю від нього лист, — пише,
що ходить по місту, все перевертаючи
в голові мою пісню, а надто слова:

Ой, слухай Ляше, ми тільки за наше
Лягали в степах головами,

Ми ж не хотіли, щоб панували

Вороги ваші над вами, —

і що він навіть дав одному Ляхові ко-
пію з моєї пісні, котра і тому сподо-
балась. Далі з Кийіва пише, що там
він розпустив ту пісню.

Як же я здивувався, коли побачив
у 1 н-рі поповленої „Правди“ мою
пісню, тільки перелицьовану, перешиту,
місцями обкраяну, місцями полатану й
дошиту — і підписану Гетьманцем,

тоді вже досить плодовитим віршарем. Не маючи ні тоді, ні тепер претензії на титул поета, я дививсь і дивлюсь на мою пісню, як на політичну статтю, віршовану — признаюсь — досить незручно. Тільки ж, коли вже вона нежданно для мене дістала публичности в перелицьованій формі, то я приведу тепер її тут в її оригіналі, як документ свого часу, хоч як конспект тих річей і тих думок, про котрі була в нас тоді розмова і перениска між інчим і з Галичанами.

Поклик до братів Славян.

Гей, не дивуйтесь, добрії люде,
Що на Вкрайніні повстало,
Що Україна по довгій дрімоті
Голову славу підняла.

Гей, Українець просить не много:
Волі для люду і мови;
Но не лишає він до всій Русі
І к всім Славянам любови.

З Північною Руссю не зломим союзу:
Ми з нею близнята по роду,
Ми віки ділили і радість і горе,
І вкупі вступаєм в свободу.

Ти, Русин Московський, один із всіх братів
Велике зложив государство,
Неси ж свою силу, де треба, на поміч,
На захист усьому Славянству.

Клади свою славу і силу в освіті,
В краєвій і людській свободі,
Не думай ніколи неважити душу
З'єднаних з тобою народів.

Поволі славянські й чужії народи
Поручно з тобою іти муть:
І стане на волю Литвин і Естонець,
А Лях в тобі брата обніметь.

Гей, слухай Ляше, ми тільки за наше
Лягали в степах головами!
Ми ж не хотіли, щоб панували
Вороги ваші над вами.

Ой признай, Ляше, ти руськеє право
На руськую землю і мову,

І з тої хвилини для власної волі
Заложиш міцную основу.

Гей, брате Чеху, ми твого Жижки
Табора ще не забули,
Де ми за чашу громадську стояли
Й козацького строю здобули.

З тобою, Сербіне, нераз ми братались
На суші й на Руському морі,
Як бились за волю народню юнаки
На Січі й в твоїй Чорногорі.

З таким же запалом, з яким ми вмірали
За волю свою і за братську,
Ми раді повстати і кости зложити,
Щоб волю здобуть всеславянську.

Ой гляньте, Славяне, встають на Заході
Німецькії грізнії хмари;
Ставаймо ж до купи! Забудемо, браття,
На віки нікчемнії свари.

Ой, не даваймо урвать ні частини
Славянського рідного краю,

Но проклят із нас той, хто волю зневажить
Чужої землі забажає!

Зберімося, браття, в сімйю рівноправну,
І крикнем на братньому пиру:

„Ми хочем для себе й для цілого світу
Лиш волі, освіти і миру!

Ой, мати Вкраїно, ой, Кийів наш чесний,
Коли б довелось серед тебе
Те слово почути і вольнєє знамя
Славянське підняти до неба!

Гейдельберг, 23 августа 1871.

По правді кажучи, мені було хоч
і смішно, а все таки жалко й досадно
побачити такий сюрриріз з моєю піснею,
досадно через те, що мені здавалось,
що основні думки моєї політичної тре-
дьяковщини були сказані ясніще в орі-
гіналі, ніж у перешивці. А потім на-

віть я був радий, що так вийшло: все таки й у д. Гетьманця зосталось дещо і з мого „панславізму“ і навіть з мого „москвофільства“, а без мого єретичого імені пісня ця пішла в збірки, антології, історії літератури й навіть вчено-академічні реферати і в Галичині і в Росії.

Окрім цього мого не-свого твору нічогосінько мого „Правда“ не хотіла печатати: і послані мною легенди, і стаття про освіту знайдені були — дразливими для церкви! Рецензія на книгу Ганкевича знайдена була нетактичною і против автора, котрому не слід було говорити, що він пише не знаючи діла, та й проти церкви ж, бо нетактично було показувати сімпатію до позитівізму. Коли пізніше я таки настояв, щоб хоч легенди напечатано, то мені внять писали, що легендами образилось галицьке поцівство, як і деякими казками з дру-

гої збірки (Забадька) присланої з Полтавщини. Щоб дати тому пошівству сатисфакцію, редакція „Правди“ напечатала таку замітку, що це, мовляв, православне пошівство в Росії гідне сатири народньої, а наше, галицьке (уніатське) зовсім інше! А як уже навіть з такого погляду виходило те, що „Правда“ не схотіла печатати мого оповідання про те, як кийівський православний митрополит виступив першим ворогом української мови — я ніяк не зміг розуміти.

Та я б ще міг з цим помириться, коли б „Правда“ давала хоть що небудь живе, інтересне. А то мертвячина та схоластика, — навіть в статтях про такі речі, як твори Шевченка. Я мусив відписати приятелям на Україну, щоб не винуватили мене, що нема моєї праці в їхньому органі і, звісно, не пожалував пера, щоб висміяти схоластику того органа. Получив я відпо-

відь, що самі приятелі мої (основателі „Правди“) аж в сум прийшли, прочитавши „Правду“, а особливо статті про Шевченка, і що Костомаров, перед котрим читано мій лист, згожувався, що я в ньому вірно схарактеризував „бездарність і тупійство“ тих статей і всього галицького змісту „Правди“. Певно, авторітет Костомарова поміг тому, що українські приятелі написали у Львів, чому там не печатають моїх праць. Зайшла об тім перениска і з Віднем і з Навроцьким, котрий мусив був стати в редакції „Правди“, але його, як писали мені, Голуховський переніс навмисне „на Мазури“, щоб відірвати його від „Правди“. В один майже час получив я листи від Навроцького й від приятеля Січовика, що моїх праць в „Правді“ не печатають через те, що редакція бачить там „саму неґацію й нічого більше“.

Це мене вхопило за живе, і я, знов покинувши свого „Непобідимого Мітру“, сів писати довгий огляд, котрий потім появивсь під назвою „Література російська, великоруська, українська й галицька“. Там я задумав критично переглянути всю тодішню україно-фільську й народовську ортодоксію, показати єї безосновність перед реальними обставинами й потребами, зробити теж саме й з ортодоксією москво-фільсько-напрусською, — а на решті дати нарис реалістично-прогресивного українства й напруськості зовсім на інших підставах. Замір мій лінше всього вкладавсь у мотто: *destruam et aedificabo!* Але посилаючи першу частину своєї статті Навроцькому, я побоявсь, що таке мотто покажеться претензійним, і перемінив *aedificabo* на *aedificabitis*, при чому з нервозности навіть якось помиливсь.

До посилки додав Навроцькому гарячий лист, котрий певно пробрав його до живого, так що незабаром початок моєї праці появивсь у „Правді“ з дуже сімнатичною для мене приміткою. Потім проходить місяць, другий — нема в „Правді“ даліше моєї праці... Питаю, чому? Але зі Львова нічого не пишуть, а з України, з Ряшова, з Відня внять пишуть про не га ці ю ..

Незабаром лучилась нова пригода, з поводу котрої я вступив у новий конфлікт з „Правдою“. То було святкування Шевченківського дня в Цюріху в 1873 р. В той час зібралось кілька Русинів-Галичан у Цюріху, де вони вчились в політехниці, і також набрались чимало Українців з Росії, між котрими були й такі, що признавались до національності української, але частина вважала себе русскими, тобто не ділила себе національно від Великорусів, хоч деякі з них і не цура-

лись українських сімпатій. Кілька чоловік Киян, що були там, перейїхали через Відень і за рекомендаціями моїх приятелів бували в Січі й познайомились там з Галичанами. По їх словам (власне покійника Зібера і безнадійно тепер хорого Сергія Подолінського) Січ зробила на них чудне враження, особливо на однім вечірку, де були попи — депутати райхсрату і де подавали „білу каву“ від якогось „совітника“ (чи не Лавровського?). Голова Січі держав промову, в котрій між інчим гаряче говорив про прихильність галицької молодіжі „до своєї питомої церкви“ — „Та то він бреше!“ — прошепотів на ухо Зіберові й С. Подолінському один Січовик, котрий раніше вже був знакомий з одним з моїх приятелів, що був у Відні зі мною, й котрий бував за чічероне Киянам у Відні. — „Та то він бреше! Він такий же атеїста, як і ми з Вами! То він таке

говорить тільки для гостей!“ Але з деякими Січовиками наші вандрівники Кияне вступили в добрі стосунки, здобували для них книги, — і для більшої взаємности виписали „Правду“ в цюріхську „русскую бібліотеку“, в котрій висів між інчим і портрет Шевченка. Позналились ті Кияне і з цюріхськими Галичанами, котрі зложили з себе „Русскій Кружокъ“. Тільки в цьому кружку Киянам прийшлося наткнутись на ворожий собі вплив, котрий ішов із польського Рапперсвільського музею, де був тоді директором звісний д. Духінський, що писавсь завше під своїми працями: Prof. Duchinski de Kief.

Звісна теорія д. Духінського про тожсамість Русинів і Поляків і про монгольство Москалів. (Теорія та була образно намальована на одній стіні в Рапперсвільському музею: географічна карта Восточної Європи; на меридіану,

приміром, Калуги проведена лінія: на за-
 пад від неї написано: *Race a-
 rienne, constitution individu-
 aliste et libérale*; восточна по-
 ловина поділена по паралелі, примі-
 ром, Орла лінією, на північ котрої на-
 писано: *race finnique (finnoise),
 constitution communiste*, а
 на південь: *race turque, (чи ta-
 tare), constitution despoti-
 que*. На західній половині красува-
 лись окрім того: *Polianes (Polo-
 nais)* на Вислі: *Polianes* на Дніпрі:
Pologne Russie у сю половину,
 а на восточній *Moscovie*. Москалі
 образно являлись мішаниною Фіннів з
 Турками, комунізму з деспотизмом,
 однаково чужих Арійцям-Полянам з
 Висли і з Дніпра.

Як раз же тоді уся молодіж рос-
 сійська в Цюріху, (душ до 200) Мо-
 скалі як і Українці (між студентками
 майже 75%₀ були з України) були

гарячі соціялісти. Цюрихські ж Поляки, навіть студенти, виступали ворожо против цієї молодіжі, а надто проти студенток, навіть агітували проти них серед Німців, — Галичан же відбивали від усяких взаємин з Росіянами, навіть з Українцями, вмовляючи йім, що коли вони держаться з „Москалями“, та ще й з соціялістами, то вже вони не Українці й не Аріїці навіть.

Таке саме розказував і мені Галичанин С. С., коли я прийшов у „Русській кружок“, запрошений туди д. В. Нагірним, котрий сам не цуравсь ні Москалів, а тим більше Українців. Я ж вступив у кореспонденцію з д. Нагірним ще з Флоренції, прочитавши одну відозву його з Цюриху в „Слові“ і у „Правді“, — після чого я послав для „Р. Кружка“ наші кийівські видання й кілька інших українських книг.)

В февралі 1873 р. получив я у Флоренції лист з Цюриху від Сергія

Подолінського, котрий тоді був дуже близьким чоловіком до д. Лаврова й редакції „Вперед“, що збиравсь виходити. В листі тому Подолінський, котрого я трохи знав у Кийіві, просив мене прислати статтю про Шевченка, щоб її прочитати на зборах у роковини єго смерті. Зоставалось часу щось днів з 3—4, з котрих два мушили пітти на дорогу мого листу з Флоренції до Ідюріху, — і я мусив писати день і ніч, так що рука зовсім зомліла, — але вєпів прислати свою статтю на строк. Звісно, я найбільше виставляв гуманітарно-демократичну суть творів Шевченка, показуючи впрочім, як вона корінилась в історії нар. поезії, й життю Українців. Статтю цю, (котра потім, щось через рік, була напечатана в петербурській „Недѣлѣ“, дуже обку-сана цензурою самого редактора, з роду Українця й приятеля петербурських українофілів старих і молодших) про-

читав С. Подолінський на зборі усіх Росіяян, куди запрошено й Галичан „Русского Кружка“, після чого послана була телеграма від „русских і Українців“ в Цюріху до Січі, а далі й реферат, котрий мусив появитись у „Правді“ в купі з рефератом про такий же мітинг самих Січовиків.

Минуло кілька часу, — ніякого реферату в „Правді“ ні про цюріхські ні про віденські роковини Шевченка нема! Тим часом „Рускій Кружок“ вряжа (на 12 Марця) свій вечір на честь Шевченка. Туди покликано, звісно, й Росіяян, але також і Поляків з Рапперсвіля, котрим дано перші місця і перед котрими д. С. С. у промові заявив, що „головні признаки нашого характеру — індивідуальність і сильна любов родини*) — спільні й нашим

*) По тодішнім цюріхським обставинам це мусило значити, що наші дівчата не кинуть батьківської хати для медицини й т. п. нігілізму.

братам привислянським“, — хоч закінчив проти централізму польського, — а другий оратор таки прочитав добру лекцію про пануючу політику Поляків проти Русинів.

Реферат про цей вечір появивсь у „Правді“. Приїхавши в Цюріх літом 1873 р. й розмовившись з С. Подолінським й В. Нагірним з одного боку, а з д. С. С. з другого, а також придивившись до всіх обставин славянської колонії в Цюріху, я зрозумів змісл двох тамошніх вечерків на честь Шевченка й усю шкоду поступування „Правди“. З розмов з „впередчиками“ я побачив, що в них єсть зерна незгоди між московським і українським елементом. [Напр. д. Лавров дуже був до мене любезний і прохав писати для „Вперед“, але коли я йому предложив статтю про Шевченка, то він заговорив спершу щось зовсім темне, а далі сказав мені, що це боязно для того,

хто читав мою статтю прилюдно, бо видасть його урядові. В другім місці („Историческая Польша и Великорусская Демократія“) я показав всю плутанину і нещирість „Впереда“ відносно до України, Польщі, Росії, Галичини, его проби затерти московський та й польський централізм загальними фразами, а в той же час явний замір не промовитись ні одним словом, котре б признавало яке небудь право Українців у Росії на автономію, або навіть їх існування як чогось осібного, хоч програма „Впереда“ бучно говорила про „соціальныя партіи въ Польшѣ и Галиціи“, і впередчики вдержували завязані за помічю українофілів відносини з галицькими народовцями у Відні і навіть у Львові. Скоро мені стало зовсім ясно, що впередчики просто хочуть за помічю Галичан лекше перевозити свої видання в Росію й раді б були побачити свій соціалізм і в Га-

личині — але в російській Україні не допускають ні іншої форми, ні мови, ні іншої організації навіть для ширення соціалізму, як їхня, котру вони подавали для „єдиної і неподільної Росії“.

Ця тенденція великорусько-централістичного елементу серед впередчиків, а також незгоди по деяким другим справам, котрі реальні обставини України викликали на перший план (напр. справа жидівська і польська) почали вже ділити декого з розумніших Українців, як С. Подолінський, від д. Лаврова й т. і. Моє прибуття, розмови про деякі місця програми, котру мені послали ще в Італію з просьбою сказати свої думки, а також і про всю постанову справи (я казав, що в Росії на першому плані мусить бути справа політичної вольности, а не соціальної революції) підчеркували початки цієї незгоди, ставили перед Укра-

їйцями-соціалістами думку про потребу власної організації й одмінних способів праці, відповідних до реальних обставин власного краю.

Московські, чи власне петербурські впередчики виступали проти таких зерен критики і повороту їхніх товаришів-Українців до українства, як проти „реакції й усякого націоналізму“.

Ось тут то й треба б було, щоб де небудь було заманіфестоване поступове українство новоевропейське, космополітичне по думкам, та національне по формі, по ґрунту. Такого українства треба було тим більше, що по всьому видно було, що звисний рух обгорнув не саму тільки цюріхську молодіж, а всю російську і може найбільш власне на Україні. А в україннофілів не було нічого показати світові окрім „Правди“. „Оце ваш орган?“ — питали мене було в Цюріху, коли я говорив про потребу чогось більш при-

датнього для України, ніж „Вперед“ і т. і. Я міг тільки в загальних словах відповідати, що в Відні і на Україні єсть прогресівніщі елементи, — так „Правда“ навіть не давала звістки про Шевченковський мітинг у Відні.

Майже в один час зо мною прийїхав до Цюріху один молодий чоловік, котрого я знав у Кийіві горячим україніофілом черниговської школи*). Тепер той черниговський україніофіл був ярий противник усього спеціально українієського і прихильник псевдо-космополітизму російських соціалістів,

*) Я мушу нагадати те, що сказано в 1-ій частині про „космополітів“ Українців між кийівськими студентами часів недільних шкіл. Черниговці належали до „українофілів“ і кілька з них, моїх товаришів, поробились потім учителями в Чернигові, притягли до себе і других Українців і надали дуже яскравий україніофільський характер тамошній молодіжі мужеській і жіночій.

або лініше „народників“, vulgo „нігілістів“. Далше, з поводу українських бунтарсько-народницьких брошюр я довше спинюсь на відносинах між українінофільством 60-х років і російським „народництвом“ 70-х рр. Тепер скажу тільки, що між ними не тільки нема принципіальної незгоди, але що російські бунтарі-народники тільки переклали на прозу і консеквентно приклали на практиці те, що україніофіли, виховані на „Гайдамаках“ і подібних творах Шевченка, розказували в віршах та піснях*). І тим і другим однаково недоставало європейської політичної школи, знання того, як в наші часи мусить поступати освічене народолюбство. Через те між російські бунтарі-народники так бага-

*) Нагадаю, що у всеросійських бунтарів настольними книгами були Костомарова „Бунтъ Ст. Разина“ й Мордовця — „Гайдамачина“ і „Политическія движенія русскаго народа“.

то кинулось власне української молодіжі, навіть такої, в котрій народолобство було перше збуджено власне українофілами, як напр. в молодіжі черніговській. Цій молодіжі практичний консерватизм старших українофілів (котрі на той горячий час були зовсім без усякої політичної програми) показався нічим, як тільки гіпокрітством і похливістю, а заходи коло національності, котрих українофіли не вміли оправдати широкою культурною і політичною доктриною, показувались цій молодіжі формалістикою, непотрібною власне для „народу“, цього кумиру українофілів „хлопоманів“ 60-х рр., як і руських соціалістів, „народників“ 70-х рр., і молодіж українська кидалась до російського руху, котрий обіцяв скоре царство „народу“, та ще одягав свої обіцянки у припадні фрази космополітичного соціалізму. (Говорю: фрази, — бо фактичного знакомства з соціальним

рухом у Європі, а надто з єго звязком з політичними обставинами кожної європейської сторони не було й у „русских соц. народників“.)

Мій знайомий Черниговець, хоч і курникав по старому українські пісні, та тепер вже відкидав усякі українські тенденції, лаяв „буржуазність і реакційність“ українофілів — і покликувавсь у цьому на „Правду“. за родини котрої він бачив на очі в Росії, в часи приїзду туди делегата Галичанина, і оповідав мені про них дуже сатирично*).

*) Описана в брошурі д. К. Устіановича „М. Θ Раєвскій и російській панславизмъ“ (стор 49) „нігілістка“, котру він здалека бачив тоді у Кийіві, змальована в д. У-ча трохи в апокаліптичному стилі, була жінка мого приятеля Черниговця. Вона була з другої, теж архі-українофільської сім'ї. Не за довго перед тим, як я вийїхав з Кийіва, вона прибула туди

Серед таких обставин я мусив сам написати в „Правду“ допись про Цюріхський і русько-український вечір в роковини Шевченка, а при тому й про молодіж російсько-українську в Цюріху, про студенток, котрих як раз

з чоловіком, одягнута по українському, говорила по українському і була навіть скандалізована тим, що знайшла за мало укр. націоналізму в кийівських громадян. Д. К. Устиянович вже застав її як тіпичну — російську „пігілістку-соціалістку“. На цій характерній парі найліпше видно, як не вміли українофіли вдержати коло себе найщирішу й найактивнішу частину молодіжі, навіть тієї, котру самі виховали. Характеристично, що найменше приставала до українства, або найбільш тікала від нього жіноча молодіж, так що в 70-ті роки, саме коли в Росії молодіж бралась гарячо до радикально-народницьких думок, українофілок майже зовсім не було. В Цюріху напр. не було й духа українства серед студенток, хоч, як сказав я, 75% з них були з українських провінцій. З цього можна бачити, на якому анахронізмі збудована повість Ол. Пчілки „Дві товаришки“ у „Першому Вінку“.

тоді, з поводу наскудного указу напечатаного проти них в „Правительственномъ Вѣстникѣ“, обкидали болотом газети німецькі (не швейцарські), а ще більше польські, й котрі заслугували на сімпатію всякого чесного чоловіка, а надто народолобця.

Після довгих суперечок „Правда“ напечатала мою допись аж через два місяці, з такою приміткою: „Поміщаємо сю допись в тім пересвідченню, що вона буде дуже інтерна для наших читателів; однако мусимо вже на самім переді висказати, що з деякими поглядами ви. дописувателя, котрі годі (!) нам тепер враз з одмінними нашими поглядами спеціяльно наводити, ми не годимося“. („Правда“, 1872, 473). Кого мусила підперти ця примітка в наших цюріхських спорах, чи мене, чи Черниговця, ставшого з українофіла впередчиком, можете самі бачити.

В той же час галицькі народовці вже явно кинули камінь на дорогу поступовому українству. Це були дві брошури о. Качали: „Безпосередні вибори“ й „Политика Русинів“, котрі явились як прилога до „Правди“. В тих брошурах о. Качала, котрого мені рекомендував мій кореспондент-Січовик яко „батька Руси“ й з котрим мені радив „порозумітись“, — приставав в імени 16 мільонів Русинів, то б то й нас, російських Українців, до австрійської, польської федерально-клерикальної партії з єї освітньою і соціальною програмою, — включно до реставрації конкордату з Римом і опозиції цивільним слюбам! — „Оце ваша програма?“ — питали мене в Цюриху. — Що це ще за музика? питав я своїх кореспондентів у Відні й Галичині, — і получав відповіді, в котрих не розумів нічого. А позаяк я

скоро мусив проїздити через Відень і Галичину в Росію, то мені казали: скоро побачимось і на словах порозуміємось. На лихо усякі особисті справи, болізни в сім'ї і т. і., задержали мене в Німеччині й Швейцарії аж до августа. В Відні я не застав майже нікого з Січовиків, окрім одного молодика, досить сімпатичного, але мало обзнакомого ще з публичними справами. Від нього я довідався тільки про цікаву річ: про вражіння, яке зробили на Січовиків перші російські студентки — власне черниговки, вихованки українофільські, котрі потім перейшли то до „впередства“, то навіть до „набатчиків“. Вони дуже подобались Січовикам своїм інтересом до ідейних справ, але прикро вразили їх своїми хлопячими манерами. Я мушу сказати, що бачив тих панночок у самому Чернігові ще в український період їх-

нього життя і замітив у них такі ж самі манери*)

*) Пізніше я здибавсь з молодшим виводком черниговських панночок і сам з жалем бачив, що діло не стало на самих хлопячих манерах, а що вони привчилися серед українських народолюбців і пива пити більш, ніж треба навіть хлопцям. То була нещасна група, звісна під назвою „гави“. Час (1875—1878), — роки, котрі наступили вже після того, як скінчивсь невдачний похід в народ російської молодіжі, а по часті і вплив українофілів не дав їм піти „в народ“ на пропаганду соціалізму, ні в інші подібні російські революційні заходи, — та ніхто їм не показав і іншого чесного, а при тому й органічного діла, ніхто не навчив їх працювати стало!! І вони майже всі пропали марно і навіть на встид власне українофільським кружкам, до котрих були найблищі. Характеристично, що один з ліпших членів молодого кийівського українофільського кружка, з котрим зблизились ті „гави“ і котрий в ті часи перейшов од ворогування против соціалізма „радікалів“ до бучних розмов на соціально-бунтарські теми („Парова Машина“ й т. і.) пресурийозно споривсь з моєю жінкою,

Далі, як поїхав я з Відня в Галичину, то перше слово, яке я чув від молодих Галичан, — це дивування перед тим, які освічені в російській Україні жінки. Це була перша перемога, котру одержала нова російська культура в австрійській Русі, перемога, котру *volens-nolens* признавав кожний Галичанин, навіть і ті, котрим не подобались манери Росіянок.

У Відні мене задержала всесвітня виставка, з котрої я мушу тут спомянути те, як мені не хотіли в угорському відділі показати славянських шкільних книг, в тім числі й руських, а нарешті дали тільки один номер урядової шкільної газети з руським ви-

котра дивилась на це пияцтво „гав“ як на „безобразіє“, а на потворство єму з боку мушчин як на гріх проти людскости, і доказував, що коли жінка хоче мати рівні права з мущинами, то мусить рівнятись з мущинами в усьому !!

ділом, Господь зна, якою мовою і правописю писаний. Малярське міністерство щось вже чуло про Русинів народовців, противників Москви, про фонетичну правопись і видимо рекомендувало їйі Русинові сотрудникови, — та той не відаючи ні російщини, ні народньої мови угорської Руси, а ні якої правописі руської, таке понанисував, що тільки „плюнуть та перехриститись“, як каже Гоголева сваха. Це було перше моє знаомство з печатю угорських земляків. Але що мені кинулось в вічі власне в угорському віділі виставки, це пребагата колекція костюмів і орнаментики народньої з угорської Руси. Я такого багатства не бачив ні перше, ні послі, — навіть і в самому Пешті, де я був у 1875 р. і де в музею вже не побачив тієї колекції, бо вона з браку місця схована по скринях, як сказав мені директор. Не знаю, чи потім багато увійшло зра-

зків з тієї колекції в атлас пештянського музею, (я його не бачив), але знаю, що українські і галицькі етнографи не мають ніякої ідеї про ту колекцію.

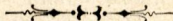
В європейські ж журнали орнаментики й моди в перший раз пішли зразки наших вишивок власне з тої колекції, та за ними не вдержалось імя нашої національності, бо не було видано нічого систематичного. Незабаром вийшла російська царівна за англійського принца і єї придане було вишите московськими вишивками, (по атласу Стасова „Русскій орнаментъ“) того ж сорту, що й наші, та осібного характеру. З того часу російські вишивки, — *broderies russes* — пішли в моду в Європі, а коли вже потім появились атласи українських орнаментів, то вони пішли в Європі теж за *broderies russes*, не гляючи на титули атласів і на тексти,

в котрих зручно показувано одміни українського орнаменту од великорусського. Так то хто пізно приходить, той сам собі шкодить!

За кілька днів уже до мого виїзду з Відня, вернувся туди Січовик О. Т. Він нам несказанно подобавсь, і коли б можно було судити по ньому об тім прогресі, котрий зробила Січ з часу першого нашого пробутку в 1871 р., то прогресс той був би дивний: О. Т. то був цілком Европеець по своїй науці і ідеям. Багато ми говорили з ним про наші справи і між іншим про те, якою колодою на них лежать львівські народовці. Між іншим я почув від нього новий поступок редакції „Правди“, — а власне, що вона не хоче печатати єго цілком фактичної дописі про штунду, зробленої найбільше по кореспонденціям у російські видання, і являється таким способом більш клерикальною, ніж цензура царська.

О. Т. казав мені в імени Січовиків бажання, що нехай би вже „Правда“, коли вона не хоче бути отверто поступовим органом, то хоч би перестала бути органом виключної консерва- тивної фракції народовців, а допускала до публіки й думки других фракцій, хоч би й з полемічними примітками редакції.

З такими бажаннями, назбіривши цілу колекцію печальностей — свого роду *g r a v a m i n a* — українських і галицьких прогресистів, котрі жалі- лись на львівський народовський кру- жок, — поїхав я з Відня в Галичину.

ДОДАТОК.

Листи Євгенія Желехівського до М. Драгоманова з 1872 – 73 років.

I.

Перемишль 15 Марця 1872.

Високоповажний Пане !

Добрий Ваш, Вп. Добродію, и мій друг М. Б. розповідаючи міні про побит свій у Відни, про знакомости и кореспонденції свої з родимцями Русинами українськими, напретив міні, щоби я dokonче посилав вісти и погляди загального интересу о наших народних справах в Галичині именно Вам Високоповажний Добродію, що межн всіма родимцями ученостию и истинним патриотизмом передуете.

Я дуже рад тому, що ось идучи за доброю волею сердешного М. прид-

баю собі чести через кореспонденцію до Вас Вн. Добродію. Будьте ж ласкаві и вибачте міні, що так сам и просто починаю діло о тільки миле и хосенне для мене, о скільки я Русин з Галичини рівною любовію обіймаю цілу Русь-Україну, найдорожшу мою вітчину, и ділити ся моім щастем з всіма бажаю, а пораду дружню завсїгди високо ціню.

Належить ся міні — най вже по звичаю — сказати вперед дещо о собі.

Скінчивши університет у Львові став я учителем гімназіяльним у Перемишлі 1870 р. Испит учительський з языка латинського и грецького зробив я на університеті краківськїм 1871 р. з трома викладовими языками: руським (т. є мало- або южно-руським), польським и німецьким. Удаło ся в Кракові за моім першим домаганєм виробити через сенат академічний краківський и міністерство поставлене екзамінатора

до руського языка, а позаяк тойже єсть Русином, то також и клясичну філологію від части може кандидат, сли зажадає, по руськи здавати. Так ото я перший робив з грецького языка клявзурове заданє по руськи. Погожий припав ми темат: Зміст Одисеї I—V, а з VI 40 віршів перевести и коментувати по руськи. — З языка руського и літератури питано мене о Несторі, о Слові о полку Игоревім и о Котляревскім; читавем и обясняв уступ з хроніки Нестора — всьо по руськи.

Так одже в Кракові, хоть нема катедри осібної руського языка, найшло собі рідне наше слово привітний простір. Великий жаль стискає мое серце, що навіть у Києві, у Харкові нема ні по університетах ні по гімназіях особної науки малоруського языка з таким же викладом. У Перемискій гімназії є 8 клас, в кождій класі припадає 2 години рущини на

тиждень, на котру ходять лише Русини; на польщину — 3 години на тиждень — обов'язані всі ходити: Русини и Поляки. Решта всі предмети викладають ся в язиці польскім. Я учу латини в III-ій, исторії в II-гій, руського языка в II, III, VI, VII-ій класі. Правописи уживає ся в школі „галицько-етимологічної“ з ы, ѣ, ѓ, ѓ. — В VI. класі читаю и розбираю устню нашу словесність — тепер „думу про бурю на Чорному морі“. В VII. класі беру Евгения Гребінку — приказки.

Приспособляю ся я до испиту особного з языка руського, відтак до докторату філософії, а поки що ношу ся з мислею, щоби як найборше видати підручний словар русько-німецько-польський, або лише русько-німецький, бо дуже велика, неминуца, потреба словаря для нас самих и чужосторонних. Чував я, що в Росії мав вийти якийсь словар южноруський Аѳанасьева-

Чужбинського 1855 р., то знов словар якогось Закревського, Даля; писав я вже за вісткою о тих словарях до одного Галичанина академіка у Києві, але не отримав єм достаточного одвіту. Я би хотів укладаючи словарь — хоть би лише „карманный“ — використати всі дотеперішні праці, а стягнути всі скарби язика, устної и писаної словесности. Повідав ми М., що у Києві хтось там, либонь пан Житецький, має вже готовий словар нашого язика; дав би Господь, щоби як найскорше друком об'явив те спасенне діло. Сли би Вам Високоповажний Добродію не стояло много труда, то зволіть порадити мині та помочи ласкаво в сім ділі.

Наша гімназіяльна бібліотека має Петербургську „Основу“ з р 1861. Більше українських книжок нема, а купив би директор, сли би були під рукою. Тішу ся, що товариства наші „Просвіта“ и „Січ“ зав'язали стосунки

з книгарями закордонськими, не одному недостаткови зарадить ся посполу.

В 11. роковини Шевченка тримав я відчит о найбільшій нашій поеті и громадянині; наступали відтак деклямації „Перебендя“, „Муза“, хори: „Ще не вмерла Україна“ и „Завіщане“ Шевченка. Гостей було багато. Сличитаєте Вп. Добродію „Основу“ зо Львова, то більше о роковинах Шевченка, обходжених у Львові и в Перемишли, довідаєте ся.

Другим разом напишу Вам, сли Ваша ласкава воля, о партіях межи Русинами и о руських институціях в Перемишли, як о брацтві св. Николая, о Бесіді (касині) руській, о товаристві „Рада Народна“ и проч. Тимчасом пишу ся з глибоким поважанєм Ваш покірний слуга Євгеній Желехівський, професор гімназіяльний.

II.

Станіславів 17. Жовтня 1872.

Високоповажний Добродію !

Не знаю чи зможу я Вас пере-
благати за таку мою крайну неухагу
на утримуване кореспонденції з Вами
Високоповажний Добродію, до котрої
Ви мене так радо заохотили ласкавим
Вашим письмом з весни. Я до того так
був необачний, щом сам велерічіві о-
бітниці поробив, а осущене их відло-
жив на богзнає коли. Відай вже не
надолужу того зла, а чую сесе так
сильно, що, як здає ся мені, оправданє
моє лише на марні причини звернути
мусить. Таким було би сесе, що я в
Перемишли до Липня не знав, чи и
на дальше там зістану, бо що хвилі
чекав я, що Рада Шкільна завдасть
мене де небудь на службу. Відтак не
знав я, чи дійде Вас мій лист по дав-

ній адресі. Ото ж зо Станіслава, за нагоном любимого М., пишу до Вас.

Бажаєте Ви пізнати ближе партії руські в Галичині, томуж гадаю представити Вам декотрі типи з тої партії, котра самохіть и притьмом хоче винародовити ся на великоруссів, и вже від части того доконала. Специальні такі факти будуть для Вас цікавші, бо о загальних, генеричних признаках тої партії начиталисье ся и наслухали доволі.

От буде номер 1. священик и професор в Перемишли. Перед 1848 р. у Відни на студиях прийшов він до живійшого почутя національного яко Русин, особливо через товариство з инними Слов'янами, плекаючи разом з ними горячо чувствовану тогди идею слов'янської взаємности. Чинний уділ брав він відтак в національнім пробудженю Русинів в Галичині, яко член „Руских Рад“ и „Матиці“ в р. 1848—49.

Сам заходив ся коло писання на рускім (народнім) язиці и поважав сердечно другі словянські літератури, навіть и польску. За его впливом закидано по семьях попівських язык польский для руського. За своїм стояв, чуже шанував. Около 1857 р. пізнав ся він на нещасте з Дідицьким и дружить ся з ним до сёгодня. Будучи сам слабої голови, не дійшовши до жадних позитивних засад що до языка, літератури, искусства, став ся для него Дідицький авторитетом на всё и звернув его з дороги до добра власної малорускої народности, та зробив собі з него орудіє, кольнортера своїх утворів, як Конюшій, Отець Игнатій и т. п., а разом и таких, поки що не голосно об'явлюваних переконань, в котрих містила ся вже здрада для своєї народности, аристократизм панмосковський. Зачав Дідицький видавати „Слово“. Оглядаючи ся на правительство австрійске и на

консерватизм передових тогди Русинів, як Антонна Добрянського, Малиновського, Яхимовича, Гинилевича висказав він особність малоруску, але в найважнійшій признаці тоїже, в язиці, завжди натура тягнула его як вовка до ліса, сиріч до кумира всеросійського. Відкликнув ся Дідицький „Словом“ и на Україну, здає ся не з своєї власної ініціятиви; пішли кореспонденції „з за кордону“, наслали до редакції „Слова“ Українці (Куліш) книжок багато на розпродаж. Каяв ся він, що спровадженем утворів українських викликав на себе самого, на свої утвори конкуренцію и засуд. Но пропало: молодші Русини зачали дорожити єдністю народною з Українцями, зробили реакцію проти монополію літературного и політики руської Дідицького и ему подібних. Нумер 1. читав сам и продавав другим утвори українські; даже фонетикою не соблазнили ся Русини

тогда так як тепер. Але щож! бачить Дідицький, що ціла єго літературна праця проти української літератури иде в кут, що намість єго идеалів політичних ставляли Русини народовці идеали зовсім противні, и що таким чином авторитет єго и високої єрархії рускої, котру він собі сервілізмом зеднати потрафив, теряє на стійности, зачав він агітувати з початку тайно приватними листами, потому явно против народної малорускої літератури, єї представителів и поборників. Писовня фонетична, тее що найбільше впадало в очи нашим консерватистам, служила му за причину до всякої догани. Нумер 1. зачав також виступати проти фонетики ніби, а властиво проти літератури народної в загалі. Книжки українські, котрі у него в хаті всюда були порозкладані на продаж, десь зачали зчезати — вже в р. 1867 не найшов у него ніхто ані одної з тих кни-

1861 жок, навіть Кобзаря Шевченка, для себе оправлений екземпляр, десь запропастив. Ідіотичним елюкубраціям „Страхонуда“ приплескував. По ослабленю Австрії р. 1866 и по виставі етнографичній (?) в Москві далеко смілійше зачали виступати противники народовців, бо коли могла тая „вистава“ засліпити манною очі такого Палацкого, Смоляра, — то щож доперва нашим пигмеям!

Звиняють ся Чехи, що они для того кадили так Москві, щоби тим настрашити Німців-Австрію, алеж дуже в тім міру перебрали, пошкодили всяким відносинам правним Словян ко Россіянам, теж словянському племені. Прилюдно понижили ся тогди Чехи и инші Словяне перед лукавим панмосквитизмом. Озвірів ся тогди номер 1. на нашу часопись „Правду“, котра зачала в тую пору виходити. Після єго гадки не повинні були ані Русини ані прочі

Слов'яне заявляти якусь окремішність від Росії и тим мішати її „в констеляції найлучшій до всякого активного виступлення“. Но констеляція тая минула, а єму не лишило ся з неї нічо, лише Шираєва жителесь Кирилла и Методия, котрою він пропагував межи простодушними панмосквитизм з великим успіхом. Рисунки в тім утворі, малювання були для многих невидальщиною. Книжки московські стали частійше появляти ся у него, позичаючи их агітував. А хитро умів він дібрати кождому відповідну книжку, а образки московські розпродавав. Нічо вже не обходив єго якийсь розвій літератури в Галичині, хотяй би и на підставі „етимології“, всі свої усилля звернув ко Росії. Виперав ся, що він коли розумів язык Шевченка. Згадати було при нім, що преці най вже для селян треба би утворів на ріднім їх язиці задля просвіти, то каже він: „Що нам

тепер о хлопах думати? Ми интелігенція памятаймо о собі, образуємо ся на язиці російським, зрешта хлоп галицький розуміє літературний язык руський, а як ні, то най ся вчит!“ — Зложено у Львові товариство „Просвіта“, признав він молодшим силам більше енергії и жалував ся, що св. Юр и Матиця такі оспалі, не для того, яко би му просвіта люду в язиці малоруським на серци лежала, але для того, що через „Просвіту“ збереже ся самостійність народня и літературна противно експекторациям москвофильским. И нині він побиває ся за розширенем Наумовича „Науки“, „Русской Ради“, щоби робити конкуренцію „Просвіті“ народовців — для цілей москвофильских. Згадати му про тее, що руські попи полонізують ся самохіть, то каже він „так мусить бути; сли би зачали по великорусски говорити, то тогди закинули би всі польський язык. Нам

потреба передовсім старати ся, щоби обряд наш грецький утримав ся, а о язык народу то тепер байдуже. От лучше щоби в школах нічо не учили по руски, як мають учити языком товариства „Просвіти“. Я волю викладовий язык по гімназіях польский, як такий руський. И я гадав колись и другі заходили ся, щоби розвести малоруську літературу, але то даремне діло; на що нам нове творити, коли маєм готове (т. є. московське). Як то красно читав я в „Московских Відом.“, що після бесіди якогось київського владики при торжестві якімсь, самі Русини з Києва виобразували нинішній російській язык, — він є тому наш“. — З того вийшла у нього апатія до всього, що Русини в Галичині роблять. Він жиє лише воздухом „Москов. Відом.“, „Современних извістий“ що до політики, а що до літератури, то в московских утворах, як Петрушевского,

Карамзина, Кохановської. „Не можемо ми, каже, мати в Галичині через Поляків, українофілів и Німців языка великорусского, то най вже буде польский, и всё таки спольщитъ ся“. Переселене висше 2000 интелігентних Русинів з Галичини до Холмщини и в загалі до Россиі, уважає він за діло добре. В тревозі він великій, щоби колись Поляки не зробили важних уступок в школах для Русинів-народовців, для языка українсько-руського; тому то він великий противник угодовости Лаврівського и тих народовців, котрі чогось вже доби́ли ся, як н. пр. владики Ступніцького. Ту вже відзиває ся в нім привата, бажає бо він лише, щоби єго рід, свояки, други всёго добра сподобля́ли ся и верховодили для своєї користи Русинам, хоть би и не конче на честній дорозі до того доходили. Так зможе ненависть стороннича и честним, праведним характером

захитати. Сли тепер що напише „Правда“ острого проти Поляків, або котрий з народовців де виступить з словом и ділом против полонизму, то він тішить ся з того, але лише для того, бо сподіває ся, що тим лучше за те дадуть ся в знаки Поляки народовцям, и язикови малоруському так як московському в Галичині просвітку не дадуть.

На кождім кроку являє він свою завзятість на партію народовців. Спершу причиняв ся він значно до успіха руського театру, коли той заїздив до Перемишля. Послідними же часами опустила его зовсім любов народної сцени. Був він через 2 тижні в Холмщині и повідав в крузі повірників так о Росії: „Є то сила велика, але духа мало в ній. Поляків Россияне боять ся и жалують их, дурні — „нещасний народъ, кажуть, потерялъ свое отечество!“ Також для обряду православ-

ного не видів він, каже, такого ентузіазму, як він собі представляв и бажав. Зле, що в православній церкві не говорить ся правильно на службах божих проповіді. Правительство російське само на добрій дорозі против Поляків в Конгресівці, повинно їх винищити. Багато є старосвіцького и зацофаного в адміністрації Росії; здала би ся війна Росії, и щоби її побідили та розуму навчили; она би тогди ступила наперед“. Бизантизм московський зглядом династії в справах політичних и релігійних дуже му до серця припав. Не вірить він, що правительство російське спиняє розвій язика и літератури малоруської поліцейськими заплатами, а каже, що Українці вже давно перестали думати о самостійности літературній.

Нумер 2, брат Н 1-го, старший віком, священик сільський. Належить він до аристокрації попівської и родо-

воі. Просвіту хлона обмежує на читанє и співанє церковне; також и для потіхи гостей своїх каже він хлопцям сільским до себе приходити и співати „Мир вам братя“, „З України тут приходжу“ и т. и., також и польскі пісни, в котрих вихвалює ся селяньський побит, жите и послушеньство для духовних.

Раз будучи у нёго, звіщав я ему о нових книжках малоруських. „Всё добре, каже він, лише друкуйте етимологією, то ми вам и грошей дамо“. Тимчасом він жалує грошей на всяку книжку, хоть би якою етимологією друкована була. Він и сам тоі етимологічної правописи не розуміє; часте „ы, ъ, ѣ“ в него належить до найліпшої писовні. Читає він однакож пожитчені ему публікації „Просвіти“ и навіть фонетичну „Правду“, и не каже, що не розуміє. Язык „Слова“ є у него взором для рущини — и він по-

відає, що ми зіставши Москалями и принявши их язык, мусим затримати наш виговір букв о, г, ѣ, е. Католицку унію мусіли бисьмо и під Москалем затримати, бо там православні поци не мають жадного поважання перед правительством и в соспільности. Коли нема при нім Нумеру 1, невсинушого єго ментора, то він жалує ся передо мною, що в „Слові“ нема що читати. Раз каже він до Нумеру 1. „От лучше погодім ся з тими українофілями, они щось уступлять, ми уступимо — аби була згода!“ Нумер 1. на тоє одвічає: „А ми що маєм уступати? Они суть в заблужденію, яко орудіє Ляхів!“ На тім бесіда стала.

Нумер 3, свіцкий чоловік, професор гимн., друг, ученик и поклонник Нумеру 1. Дуже ограничена голова, всё говорить лише за Н. 1., а що часом сам додасть, то таке дурне що годі. От як би отте: „Чому то Рос-

сияне, або як Ви их називаєте — звертаючись до мене — Москалі, коли Наполеон І. ишов на Москву, то Москвитяне спалили самі місто своє и потягнули дальше, а ті Французи, той підлий народ, замкнули ся в Парижи, жалували своїх маєтків, погані, бездушні патріоти!“ Сам ментор єго, Н. 1. мусів встидати ся такої глузоти свого друга москвофиля. Чотирох стихів з Тургенева не перечитає він без словаря, а сарака не узнає иншого язика для Русинів як московський. З Шевченка він ані стишка не перечитав в своїм житю. Ментор єго в тім оправдує. Нічого не знає о нашій літературі, о московській и польській дуже мало, а зарозумілий страх! Свою злість на партію українську посувають Н. 1. и 3. до нікчемних дрібниць. Коли справляє один з них гостину, то спрошує москвофілів, индиферентів и Поляків, а відтак хвалить ся тим, що у нєго

на гостині не було ні одного україно-филя-Русина. В загалі де можуть лише то ускорбляють — часто по дитинячому щіпаючи — противну собі партию. Клеветають нас, що ми від обряду грецького відводимо молодіж. Всі средства у них добрі, аби дійти до ціли. Остентацийно дають нам пізнати, що они Поляків радше волять як нас.

Иншим разом подам Вам, Добродію, більше вістей о Перемишли, а відтак о инних справах и людях. Багато Ви довідуєте ся з сёгорічної „Правди“ — тому ж я обавляв ся, чи не буду для Вас скучний з моім невправним писанем.

За тую Вашу ласкаву поміч, яку Ви для мене в справі мого докладнішого пізнання літератури и граматики української жертвуєте, я Вам дуже вдячний. Маю я дільце Максимовича „О старобытности малор. нарѣчія“, Буслаєва „Истор. Граматику росій-

ского языка“ и таке инше. За дільцем Потебні и инним що Ви мені радите, напишу я до Київа небавом.

Не годжу ся я на Ваш погляд, який Ви маєте на уміетне плеканє языка малоруского в Россиі.

Узнаю и я важну потребу збирати и публікувати етноґрафичні материяли до пізнаня народу малор. и єго языка, не без користи суть и згадки Ваших професорів універзитецьких про малоруський язык, от як хоть би в роді Буслаєва, видимого ворога саможітності літературної нашої, — алеж того всього за мало, дуже мало. Не досить на землі малоруській, в її містах Києві, Харкові, Полтаві, Одесі и других дотикати лише мимоходом того языка и єго літератури и так з ним обходити ся як би з мертвим або чужим, — а належить шукати для нєго обявленя живого через школьну науку єго від сільських шкіл аж до універ-

зитету за уживанем тогож язика до учеників и слухачів. Досить довго вже вдоволялисьмо ся, щоби на наш язык и єго науку смотріли люде яко на річ підрядну. Знаю я добре, що на Україні нема автономії для українського язика, що й нема як тую же переперти, — алеж ми мусимо завсігди наш протест против таких врядів московських голосити, як ми то голосимо в Галичині против врядів польських, щобиьмо не утратили через наше приставане згідне на тім, що нам покинуть або не заборонять, нашої непереривности права (*Rechtskontinuität*).

До такої зовсім непотрібної уступки в користь загребущого москвитизму зачислив бим и тее, що спорудники українських книжок по́часту дають „передне слово“ в язиці московськiм, або пояснення до якого утвору на українськiм язиці. Най вже буде чиста книжка або московська або українська.

Українці зрозуміють писане на їх матернім язичі, а Москалі, як не зрозуміють, то най ся вчать нашого язика. Чому ми лише такі маєм бути толерантні и вчити ся их язика (и польского), а вони нашого ні?

Що до Словаря, котрого зложенем займаю ся, то дуже дякую за ласкаву пораду. Обставини, які заходять у нас в Галичині, силують мене, щобим складав практичний словар малорусько-німецький як найповніший, в котрий ввійде устия наша народня словесність и писана добірна.

З найбільшою охотою засяду я до дальшої кореспонденції з Вами Високоповажний Добродію, а за сим разом поручаюсь Вашій ласкавій памяти и пишу ся з найглибшим поважанем

покірним Вашим слугою

Евгеній Желехівський

учит. гимн.

III.

Станіслав дня 11. Лютого 1873.

Високоповажний Добродію !

Дуже мені мило, що змогли передані мною характеристики Вас Високоповажний Добродію зайняти, як то Ви ласкаво Вашим листом з 26 Окт. 1872 мені звіщаєте. Я, зжаль ся Боже, через мою лінь и необачність крайну не могу утримати з ніким порядочної кореспонденції ! А вжеж прогрішив ся я найбільше проти Вас, бо й до кого належало би ся и таки треба би більше писати, як не до Вас, и кому ж маю я бути більше вдячним за так поучительні листи, як не Вам, Добродію єдиний ?

На Ваші замічення що до Дідицького, то я додам тоє, що він перше всьго пропагував свої утвори, відтак тії, котрі зближали ся найбільше до єго язика, а коли галицькі писателі,

котрих піддержував він яко „издатель“, або замовкли або висвободили ся від его патронату и коли інтелігенція руська в Галичині поступила наперед и вже замало її було одного Дідицького, — тогди він кликнув на підмогу писателів російських, щоби мав чим услужити своїм вихованцям и не потеряв на них свого впливу.

Багато з таких его людей и в літературних и в політичних поглядах випередили его, стали майже самі его містрами, але більша часть Русинів в Галичині, не знаючи о нічім лучшій, превозносить его до нині яко представителя рущини в Галичині в кождім взгляді *par excellence*.

Хто лише трохи розглянув ся в загальній історії літератури, той певно не поставить на рівні писаня Дідицького и Пушкіна и т. и., але у нас в Галичині преобладає и в літературі політичний взгляд, и ради панруссизму

покликають в один доступ всіх апостолів и учеників єго, не зважаючи на безкрайну різницю їх духовної снаги. Ходить бо галицьким москвофілям о тое, щоби всіх неісповідующих пан-руссизм Поляків, Русинів-народовців чим лише можна побороти.

Дуже добре схарактеризували Ви наших москвофілів яко клерикалів и бюрократів. Згадуючи в моім листі про бізантизм у Росії, мав я відай на мисли той культ орієнтальний царату, той православний езуїтизм на услугах правительства лукавого, котрий гнете и самих Великоруссів мислящих, а остатки вже нашого питомого словянського життя в нашій вітчизні Україні зідає. Сюда зачислити можна и „загребущість Росії“, бо чиж не деморалізує правительство російське наших відай таки земляків — такого Говорского, Гогоцького, Закревского, Андріяшева, чи не наумчив ся в своїм життю досить,

поминувши Шевченка, такий Костома-
рів, Кониський?

Надію ся я, що не посудите мене
о обскурантизм. Я ціню високо и ра-
дую ся поступом Россиян на поли на-
уки та искусства и в розвою соспіль-
нім. Утвори словесні російські я ста-
раю ся пізнати и що добре є, то по
силі мого пізнання уважаю за добре.
Не могу я порозуміти, на чім Ви осно-
вуете Ваш поділ літератури на росій-
ську, великоруську (московську); прав-
да, що я дуже мало обзнакомлений з
літературою Россиян (чи як би їх са-
ме назвати?) и не смію відтак спо-
рити з Вами, але я гадаю, що для за-
спокоєння наших українсько-
русських бажань така дистинкція
мало що або таки нічо не причиняє ся.
Який маєм ми Русини безпосеред-
ний пожиток для нашої літератури
з писань Гоголя, з більшої половини
Гребінки и других таких? Сумну

згадку нашого вікового яничарства! Скорше вже погодити ся можна з російським писанем Костомарова яко спеціаліста-историка, а що до инших то тішити ся можна хиба тим, що причинили ся для нашої етнографії, и то не безусловно, як критика виказує.

Мертвичину и „одсталість“ в нашій українській сучасній літературі добачаю и я; причини тому подаєте Ви дійсні. Є то відай переходова доба в розвою слабого, а ще гнобленого то Ляхами то Москалями організму.

Разом з Вами Добродію стою я при тій засаді, що малоруська література має свою підвалину в живім язиці народа, в его устній словесности, котра так дивну одностайність язика, его загальність для всіх піднарічій малоруських представляє. Особливо замічено то при піснях. Томуж то я пишучи Словар русько-німецький передовсім взяв за основу материяли устної

народної словесности, а відтак обійму и клясики наших, як Основяненка, Шевченка, Марка Вовчка, Шашкевича, Федьковича и др. Зазначати буду со-вістно при поединчих словах и зворотах місце, куда вони належать — після потреби. Заложив я собі однакож невеликий словар, аби борше его зробити, тай відтак лекше напечатати. Рудченка казки взяв я на початок, потому підуть пісні, а відтак приказки Номиса и писана наша клясична словесність.

Дуже мені якось поволи йде тая робота, але хвалити Бога охота чим раз дужша.

Читаючи тепер з учениками в гімназії Куліша (в VIII. класі) помічаю я чим раз лучше, як то він з часті випадає з природного тону — мови руської, кілько то у нього афектації в словах и мислях. Поезії его висилувані, перекладні лучші; в повістях

одних українських и російських стоїть він високо. В класі VI. читаю устну словесність; тепер Думи історичні — єдина то розкіш для мене!

Не так вже задля „Rechtskontinuität“, як більше за для практичності (вірний приказці „Добре не муха ніж гола юха“) кинув я гадку, щоби на Україні в кожній гімназійній класі учено по 2 години на тиждень язика рідного на тімже язиці, як то ми в Австрії учимо ся побіч язика польского и німецького, угорського (на Уграх), румунського (на Буковині) також и нашого питомого язика малоруського за помочєю тогож язика. Інші предмети всі най би вже були до якогось часу учені на язиці державнім великоруським, як у нас тепер учать ся на польським, а давнійше на німецьким.

Вже нічого не хочу говорити о університетах на українській землі — хотай би там катедра нашого язика

(исключна) дуже би ся придала. Як не будуть пропадати наші душі, сли они підчас цілих своїх студий нігде ніколи прилюдно не чули рідного слова? Мусять ся московщити! Ту єсть *regiculum in mora*; сли хочемо зберегти нашу идею народню, малоруську від затрати и запевнити її розвій и поступ, то не треба, як гадаю, и дрібних річей, сли вони до чогось послужити можуть, минати. *Paullatim summa re-tuntur*.

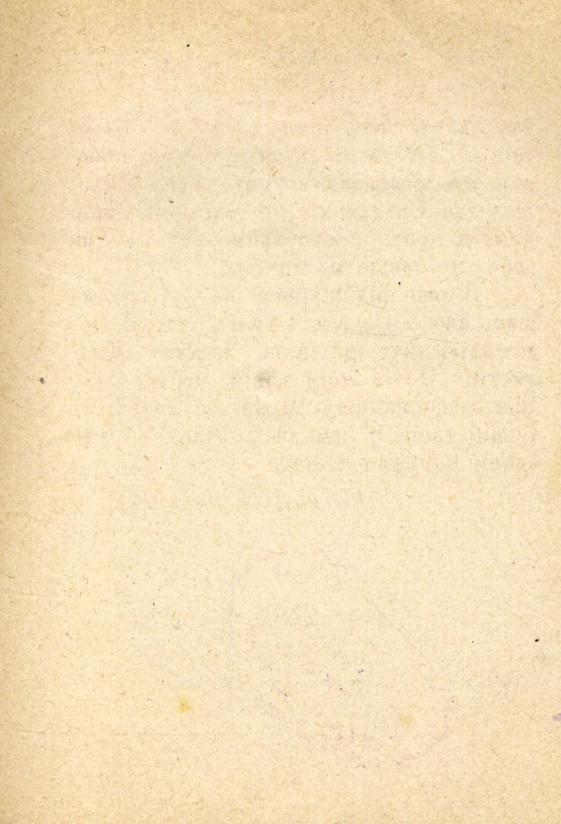
Пишете Ви Добродію, що Ваші публіцисти и т. и. мусять писати по великоруськи, хотяй уміють по українськи, бо так вимагає часто предмет научний и публичність. Я зовсім узнаю стійність и досяглість тих умов; література жива має бути вірним відбитем смаку, тенденцій, привичок, світогляду сучасних людей; трудно мисли, річ, предмет посвятити для борби и мнимого запанованя над язи-

ком. Алеж знов скажу: *est modus in rebus*. От як Шевченко славно побоює предрозсудки и упередження в прологу до Гайдамаків, в останній своїй думі и проч.! Заробляймо раз вже на себе, не завше на других!

Я вже від півроку не в Перемишли, але в Станіславі, томуж сюда адресуйте до мене ласкаво Ваші листи. О тім моім новім побиті знов Вам дещо напишу. Поки що вручаюсь Вашій ласці и памяти и остаю з глибоким поважанем Ваш

Евгеній Желехівський.

В книгарни Ставропігійській, а також у видавця Івана Франка, ул. Зиблікевича, ч. 10, можна замовляти слідуєчі виданя :

Іван Франко, Захаръ Беркутъ повість істо- рична, ціна	1 зр. 30 кр.
— Воа Constrictor, повість	50 ”
— Жъноча пеголя въ пѣсняхъ на- родныхъ	35 ”
— З вершин і низин	50 ”
— Гава (вид. „Просвѣты“)	10 ”

Веселка, літературна збірка	80 кр.
Жіночий альманах	2 зр. — кр.
Товариш, письмо літературно-наукове, книжка перша	50 кр.

Наукова бібліотека :

1. Історія філософії, ч. перша 30 кр.
2. М. Павлик, Читальці 50 ”

Літературно-наукова бібліотека :

1. Перебендя Т. Шевченка, з переднім сло-
вом І. Франка 10 кр.
2. Австро-руські спомини М. Драго-
манова, частина перша 10 ”
3. Смерть Каїна, легенда Ів. Франка 10 ”
4. Австро-руські спомини М. Драго-
манова, частина друга 10 ”

1341/7-9

Літературно-наукова бібліотека.

Книжка 7, 8, 9.

АВСТРО-РУСЬКІ СПОМИНИ

(1867—1877)

М. Драгоманова

Частина третя й четверта.

Ціна 30 кр.

Накладом Івана Франка.

ЛЬВІВ

З друкарні Тов. імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

1890.

Перший пробуток у Львові в 1873 р.

Одного августовського вечера потягли ми з Відня на Краків у Галичину, щоб далі йїхати до дому, до Кийіва. Натомившись за ніч у вагоні, виглядав я, по правді кажучи, не дуже весело на славянські площини, в котрі накінець вертавсь після майже трьохлітньої мандрівки по гірській романській та германській Європі. — Що то вона покаже мені, рідна сторона? — думав я. Що я сам почую на серці, побачивши йїї? — Таке переверталось у мене в голові, поки потяг вибиравсь з Моравщини до Шлезка.

— От тут уже починаються Поляки, — вертілось у мене на думці, — се вже наші люде й нашої сторони, се вже на пів дома. Де то саме лежить етнографічна гряниця польська?

Коли се стація! не памятаю вже яка. Кондуктор пробіг проз потяг, одчиняючи двері вагонів. А треба сказати, що ми сиділи в якомусь дамському вагоні, куди пускали мущин тільки таких, котрі йїхали з родинами. На дверіх і було написано *Damen-Coupé*. Тим часом до нас ускочив якийсь панок і розсівся найвільнійше. Дві чи три Німкені, що сиділи з нами, почали казати проміж себе, але навмисне голосно: Се дамське купе! Панок трохи засмутивсь і почав поглядати не так то весело навкруги. Коли се в дрері сунеться одна, друга, третя постать — мужицька, з бесагами, з палками й брилями, по котрим я, пригадуючи етнографічні картинки й музеї і при-

зававши на спомин опери та балети, признаю південніших Поляків, Підгірян. Панок наш зривається, як крикне на сих статистів з Гальки, як штовхне найблизшого, — так вони й посунулись назад з вагона, трохи не валячи до долу дальшу товпу, що, видимо, теж хотіла лізти за ними. А високі палки, котрі держали сі постаті в руках, тільки шкодили їм, чіпляючись за сидання й двері. Випхавши етнографічну колекцію й вилаявши їйї чистою літературною польською мовою, наш панок сів з зовсім веселою міною, як людина, що допевнила своє право сидіти в нашому купе, сміливо поглядав на дам, вийняв навіть цигарник і предложив і мені цигаретку, не питаючись вирочім у дам, чи дозволять курити. — Отсе й єсть етнографічна гряниця, культурно-політична гряниця і Польщі й Руси, — подумав я, — та в загалі гряниця східної Європи від

західної — бо тут чоловік у сурдуті й без палки штовхнув мужиків з довгими кіями, без усякої думки дістати здачі, — і не помиливсь! — „Ну, тепер ми дома“ — сказав я жінці.

„І я так думаю, — відповіла вона, сумно всміхаючись, — в усякім разі не в Італії“.

Дальше в Кракові, коли ми побачили, як кондуктори розганяють по вагонах жидів, то подумали, що ми навіть зайіхали кудись далше, ніж до дому. Притомлені й якимось пригнічені морально, ми не дуже звернули увагу на гряницю вже правдивої Руси і на перейзд від Перемишля до Львова. Але ось накінець самий Львів; ми в фіякрі; ось видко церкву — мабуть Святий Юр, думається; — ось Англійський Готель, нам рекомендований. Ось ми в покою. Я вмиваюсь і біжу шукати земляків рекомендованих і звісних по газетах. Вхожу до одно-

го, другого: нема! — В однім місці слуга каже: Перед вечером знайдете на „Бесіді“. — З відти б і починати, — думаю собі й біжу до „Бесіди“.

Там ще не було нікого, але сторож упустив мене, коли я назвав кілька дзвінких імен. Я увійшов у першу хатку, побачив газети й сів читати. Незабаром увійшов молодий чоловік, цікаво глянув на мене; я назвався і спитав, чи можу тут побачити таких то. Молодий чоловік досить церемонно відповів мені, й перш усього перевів мене в другу хату, сказавши, — що хата, де я сів, власне не бесідська, а „Помочі“ (чи як, не памятаю вже)*). товариства ремісничкого, котрому „Бесіда“ дала притулок, про що я й читав у газетах похвалу. Коли я сказав, що мені й тут добре, і що мене цікавлять популярні га-

*) „Побратима“.

зети, з котрих деяких я не бачив ще, молодий чоловік таки настоював: „Тут Вам не личить!“ Не час було споритись, перебравсь я в другу хату, і побачив там уже більше газет і інші, панські. По трохи почали збиратись люде, по виду студенти, чи „академіки“ по галицькому. Я з цікавістю приглядався до їх, по малу звелись і до розмови. Коли се прийшли старші, — згаданий молодий чоловік очевидно показав їм мою візитну карточку, мене привітали, впять таки досить церемонно, і перевели в третю хату. Так і встановивсь церемоніял у „Бесіді“ на весь час мого пробутку ві Львові. Як тільки я входив туди, так мене вели, або, коли я сідав, то переводили в третю хату. а на мої вагання відповідали майже завше: „Тут академіки, молоді люде“. Так я за кілька днів першого пробутку ві Львові зовсім не міг навіть приглянутись до академіків.

— Ну, думаю, не все зразу; буду приглядатись хоч до старших, — і я йшов покірливо до третьої хати.

Тількиж в тій хаті була одна така річ, що мене з душі вернула: столи з картами, до котрих майже зараз і засідали мої собесідники, як тільки ми переходили в третю хату. Зараз же обривалась і розмова про різні речі цікаві для мене, ради котрих я й зайіхав у Галичину, і, думалось мені, цікаві й для галицьких моїх знайомих, котрих я й пізнав через газети. А треба сказати, що моє життя з молоду розвило в мене трохи навіть ригористичний погляд на карти. У нас в Гадячі за мого дитинства пани та чиновники картьожили. — „Ну, господа, не будемъ терять драгоцѣннаго времени, пожалуйста за преферансъ“ — говорить було кожний хазяїн гостям після першої склянки чаю. Але в мого батька картьож був не часто. В Полтаві пер-

ший світський круг, куди я увійшов, був кружок ліберальних учителів, — так там карт не було, — і раз-два Стронін поставив се перед мною в похвалу тому кружку, сказавши, що карточний стіл — се *testimonium paupertatis animorum* компанії. В часи ж, коли піднялась справа еманципації, — так той же Стронін, котрий був чоловік досить світський і бував по всяких кругах губернських, було не раз каже, оповідаючи про яку „вечеринку“: „Не пізнаєш Полтави! Без карточного стола цілий вечір пройшов!“ В Київіві за мого студентства я бачив щось тільки два-три рази карти між товаришами, а потім, проживаючи серед гімназійних учителів і професорів університету, я теж карт майже не бачив і так і звик думати, що вони zostались тільки серед повітових панків та чиновників, як *testimonium paupertatis animorum*...

Коли се бачу у Львові, в університетському місті, в столиці вільнішої частини нашої Руси, в напів політичному товаристві, — столи з картами, і за ними сидять звисні патріоти, професори, літерати, політики, для них покидають усяку розмову про найбільше пекучу справу патріотичну, народню, літературну... „Та сеж старий Гадяч, повітове місто Миколаєвської доби!“ думалось мені, коли я вертався у свій готель після першого вечера в „Бесіді“. „Ось куди я вернувсь, обїїхавши стілько світа!“

Незабаром довелось мені пройхати і в мій Гадяч, а потім ще два рази одвідати Львів і навіть прожити в ньому якийсь час, і я мусів сконстатувати порівнянне таки менше користне для столичного й університетського міста галицького перед повітовим місточком у Полтавщині. Нігде я себе не чув так одрізаним од інтелле-

ктуального світа, як у Львові, не кажучи вже про другі міста Австрійської Руси, нігде не бачив меншої ваги, котра давалась читанню для загального образования. Галичани мають кавярні, куди майже кожний забіжить що дня, мають товариства; і там і там єсть газети, майже виключно австрійські, в котрих Галичанин пробіга телеграми та дивиться карикатури і Witz'и (обовязково, навіть більш, ніж телеграми!). Дехто дома або в наукових бібліотеках працює над спеціальностями, хоч найбільше над вузькими, далекими від інтересів життя, та ще й по старомодним, схолястичним методам. Але власне образуючого читання в Галичині я майже не бачив. Публичних бібліотек за мало, кабінетів до читання майже не було, нічого подібного до музеїв у малих німецьких університетських містах; товариські бібліотеки мізерні на встид; по домах теж

не побачиш багато книжок, — кажуть, через бідність, хоч напр. у Росії вчителі гімназій не багатші, а все таки книжок у них більше, і хоч на кавярню й карти знаходять ся грошенята й у Галичан. От через що в Росії не то по університетських або й по губернських містах, але й по повітових, де все таки з 50-х років почали закладатись публичні бібліотеки, перед котрими напр. на Просвітську просто сором і глянути, — а іноді й на селах, де дві родини виписують одна „Вѣстникъ Европы“, а друга „Отечественныя Записки“ та й міняють ся ними й дають навколо, — побачиш було далеко більше звязку з цивілізованим світом, більше смаку до інтелектуальних інтересів, ніж у Галичині в самому Львові*). Одначе вернемось до оповідання хронологічного.

*) Майже точнісінько таке саме казав мені й один молодий Поляк котрий

На другий день треба було взятись пряміще за діла. Найважливіших було два: 1) вияснити літературні відносини до „Правди“, свої й інших прогресистів, галицьких та й наших, українських; 2) вияснити відносини загалу галицьких народовців до магнатсько-клерикального програму Качали.

Пішов я до редактора „Правди“. Чоловік, як у нас кажуть, з толком, не скорий, але розважний, не дуже отвертий, але й не крутій; нагадує трохи кацапську приповідку: „хохолъ не соврѣтъ (не збреше) да и правды не скажетъ“, коли перевернути сю приповідку з кінця. Побалакавши про свої статті, що застряли в „Правді“, а також про Цюріх, про штунду (стаття О. Т.) я все таки, кажучи словами дівоцьких пісень, — „дізнавсь

прожив років з 2 в Галичині, ві Львові й у Кракові.

правди“ редактора „Правди“. Зводилась та „правдонька“ ось на що: „Може Вам там у Цюріху та й на Україні інакше й не можна, як так поставити українську справу, як Ви ставите, — але в нас у Галичині так не можна; Ваш напрямок просто буде противний нашим понам, нашій єдиній інтелігенції; вона од нас рішучо одвернеться і пристане до „Слова“.

Я згоджувався, що справу світської незалежної і прогресивної літератури й політики в Галичині треба проводити обережно і без провокації проти попівства. А все таки я стояв на тому, що нема резону, навіть вузько-утілітарного зрікатись на користь клерикалізму не тільки європейських наукових і політичних думок, але й ліпших традицій самого навіть галицького народовства 1862—1864 рр., котре власне через те й одпихнуло од себе „словістів“, що ті почули світ-

ський дух в першій громаді „народовців-козакофілів“, котрі були й по професіям початками світської громади в Галичині. Розростаючись через приплід людей світських професій, із студентів, котрих все таки тепер єсть уже сотні, та із освітніх міщан та селян, котрих треба заінтересувати, порушуючи їх реальні інтереси і розширяючи їх світську науку, до котрої ж у них не може не бути інтересу, — прогресивно-народовська громадка стане з початку на невеличкий та міцний ґрунт, котрий де далі буде розростати ся і до котрого по трохи стане переходити також живіща й чесніща частина самого поповіства. Згоджуючись із тим, що тепер чесний і розумний чоловік в кар'єрі пона може не мало прислужитись народови, як людина, котра по при богословію вкусила й світської науки, я все таки вважав се зовсім не легким ділом, при

нагніті, який іде на попа з гори, від ерархії, а надто в римсько-католицькій церкві. Галичина — не Сербія з її національною церквою, котра не має ніяких традицій панування. В Галичині навіть неможливий краєвий, національний клерикалізм; галицький клерикалізм мусить бути частиною австрійського клерикалізму, а сей став рішучо частиною ультрамонтанства, *ecclesiae militantis Romanae*, котра, окрім своєї звісної всесвітньої політики, спеціально в Галичині тягне просто навіть до того, щоб злити унію до останку з католицизмом, а руськість з полонізмом, — так що клерикалізм у Галичині консеквентно навіть іде до винародовлення Русинів. В усякім же разі клерикалізм в Галичині, безпремінно ультрамонтанський, веде до свого роду сепаратизму галицького од Русинів навіть буковинських, а тим більше од українських, між котрими ніодни

з людей власне релігійних не пристане до ультрамонтанства, а люде думок безконфесійних (як більшість інтеллігенції в Росії) не пристануть ні до якого клерикалізму. Побачивши, що українوفільство в Галичині, — то б то в єдиній країні, де воно може стати сурйозним громадським рухом, поки в Росії нема політичної волі — являється з прапором клерикалізму, то б то культурні реакції, освічені Українці в кінець відвернуть ся від українства і пристануть цілком до великоруських прогресівних напрямків. А без підмоги з російської України навряд щоб навіть формально-національний рух міг у Галичині втриматись і не вилитись цілком у мертвородне рутенство, котре на решті й є дійсною основою й самого „словізму“. Так ліпше вже галицьким народовцям стати рішучо, хоч найноміркованіше, осередком прогресівного напрямку європей-

сько-українського, і по трохи та безповоротно завойовувати для нього ґрунт в народі галицькім, а далі й у державі австрійській, поки прийде час і на Росію.

Звісно, я не міг переконати редактора „Правди“, хоч мені показувалось, що він признавав слушність деяким моїм резонам. Моя програма, видимо, була для него різіковною. В усякім разі він згоджувався давати місце в „Правді“ і статтям нашого напрямку і обіцявсь печатати далі мою почату вже працю (Література росс., великор., укр і гал.), тільки з своїми увагами. Я против останнього не мав нічого і навіть згоджувався на те, щоб полемічні уваги зоставались і в осібних відбитках, чого зрештою редактор не зробив. Так наша справа спеціально з „Правдою“ мов би то влагоджувалась.

Гірше було зо справою програми

Качали. Перше усього не тільки редактор „Правди“, а й усі народовці львівські держали себе в сій справі так, що, як кажуть, і в ступі їх не спіймаєш. Ніхто з них не боронив сеї програми. Редактор звертав мою увагу навіть на те, що брошури Качали видані тільки як прилога до „Правди“. Але в той же час ніхто не згоджувався на те, щоб виступити проти тих брошур і навіть не згоджувались дозволити напр. мені написати свою думку в формі листу до ред. „Правди“. Найбільше довелося мені говорити про се з Корнилом Сушкевичем, до котрого навіть вислав мене редактор, сказавши, що він сам власне не самостоячий хазяїн у „Правді“, котра залежить од громади, а тут найбільше має впливу К. Сушкевич.

К. Сушкевич показався мені чоловіком доволі енергічним (що рідко серед Галичан, в загалі апатичних),

досить бистроумним, але з умом більш аналітичним, ніж сінтетичним, та ще в додатку виправленим більше на адвокатський, ніж на науковий лад, і навіть на поверховно адвокатський лад: в крайній пригоді перескочити через річ, викрутитись софізмом, формалістикою, навіть не оглядаючись на те, що сам же недавно говорив. Коли я заговорив з ним про програму Качали, (котра, нагадаю, приймала основи магнатсько-ультрамонтанської партії австро-польської в імені 16 мільонів Русинів, то б то й нас, російських Українців), Сушкевич поспробував було відповідати мені таке: „Даремне Ви звертаєте увагу на такі речі! Мало хіба пише ся в нас дурниць? Я сам перший навіть не читаю більшої частини того, що у нас пише ся. У нас нема власне ні літератів, ні політиків. Оттак іноді пише собі чоловік, що в голову забриде“ і т. п. Коли мене не

вдовольнили такі резони, то К. С. почав говорити й таке: „Вся наша політика — на піску, на вітер, бо наш народ не розвитий. Власне повід, з якого пише Качала, — справа соймової чи безпосередньої репрезентації в раді державній, для народу нашого цілком пустий. Чи так, чи сяк, а Русинам тепер у парламентах не бувати, а народовцям тим менше. Ну, а Качалі обіцяли 6000 ренських, коли він буде підписати соймову систему, — він і згодивсь для того, щоб гроші ті віддати на народню просвіту, єдину справу в Галичині, варту сурйозної уваги. Та я б, — казав К. С., сміючись своїм грубеньким сміхом, — та я б і за 300 ренських продав усякі сойми і парламенти наші“. (Потім 6000 ренських, подарованих Качалою на просвіту в акціях якоїсь зал. дороги, й дійсно звелись на щось недалеко від 300 р.)

Подібним же способом перескакував К. С. і в справі клерикалізму. Спершу він навіть сміявся, коли я йому розказував, як другі народовці боять ся втратити піддержку попів. — „А як же — казав він, — у нас у „Просвіті“ (а тоді майже вся народовська політика й організація обмежувалась на тов. Просвіта) все хочуть попів до себе притягти, — а чого понам до „Просвіти“ приставати? Яка їм користь з просвіти хлопеської? Та мені не один поп казав просто в очі: Ви хочете просвітити хлопа; аже-ж коли хлопцi будуть просвічені, то ми, попи, підемо з торбами“. Я й сам казав не раз нашим: робімо самі, притягаймо народ до себе просто, то й попи тоді самі до нас прийдуть“. Але другим разом, коли я йому показував, як мало в виданнях „Просвіти“ реального та світсько-наукового матеріялу, а як забагато

церковщини, — то К. С. повертав на таке :

— „От-то бо справжні фанатики Ви й єсть! Вам неперемінно треба по-нам роти позатикати. Ми толерантніщі. Ми такіж атеїсти, як і Ви, та ми всім волю даємо. Нехай і піп пише про своє; нехай друкують для народу церковщину, коли народ їйї любить, — а згодом будуть реальні книжки й наукові“.

Коли ж я питав К. С., коли то буде? — чи виробляєть ся плян таких видань? або чи не можна б нам, Українцям, в купі з „просвітянами“ видати серію книжок, котра б давала популярну енциклопедію, виложену позітівним методом? (я тоді вірував, що наша компанія, а надто молодші, про котрих мені писав один приятель середнього віку, зможуть виробити таку енциклопедію!) то К. С. починав говорити мені щось таке, що й зрозуміти

було важко, але зводилось на те, що нічого такого, про що я говорив, „Просвіта“ печатати не буде. І довго після того „Просвіта“ (в котрій тоді К. С. явно первенствував) не хотіла печатати не тільки чогось такого, щоб вело народ до раціонального світогляду, а навіть майже нічого чисто утілітарного (про хазяйство, права і т. і.), а коли я докоряв їй напр. в „Кіевскомъ Телеграфѣ“, що вона нічого не дає народови окрім „візантійських казок“, то „Правда“ одповідала, що так і треба, бо, мовляв, перш усього треба підняти в народі моральність, а тоді вже думати про речі практичні.

На ніщо зводились і мої розмови з К. С. ще про одну справу, ініціатива котрої належить по часті мені, а по часті мойому віденьському приятелю-корреспондентови. Пишучи для „Вѣстника Европы“ ту працю, що появилася в 1873 р. під назвою „Русскіє

въ Галиції“ і „Литературное движеніє въ Галиції“, я в кінець допевнив ся в тому, як важко довідатись навіть елементарних досвідів про реальний стан життя галицького через недостачу літературних джерел. Обертавсь я листами до різних осіб, але пожитку було мало. В загалі тоді, і навіть на пізніше я дійшов до такого виводу, що недостача знаття своєї крайіни єсть немов спеціальна ознака Галичанина.*)

В початку 1873 р. ми дописались з моім січовим приятелем до того, що добре б було скористуватись зборами членів „Просвіти“, щоб виробити програму досліду Галичини, поділити працю і приступити до оброблення частей тої програми. В прилозі я подаю лист

*) *Galiciani sunt species gentium quae de patria sua minime sapit*, — написав би я, колиб був таким Герберштейном.

того приятеля, де єсть і нарис тої програми, котру він хотів подати просвітянам. Тільки-ж справа чогось затягалась і, видимо, зводилась на ніщо. По-заяк приятель радив мені поставити сю справу через Навроцького „в клубі у Сушкевича“, — то я, бувши у Львові, й обернувся з тією справою просто до Сушкевича.

Тільки ж з того нічого ніяк не вийшло. С. не схотів подати програми до свого „клубу“, навіть і тоді, коли автор єї прийїхав сам до Львова в часи мого пробування там. „Нема кому в нас робити; дайте спокій! Згодом поволеньки зробить ся!“ ось таке відповідав він. Переглянувши програму в прилозі, земляки побачать, що й доси нічого майже й не почато робити з того, що ми пропонували, окрім Бібліографії І. Левіцкого, та по часті книжки Павлика про читальні, та

деяких оглядів В. Лукича та В. Ковцовського в самі останні вже роки.

Через кілька днів після того, як я прийїхав у Львів, набїгла туди несподівано для мене зовсім нова, дуже важна праця. Сушкевич прочитав мені лист з України одного старого українського патріота, давнього мого знайомого, котрого я не бачив більше десяти років, котрий був перед тим у Галичині й розмовляв зі львівськими українофілами про громадські справи і дав себе переконати, що справи ті не посувають ся наперед єдино через бідноту галицьку на гроші. Вернувшись у Росію, патріот сей зібрав кілька тисяч рублів, котрі й мусіли незабаром прибути у Львів, але з умовою, щоб вони поступили не до приватних осіб, а до публичної інституції, котра для того мусіла бути заложена. Патріот прохав, щоб зараз же галицькі народовські нотаблі присту-

нили до редакції статуту такого товариства, і щоб в тій редакції взяв участь той пан, що привезе гроші, а також і я. Незабаром явивсь сподіваний Українець і показав нам у „Бесіді“ пачку 6000 рублів. В той же час надїїхав згаданий приятель-січовик, а по ньому й Евг. Желехівський. Кілька разів збирались ми для нарад над статутом нового товариства, котре поклали назвати „Тов. імени Шевченка“.

Я вже не пам'ятаю тепер деталей цього статута, котрого конечно редакцію мусів виробити К. Сушкевич, як юрист, але головні точки, на котрих найбільш напірали ми два Росіяне і котрі підпирали молодші Галичане — січовик і Желехівський, були: 1) Щоб товариство мало переважно науково-літературну ціль, при чому й направило б свою працю перш усього на дослід народнього життя на Україні, 2) щоб доступ до нього був найлекший

для кожного Русина, і щоб адміністрація его була як найбільше поставлена в звязк з загалом членів, 3) щоб спеціально були прибрані способи для того, щоб і позагалицькі і позаавстрійські Українці могли мати як найбільше участи в товаристві, аби воно було інституцією дійсно всеукраїнською.

Нехай цікавий читач порівняє наші точки з тим статутом, з яким на ділі товариство вступило в життя, і котрий був вироблений після того, як ми, два згадані Українці-Росіяне, виїхали з Галичини, а далі нехай пригада всю практику товариства ім. Ш-ка, а найбільше в перші ж роки его існування, а на решті недавні наради про его реформу, — і тоді судить, чи слушні, чи не слушні були повисше наведені точки. Я ж в слідуючій голові розкажу, які наслідки викликало на Україні те, що ті точки статуту Тов. Шевченка, прийняті всі-

ми членами первісного редакційного комітету, були зараз же, по нашому вийізді зі Львова, зломлені львівським народовським кружком, котрий виробив офіційальний статут товариства і забрав у свої руки те товариство.

Отсе власне були найважніші справи, про котрі я розмовляв на сей раз у Львові з корпусом народовців, мов би то *ex officio*. Але окрім того бували часті розмови більш приватні, особисті з тим чи іншим з народовців, хоч і вони все повертались до справ загальних.

Варто було б спомянути про знакомство з Федьковичем, та про се я написав осібний мемуар для пр. Смаля Стоцького, то й не хочу тут розказувати теж саме вдруге. Скажу тільки про загальне вражіння, яке зробив на мене тоді австроруський Шевченко.

Федькович видавсь мені капіталом, котрий і сам себе не вміє вжити як слід, і ті, що навколо його, не вміють, і котрий через те просто що дня пропадає і навіть деморалізує громаду приміром свого, пропадання. З глибоким жалем zostавались ми з жінкою всякий раз, коли виходив од нас Федькович, — а заходив він до нас частенько, хоч усі говорили про нього, як про дивака та відлюдка. Та що порадити, ми не знали...

З других Львовян до нас частенько заходили Володимир Ганкевич і ще один молодший Галичанин, літератор, — котрий і мене не раз закликав у свою невеличку господу. Оба були люде симпатичні, хоч літератор був трохи дразливий (*poetarum irritabile genus!*); до того літератор був чоловік досить працьовитий, що, як звісно, не так часто трапляється в нашій расі. Не раз він мені читав свої твори й пе-

реклади. В перших я не дуже смакував, може через те, що вони були найбільше поетичні, а нам, російським Українцям, поезії з галицькою акцентуацією майже всі видають ся якоюсь чудною прозою більш, ніж поезією. Через що се так, — не скажу, хоч пісні народні галицькі не роблять на нас такого вражіння, а здають ся нам такими ж, як і наші. Бачучи працювитість Літератора, я радив йому взятись систематично за переклади на нашу мову ліпших творів напр. німецької нової літератури, і, відповідно своїм поглядам на натуральність зросту нашої літератури з низу в гору, радив перекласти на початок Шварцвальдські оповідання Ауербаха. По тому, як скривив ся і замислив ся Літератор, коли я таке сказав, в мене пробігла грішна думка, чи зна він те оповідання? В усякім разі він з явною нехіттю відповів мені:

— „Хм! ні! Я до таких річей не маю смаку! Мені так як би що небудь класичне!“

Волод. Ганкевич явно симпатизував з думками, котрі я висказував, згоджувався часто з моєю критикою галицьких справ, — але більше на самоті, а при других, „авторітетніщих“, більше мовчав, а іноді й озивавсь за ними, при чому зараз видно було в аргументації єго адвокатську виправу, — не таюсь, страшенно мені прикру. Але в чому Ганкевич був великий, безповоротний радикал для тодішнього Галичанина, так се в жіночій справі. Він з ентузіазмом говорив про російських жінок, про їх освіченість, рівність з муштинами і т. і. — Ніколи не оженився з Галичанкою, — казав було він, — ні з Русинкою, ні з Полькою. То якісь ляльки, а не люде.

Одного разу ми сиділи в двох у

Літератора. Розмова зійшла на клерикалізм.

— Я вільнодумний, — сказав Літератор, — але релігія потрібна для моральности хлопів і кобів.

Ганкевич не видержав: — Е, ні вже, — каже, — або для всіх, абовже ні для кого! — і почав оступатись особливо за жінок, що, мовляв, образована жінка нічим не різнить ся од образованого чоловіка

— Ну, скажіть мені, — сказав через кілька хвилин Літератор, обертаючись прямо до мене, — чи у Вас завше так, як ось я бачив оттут? Зайшов я до Вас у готель, Вас не було, а Ваша жінка розмовля з НН. (січовиком, що прийїхав саме тоді до Львова). Отсе Ви підете на лекцію, чи де, а жінка Ваша може сама приймати мушину?!

— А чому ж ні? — питаю.

— І Ви не бойітесь?!

— Чого?? — питаю, сміючись.

— Ну, я б боявсь! — одказав Літератор.

Ганкевич почав горяче доказувати:

— Коли жінка по своїй волі, знаючи чоловіка, йде заміж, а чоловік теж по волі вибрав собі жінку, то чого їм не вірити одно одному і т. п.? Де більше сторожі, там більше й неморальности.*)

— Та може й так... А тільки я б завше боявсь лишити свою жінку саму з мущиною, — сказав Літератор і замислився.

Треба зрештою сказати, що був один пункт, на котрому усі знайомі мені народовці були радікали, — се справа перевозу в Россію цюріхського „Вперед“, не гляючи на его „нігі-

*) Коли не помиляюсь, Ганкевич перед тим побував трохи в Россії.

лізм“. Кілька днів передо мною проїхав через Львів С. Подолінський і привіз цілих дві скрині „Впередъ“ і деяких брошур того ж характеру. Він успів роздати декому з народовців по екземпляру нової книжки, цілий зміст котрої був навіть для мене секретом, — бо, бачите, цюріхські конспіратори казали, ще не треба нікому показувати книги за границею, аж поки не перевезений буде перший транспорт у Росію. Тільки дорогою з Цюріху до Мюнхену С. Под. признавсь мені, що між його пакунками йде „Впередъ“; і виїжджаючи поперед мене з Мюнхена питав мене, з ким би у Львові вмовитись, щоб поміг перевезти через кордон ті пакунки, про що розмовляли зі мною Впередчики й у Цюріху. Я дав йому кілька адресів і візитових карточок, хоч особисто сам Подолінський знав у Львові більш людей, ніж я, бо він йїхав у Цюріх через Львів

і Відень. Але Подолінський казав, що моя рекомендація допоможе йому в Львові.*)

*) З того, що розказано в попередній голові, а також в моїй книжці „Историческая Польша и Великорусская демократія“, видно, в чім я сходивсь, а в чім не сходивсь з кружком „Впередців“, але я вважав своїм обов'язком помагати розширенню в Росії всякого вільного слова, тим паче, що я сподівався, що наш гурт матиме в Галичині чи так, чи сяк, і свій орган. — В справі відносин моїх спеціально до С. Подолінського, про котрі навіть напечатано лист его батька в „Русской Старині“, я мушу сказати, що С. П. ніколи під моїм впливом власне не був. В 1870 р. я бачив його раз чи два в Києві в одному кружку молодіжі, де Зібер читав свої реферати про Маркса; потім я в початку 1873 р. дістав од нього з Цюріха лист, в котрому він прохав у мене згаданий реферат про Шевченка, далі він мені прислав літографовану програму „Впередъ“, на котру я послав свої уваги, не згідні з многими точками за-

Прийїхавши у Львів я довідався, що справа перевозки „Впередъ“ досить там звїсна, — і всі до неї показували сїмпатію. Де-кому я заявив своє зди-

гальними і спеціяльно в польській справі. Про се ми сторились нераз і в Цюриху, але С. Под. zostавсь Впередчиком досить переконаним. Опісля вже він починав зближатись до моїх поглядів, але наші публичні взаємини були більш у тому, що С. П. поручав мені друкувати его готіві праці, котрі я іноді мусїв місцями поправляти — в якому змислу, чи в гострішому, чи в поміркованішому, читач побачить в свій час. На друк тих своїх праць С. П. вислав мені гроші по рахункам тіпографій.

Коли ж в 1879 р. С. П. зачав видавати своїм коштом періодичну „Громаду“ (проект, котрому я довго протививсь, — покликаюсь на М. Павлика), і коли розлютовані за те его родителі (про котрих С. П. завше казав мені, що вони знають і навіть в основі поділяють его погляди) здумали покарати його, мов малу дитину, і залишили його без грошей, так що

вування і почув відповідь: „а нас що то обходить? до наших соціалізм не пристане, бо в нас соціальної квестії

по смерті свого першого сина С П навіть телеграфував мені, щоб я вислав йому 100 фр. на похорон, — і потім незабаром заболів, розстроений між інчим і тією мукою, яку йому завдали освічені й багаті родителі его, — то він залишив за своєю „Громадою“ довгу 900 фр., котрий я й виплатив сам. Пишу се не для того, щоб убилати себе від болота, кинутого на мене родителями С. П. в „Русской Старинѣ“, а для характеристики тих російських кругів, до котрих належав батько С. Подолінського, один з поетів „пушкінської плеяди“. Додам, що С П. був єдиний син у своїх родителів, і що маєток їх, котрий вони так берегли, купив у них бувший кийівський ген. губ. Чертков, орган котрого, „Кієвлянинъ“ приймав досить велику долю в нагінці на С Подого й на мене з приводу періодичної „Громади“, як раз перед тим, як влагодилась отся спродаж

нема". Таке між інчими казав і К. Сушкевич.

Через кілька часу й галицько-польська преса, і власне такий „Dziennik Polski", навіть з превеликою похвалою говорив про „Впередъ" і про російських „соціяльних революціонерів" як про „єдиних чесних Москалів". Я тоді більше зрозумів галицьку логіку. „Против Москви й соціалізм добре, а до нас він не пристане, в нас соціальної квестії, мовляв, нема!"

Тільки ж який голос підняли ті ж самі польські газети, а з ними вкупі й Русини-народовці з „Правдою" на чолі, коли трохи згодом поліція зачепила кількох Русинів, а у них знайшла видання впередські і українські книжки соціалістичного характеру, а в одного знайомого йім і мені Росіянина також листи з редакції „Впередъ"! Але ся історія належить уже до дальших голов моїх споминів. Тепер я

тільки зверну увагу читачів на те, що власне львівські народовці, котрі противились ширенню моїх думок, культурних і громадських, як мовби то „нігілістичних“, прийняли й ширили безпечно ті самі російські твори, в котрих соціалізм вилився у такій власне формі, з якою я не міг солідаризуватись між інчим і як свідомий Українець, і з котрими мусів навіть полемізувати, спершу устно, а при першій змозі й печатно. Звісно, вони думали, що „проти Москви“ все можна, — хоч і в Москві, то б то в Росії єсть же й українська молодіж, котрій приходилось вибирати між „Правдою“ і „Впередомъ“. Але вони не подумали, що „Впередъ“ же буде ширитись і серед Галичан, котрим теж прийдесть ся рівняти його з „Правдою“-ж...

Познакомившись досить з народовцями, я схотів заглянути й до „Словістів“, хоч і знав зарані, що я

там знайду. Я поклав зовсім обминути публіцистів партії, бо бачив у їх заходах явно вже антипатичні способи прямого доносу, та ще й на два боки: у Відень, і в Москву, (у народовців донощицька струна тоді ще майже зовсім не бреніла) — і поклав подивитись тільки на „Народный Домъ“ та познайомитись з одним ученим партії. В „Народному Домѣ“ я знайшов консерватора (пок. Палюха) і він мені відповідав на питання про бурсу, про видатки на добродійні цілі, але головного для мене, музею і бібліотеки, не показав. Каже: все не впорядковано. — А коли буде впорядковано? — Не звісно; нікому робити.

Ученого я застав у Святому Юрі. Він прийняв мене боязненно і не через те, що я був би то „українофіл“ (здається, він про мене, яко такого, не чув), а як російського чиновника. Скоро по привітанню він почав мені

жалітись, як ,принаслідують“ Поляки всякого Русина, котрий має стосунки з Россіянами, і ніяк не хотів згодитись з тим, що я йому казав, то б то, що тут між інчим винні й самі ті Русини, бо вони роблять самі якусь таємність зі своїх відносин. — Коли Ви, як кажете, ніяких цілів політичних не маєте, а тільки наукові та національні, — казав я, — то й поставте їх отверто та й показуйте зуби кожному, хто на вас кинець ся, — то по трохи й привикнуть та й перестануть чіплятись. Учений на те почав мені вираховувати, скільки він потратив на тому, що його обійшли посадами, на котрі він мав право, і все лиш за те, що його вважають за москвофіла. Рахунок був чималий.

— А що я за те з Россії дістав? — спитав учений, мов про себе, і по троху перейшов до своєї любимі праці, до якогось географічно-археологічного

словника, і дійсно ожививсь, коли заговорив про се.

Показав він мені й кілька уривків тої праці. На мене повіяло духом антикварів XVI—XVII в., з тою різницею, що у них, а надто у Італійців і Голландців, було більш живого нюху, або хоч артистичного чуття та архітектурного інстинкту. А тут якісь шматочки без початку й кінця, без провідних ниток, немов миша нагризла кавалочків, серед котрих іноді виявлялись і дорогі.

— Ну ось, я показував свою роботу графу Уварову, — казав учений своїм язичієм, — питав, чи не можна б у Росії видати йїї, так він нічого не сказав. От Вам і Росія! А тут „принаслідують“.

„Вотъ Вамъ и настоящіе русскіе!“ — думав і я, прощаючись з галицьким ученим. Посадити б його справді серед „руськихъ уче-

нихъ“ в Петербурзі або в Москві, — чи признав би там його хто небудь за свого?! Я пригадав собі те, що мені розказували професори одеські про той сюрприз, який зробив серед них і своєю мовою і своїм змістом лист Головацького, котрого славянофіли й міністр Толстой хотіли було посадити в Одесі на катедру „русского языка и словесности“, і як сам Толстой, котрий случивсь на той час у Одесі, побачив, що така професура в Росії може бути дійсним скандалом, — і сказав, що для Головацького він має „другое назначеніє“. А сей новий екземпляр „настоящего русского“ із св. Юра перевисшав усе, чого навіть я міг очікувати.

Пора вже було йїхати до дому, — так треба було діждатись пакунків з книгами, посланих з Гейдельбергу. Щоб наповнити час, я почав оглядати деякі місцеві „достопримѣча-

тельности^а. Коли чую, що вже скінчилися гімназіяльні вакації, не забаром почнуть ся лекції в гімназіях. [А в університеті ще ні, через що між інчим в сей проїзд я не бачив у Львові ні університету, ні его професорів.] На „Бесіді“ я побачив кілька нових лиць, — але вже ніколи було й знайомитись з ними. Одно тільки мене зацікавило іменем, котре було підписане між інчим на одній досить радикальній брошурі, виданій в 60 ті роки. Мені сказали се імя, показуючи на кругловидного мушину за карточним столом у „Бесіді“. Поки я стискав йому руку, він якось по салдацькому витягшись сказав мені, мов командіру: „Скажіть, будьте ласкаві, щоб на мене не накидали іншого громадського діла; я хочу викінчити граматику; я вже раз написав був, так вони десь згубили в „Просвіті“.

Я не знав, що й відповідати, —

і потім, буваючи в Галичині, якось боявсь і приступитись до сього чоловіка і не сказав з ним і пяти слів, тим паче, що мене остерігав од нього й Куліш, котрий мав з ним стосунки в 60-ті роки. В 1876 р. сей же самий муж напечатав мені чимало компліментів за „Передне Слово“ до повістей Федьковича, коли воно вийшло окремою книжкою в Галичині. Тільки ж слідом за тим, коли через арест галицьких „соціалістів“ в 1877 р. з мого імени зроблено було страхонуд в Австрії, той же самий чоловік напечатав на мене особистий пасквіль, в котрому розказував, як я, мабуть чи не посланий росс. урядом, змагавсь затягти львівських народовців у московський нігілізм, як вони зірвали зі мною всякі відносини і як я тоді почав наводити на них поліцію австрійську і т. і.

Я згадую сього чоловіка і сі деталі, котрі радий би був проминути,

для того, що й вони мені здають ся характерними: в Росії ні серед Москалів, ні серед Українців я не бачив ні того способу пошани, з якими говорив зо мною той чоловік, ні такого власне сорту насквілів. А в Галичині бачив не раз і чув про такі речі од других теж не раз...

Днів за два до вийїзду, почувши, що лекції в гімназіях уже почались, я спитав двох учителів руської гімназії, чи можна мені прийти до них на лекції? — А чому ж? — кажуть. — І ми вмовились про години.

Коли се в „Бесіду“ входить нова особа. Мене підводять: П. Директор руської гімназії. — Я дуже радий і кажу йому про велике щастє, що я таки не вийїду зі Львова, не побувши в руській гімназії, єдиній на світі з нашою викладовою мовою.

— От, кажу, обертаючись до професора, котрий мене рекомендував, —

добродій ІІН. дозволив мені прийти завтра о такій то годині на его лекцію. Сподіваюсь, що й Ви позволите, — прибавляю з формальної віжливости.

— Ні, — каже, — не можна без дозволу Шкільної Ради!

Мене мов водою облито. Та й професори змішались, а один замітив, що, певно, можна й без Шкільної Ради.

— Ні, ніяк не можна!

Я просто ухам своїм не вірив. Скрізь, в Німеччині, в Чехії, в Італії, Франції, Швейцарії досить було мені увійти в школу, обернутись чи до директора, чи до вчителя, сказати, що я сам професор, або показати карточку, — то всі двері мені були відчинені, все мені показувано, давано статуту, справоздання, програми і т. і. А тут я прийїхав до єдиної гімназії з моєю рідною мовою, — і зась!...

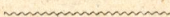
Кажу се все пану Директору. — Не можна без Шкільної Ради, — від-

різує коротко й сухо. — Напишіть у Шкільну Раду.

— А коли відповідь можна получить?

— За тиждень або за два.

А я позавтрьому мусів вийїздити зі Львова у Київ, куди й так уже спізнився!...

М. Драгоманов
лист до В. Драгоманова 7 лист 1908.
М. Драгоманов (?)

ДОДАТОК.

Лист Січовика до М. Драгоманова.

Відень 22 квітня 1873 р.

Високоповажні Михайле Петрови-
чу! Хвалився я, що до неділі Вам
писатиму, а тут второк вже наскочив
и я взявся за письмо, и не знаючи, чи
зівсім толково воно вийде, бо дуже у-
томив мене кашель и морочить голову,
зівсім нездорово починаєся сей рік у
всіх и всюди. От и Кистяковські до сё-
годня рана мусіли сидіти у Відні, и
для дітей, и самі виносячи вплив остро-
го та якогось наче ідконого весняного
воздуха, поки з нічлягами у Кракові и
Львові вирушили на Україну. Добре

Ви ворожили Кистяковському; я и другі таки закохались в Александрі Федоровичу, у твердий завіт поклали, держати з ним переписку именно етнографичну, в предметі народних юрид. обичаїв. Розумієся, що записна тут праця в Галичині ще и не починана, бо готових вона людей, спеціалістів вимагає. Ще раз, дуже Вам дякую за знайомство с Кистяковським. Через него я и передав листи з інструкцією и адресами що до виставки, в Київ і Харків, для дальшого розширення.

Зганув я оноді про потребу сходин наших людей у Львові. Пристаючи на Вашу раду: зробити сходини при зборах „Просвіти“, додаю ще короткий програм тутки и шлю єго Вам с прозьбою, коли він и по Вашій думці буде, толково и ясно пересказати Навроцькому, — а той при случаю, на пр. в клубі у Сушкевича, людей добере і працю розправить, щоб богдай

уже раз розпочалась и в Галичині умна робота. Сего ради пропоную з-іздови, в основу політичного будучого органу, розібрати між себе слідуючі праці:

1. Статистика Галичини на тлі загальної (Инвентар). [Навроцький, В. Ганк.].

2. Викуп землі селянської (исторія землевладіння перед 48 р. і по) [Качала, я].

3. Исторія шкіл народних [Федорович, Заячківський старий, О. Слюсарчук].

4. Исторія асоціацій громадських, нарідних товариств, институтів, фондів. [Остап Лівицький].

5. Исторія уніятської церкви и її управства [Никола Січинський, Дан. Танячкевич].

6. Огляд політики (публіцистики) галицької [Андр. Січинський, О. Терлецький].

Першим ділом було би згромадити

и прописати чисто самі жерела автентичні за порядком, оставляючи на боці рекриминації и жаданя на підставі догадів и позорів, оставляючи про дефинитивну програму заключеня прямі. — Політику треба підняти на степенъ поважної науки, котра з другими помагає порядкувати людські взаємини, стати виразом видосконаленої асоціації, ступаючи по всіх вітях її. Для кожної віті треба окремого чоловіка, спеціаліста, писателя з визначеним полем. Ряд таких праць, появившись, поки, в „Правді“, приготувив и видав би „програму політичну Галичини“, з новим її органом. При нім стояли би редакторами повищі люди.

Приготувившись трохи, радіб вступати в взаємини з радикалами великоруськими, — не то з українськими, и тут Ваша поміч буде необхідима. Бо не обійшлоь би без односторонностей и екстремів серед нашої громадки, ко-

тра, як Ви, бачивши малу ще силу українсько - індивідуального ходу (по Вашому центрифугального) хоче єго раціонально скріпити, та с перед поривів денних страстей мусілаб через добру половину пусто зруйнувати сили без, хай скажу, уніонистичної тангенти при сепаратизмі, без гуманного світла на національність. Думаю, що не тільки истота, але й сама технічна часть журналів, як Петерб. Вѣдом. була би взором для Львовян, готовлючись до основаня свого органу, и тому як будете писати Навроцькому, не забудьте акцентувати, щоби „Бесіда“, коли ще Вѣдом. не має, скорійш їх виписала. На початок, почав я уже переписувати для „Правди“ Ваш „Викуп землі крестянської“, яко двер до такої-ж статті про Галичину. Австрійські матеряли до сего и всіх повищих тематів несказанно розсипані, увесь обшар дике поле.

Дуже Цюрихські (Подолинський Сергій) клопочуться основанем славянської читальні у Відні, а не можуть чи не хотять с переписки спізнати, як дуже сему противні тутешні условия.

Як здорове Вашої пані, їй клонюся низенько. Вашу руку стискаю сердечно.

— — —

З поводу першого уступу повисшого листу варто б було розказати дещо про побуток за граниею Кистяковського, про те, як він перед виїздом за границю з Росії в. 1871 р. обіцявся щиро прилучитись до української праці, з яким ентузіазмом виголошував мені ті обіцянки в Гейдельберзі, як горячивсь при тому, що я йому розказував про Січ віденьську, як зачарував січовиків своїм українофільством, чужим від московської примішки, котра

не подобалась січовикам у мене напр.*), — а потім про те, на чому скінчилась уся та загранична горячка, коли повернувся наш українофіл до дому. Та се все, хоч дуже характерне для психології українофільської, входить більше в мої російсько-українські спомини, ніж в австро-руські. Скажу тільки не багато, щоб пояснити слова мого кореспондента.

Розмовляючи й переписуючись з Галичанами, я закріпив, що зростови серед них, навіть серед світських, щирого демократизму й прогресизму шкодить догматична формалістика юридична, не менш богословської. Я думав, що ширший еволюційний погляд на право, в звязку его з загальною еволюцією громадського життя й думок, а також студії т. зв. народного, поби-

*) „Александр Хведорович похожа серед нас як лев“, — писали мені з Січі.

тового права (*droit coutumier*, обичное право, як кажуть у Росії) розширить у Галичан їх громадський світогляд і допоможе серед них зросту правдивого й реального народовства. В Росії саме тоді почали нильно братись за „обычное право“ і спеціалісти й ділетанти, і серед того заходу українцям (Чубінському, Єфименку, Кистяковському і др.) належала мабуть чи не передова роля. Не можна було знайти чоловіка придатнішого над Кистяковського, щоб зацпенити такі-ж студії з усіма їх аксесуарами й наслідками серед Галичан. От про се я й „ворожив“ із Кистяковським, як він перейїздив до дому з Неаполя через Флоренцію на Відень і Галичину, і з січковим кореспондентом, до котрого я писав про К-го. Як видно з листу січовика, ентузіазму і планів не бракувало з обох боків. Але все те не привело ні до яких практичних наслідків.

Галичане матеріалів ніяких К-ому не послали, а К., на скільки мені звісно, завязаних у Відні взаємин не піддержав. Скажу при нагоді, що й до сього часу на полі студій нар. права в Галичині не зроблено нічого. Років з п'ять про се було знову знялась розмова в Академ. Братстві; мені писали з відти про вироб програми студій нар. права, економії, особливо спілок, я послав туди колекцію дотичних російських видань, та з того рівнісінько нічого не вийшло, хіба що й моя колекція розрізnilась, так що тепер нема єї ні у мене, ні у кого. Навіть готова вже трохи не від 10 років зводна праця М. Павлика про народні економічні спілки в російській Україні, праця, котра мала появитись в виданнях Прогресу, десь застрягла. Чув я, що мудрі голови навіть перелякались єї, бо мовляв, спілка=асоціація, а се-ж соціалізм, а далі нігілізм, атеїзм і т. д.

і т. д. — і небезпечно перед святим Юром, Поляками, „Червоною Русю“ і т. д. і т. д.

З програми січовика §. 1—6 видно ясно, яку працю наміряли ми закласти серед народів. Я додав до пунктів січовика ще два: бібліографію і біографії. Як згадано було вище, увесь той план zostавсь невиконаний.

Згаданий в листі мій „Викуп землі крестянської“ — були мої замітки, котрі я зробив на-скоро, по таким матеріалам, які знайшлись у мене під рукою в Флоренції, по просьбі січовика, котрий хотів собі пояснити еманципацію й аграрний стан селян на Україні. Січовикові ті побіжні замітки видались джерелом досвідів і він запропонував помістити їх у „Правді“, поповнивши їх матеріалом про Галичину, а я забажав, щоб додати й буковинський і угро-руський матеріал. Справа та так і зосталась не викінче-

ною, — і вже аж через три роки, коли С. Подолінський попрохав мене виредагувати его брошури про Хліборобство, то я, здобувши статистичні деталі про Галичину від Вол. Навроцького і розшукавши дещо по німецьким джерелам про Буковину і Угорську Русь, помістив у ті брошури огляд аграрного стану різних кутків нашої батьківщини.

Сього, думаю, буде більше ніж досить для того, щоб пояснити долю наших з січовим приятелем заходів коло впорядкування студій над *Vaterlandskunde* в австрійській Русі. З поводу останнього уступу листу січовика про славянські пляни Цюріхчан, а власне С. Подолінського, варто сказати кілька слів.

Тоді саме в Відні, Швейцарії й Парижі вироблялись початки тієї сербської радикальної партії, про котру тепер стільки розмовляють по всьому

світу. Початки ті виходили з кружка Светозара Марковича, котрий був у близьких взаєминах з російськими соціалістами і навіть з першу був просто учеником Герцена, Чернишевського, Бакуніна і т. і. Але Св. Маркович умів самостояче переварити ідеї їх і приложити до обставин своєї власної землі і виробив собі оригінальну політичну філософію, в котрій досить органічно зілляв космополітично-прогресивні тенденції з національними змаганнями Сербів, і поставив соціалістичні аспірації на ґрунті готового демократично-задружного побиту сербського народу. (Див. найбільше єго Србија на Истоку і Чтире чланки). Молодші приятелі і ученики Св. Марковича, котрі пережили його, вміли дальше пітти по єго дорозі і вміли зостатись радикальними поступовцями, а при тому й реалістами, — чесними оппортуністами, коли можно

так сказати, і стали тепер справді народньою і при тому могутю партією в Сербії.

С. Подолінський, хоч був „впередчик“, але при тому був за надто Українець, щоб не сімпатизувати таким пробам локалізованя інтернаціонального соціалізму. Окрім того були в Цюріху деякі інші Росіяне, між ними й Кіяне, котрі ближче стояли до „Бакуністів“, ніж до „Лавристів“ і через те почасти й поділяли традиційний панславизм Бакуніна, котрого старий агітатор, ще живший тоді в Локарно, ніколи до кінця не залишав. Ось на якому ґрунті основувались цюріхсько-українські пляни впорядкованя славянської взаємности і у Відні.

Як видно з листу січовика, ті пляни не знайшли собі у нього, та й в загалі у віденьських Галичан сімпатії. Через нехіть Галичан звичайно

розбивались усі наші тодішні й пізніші заходи — оформити й уміцнити взаємини наші з сербськими радикалами, про що не раз знімалась розмова й опісля, в часи, коли С. Подолінський їздив (в 1875 р.) в Чорногорію через Відень, і коли, в 1875—76 р. Українці їздили добровольцями в герцєгєвинськє-сєрбськє повстання, і один з них, Софрон Круть, перекладав і перероблював на нашу мову твори Свет. Марковича. А тим часом близькі взаємини наші з сербськими радикалами, думаю, не zostались би без користного впливу й на народовський рух в самій Галичині.

Само по собі лізе тепер мені під перо порівнанє того руху з радикальним у Сєрбів. О скількє слабійшим видававсь сєрбський кружок Св. Марковича в 1870—1873 рр. напр. од „клубу К. Сушкевича“. А яка ріжниця тепер!... Що то значить

„Не лукавити, а просто йти“! —
як сказав один поет — з рештою не
сербський, а наш...

Женева 4 юня 1889.

Діпломатія с Цравдянами. Австрій- ські Русини на археологічному зйїзді у Київі. Бібліотека „Січи“.

Ось ми в Київі!... Багато було для нас в сьому слові, та не місце мені розводитись про те в австро-руських споминах. Я роскажу про Київ тільки таке, що просто мало стосунок до Галичини, або поясня мої галицькі стосунки. В Київі я знайшов гуртик старих товаришів значно вбільшений, та окрім того чималий гурт молодіжі з українським напрямком, або навіть два гурти; один найбільше з студентів історико-філологічного факультету, другий, численнійший, з ріжних; перший звали звичайно с л о в а р н и к а м и,

другий, не знаю чого, общиною. Обидва претендували на ім'я молодого громада і не дуже то мирились проміж себе. Мене більше інтересували перші, мої будучі слухачі. З тими я й більше познайомився.

То були молоді люде досить щирі, але трохи вялі, може через те, що були переважно з духовних семінарій і через те старіші віком, ніж звичайно наші студенти з гімназістів. Вони досить примірно працювали над лекціями й над вибором слів до українського лексикону (праця, з рештою, плачена); деякі поробили інтересні праці по історії України по вказівкам професора, але загального образування, навіть історичного, мали не багато; більша частина навіть не знала й не чула потреби знати європейські мови. Звісно, політичне формування їх було зовсім слабе. В так званих радикальних (соціалістичних) кружках молодіжі,

по крайній мірі серед проводирів, того
 формування було тоді далеко більше,
 хоч воно було й одбоічне, бо зводилося
 на саму економію та почасти на
 філософію позитивного напрямку — на-
 слідок впливу столичних „кружковъ са-
 мобразованія“ і „книжнихъ складовъ“
 1869—1872 рр.*) В „общинѣ“ було

*, Для генези кружків в тодішній ки-
 івській молодіжі приведу кілька слів з
 листу одного старого приятеля з р. 1871:
 „Юныхъ силъ не видно, да и одкуда ро-
 диться имъ? Неужели отъ такихъ без-
 плодныхъ смоковницъ, какъ Х. У. (проф.
 іст.-філолог. фак.) е tutti quanti? Соціоло-
 гии въ Кіевѣ, какъ и вездѣ, много: всѣ
 лучшія силы тамъ. Но съ какого пункта
 должна йти машина прогресса — съ
 соціального или національного — вотъ
 вопросъ, о которомъ можно бы поспорить
 съ Вами, Михайлъ Петровичъ. И Н. Н.
 передаетъ о Чехахъ тоже самое, что Вы
 съ тонкою наблюдательностію и въ ося-
 зательно-убѣдительныхъ формахъ пере-

немов би більше широти думок, та все таке було багато туману та таки й поверховности; „общинники“ стояли якось по середині між археологією і лексикографією словарників і соціальною економією радикалів і при тому не вглублялись ні в одну, ні в другу. Проти „радикалів“ вони були досить ворожо настроєні, (а словарники ще більше); вони звали звичайно „радикалів“ поперечниками, мовляв: діаметрально противні.

Тут було чимало кружкового антагонізму, якогось несвідомого, котрий здибається скрізь між студентськими кружками, — була й резонна доля реакції проти доктринерства й нівеляторства рос. радикалів, та була й векника доля необразованности, нерозуміння соціальних справ, нерозуміння, котре теж

даєте въ своемъ письмѣ. Съ фактами и я согласенъ, но съ толкованіемъ — никакъ“. і т. д

змагалось виробити й собі своє доктринерство, свій фанатизм, — так що мені навіть прийшлося не раз доволі різко „осажувати“ просто реакційні виходки „словарників“ проти „поперечників“ і навіть рішуче запротестувати проти сього слова. Коли мені замітили, що „радікали“ зовсім не хочуть знати українства, я одповідав, що, значить, вони тільки плохі радікали, бо радікал, котрий на Українні не признає українства, єсть не додумавшийся радікал, так само як і українофіл, котрий не додумавсь до радикалізму, тільки плохий українофіл“. Ся фраза більше дивувала молодих громадян, ніж була їм зрозуміла. За те один зі старших приятелів підхопив єї і переказував єї й по кружках „радикальних“, з котрими він мав стосунки. Сміючись і вживаючи одну з фраз адвоката Спасовича, тоді круживших по

Россії, він казав: „Др—ов замислав об щ і й к а в а р д а к ъ : в и в е р н у т и д о г о р и н о г а м и й з л и т и в о д н о р а д і к а л ь с т в о й у к р а ї н о ф і л ь с т в о “. Добре характеризує політичне формування тодішніх українських кружків, що сього приятеля за его радикалізм приміром звали „Гамбеттою“ і здивувались, коли я раз сказав: „на що ганьбити доброго чоловіка, прикладаючи до нього імя сього крутія, котрий сам не зна, чого він власне хоче, окрім кар'єри?“ — Та так мій бідний приятель, чесніша душа, покінчав і життя своє з іменем шефа французьких опортуністів!

З рештою „общимъ кавардакомъ“ і в загалі біжучою політикою в Києві я займавсь мало: курс в університеті і праця коло „Историческихъ пѣсень малорусскаго народа“ та в „Югозан. Отдѣл. Геогр. Общества“ забирала у мене майже весь час. Окрім того я, хоч і нажив собі репутацію політич-

ного агітатора, та дійсно ніколи не мав ні здібности ні смаку до прямої політичної агітації, і ще менше до єї рутини: партійна (в Росії — кружкова) діпломація, конспірація і т. д. мені були завше навіть прикрі. В політиці я завше покладав найбільше ваги на політичну науку, котра мусить вияснити людям напрямок і ґрунт їх громадської праці, а способи праці кожна особа, чи кожний громадський елемент знайде собі сам, відповідно до своїх сил, натури й обставин; через те я з свого боку старавсь, на скільки було сили моєї, викладати суїйозно-науково й спокійно свою частину політичної науки (історії) з катедри й літературно*). Я покладав надію, що спе-

*) За 3¹/₂ семестра в котрі я викладав в К. університеті, поки мене з нього вигнав гр Толстой — я вів прожити: огляд історії, історіографії і філософії історії, переважно клясичних народів,—

ціально наших студентів по частині економічній просвітить приятель мій Зібер, котрий з початку 1874 р. по-

первісню культуру (людей іскопаємих і диких) і почав історію народів старого Востоку. В петербургських журналах вспів я напечатати: Борьба за духовную власть и свободу совѣсти въ XVI і XVII в., Новокельтское и провансальское движеніе въ Франціи, Народныя нарѣчія и мѣстный элементъ въ образованіи, Евреи и Поляки въ Югозападномъ краѣ: в Киіві я дав рефератъ в Географ. Обществѣ: „Отголосокъ рыцарской поэзіи въ русскихъ нар. пѣсняхъ“, і на Археолог. конгрессі 1874 р. — „Малор. пѣсни и легенды окровосмѣшеніи“; окрім того я зробив свою долю в I. і II. тт Историческихъ пѣсень Малор. народа (переважно замітки порівнявчі), упорядкував матеріял „Малор. Нар. преданій и рассказовъ“ і виробив програму, по котрій були уложені буквинські пісні Купчанка. Газетні статті мої (в СП. Вѣд; „Недѣль“ і „К. Телеграфъ“) були переважно по історії укр. літератури і громадського руху в Галичині.

чав викладати політ. економію й статистику студентам юристам та й історикам. Гарячіша й прямійша політична агітація в мене зводилась тоді майже виключно на Галичину, — в котрій упорядкування прогресівного напрямку на ґрунті політичної вільности, яку все таки мала Галичина по конституції, мусіло, то мойій думці, влукшити „общій кавардакъ“ і в російській Україні.

По мойій думці початком до того могло бути, коли б „Правда“ була, як умовились ми, хоч коаліційним органом народовців і прогресистів галицько-українських, та коли б „Товариство імени Шевченка“ почало свою наукову працю над народним житєм, теж як було вмовлено. Тільки ж в Га-

Окрім того я виготовляв виданє Повістей Федьковича. Як бачите, на практичну політику в мене навіть не могло бути й часу.

личині ніхто й не думав держатись тих умов.

Віденьські статті не печатались у „Правді“, а замість того там появились дописі з російської України з безтактовними виходками проти московського „нігілізму“, навіть проти поміркованого радикалізму російського, навіть проти такого, котрий ставив перед Росією й Славянством ідеал федералістичний („Политика какъ наука“ Строніна), при чому дописувателі явно перекручували факти, щоб вбільшити ненависть національну проти Великорусів. Се уїдання против Великорусів було просто огидне, бо воно йшло поряд з консерватизмом не тільки перед австрійськими порядками, а навіть перед російським урядом, і направлялось власне на громаду, на народ. Кілька ноправок, котрі я написав з поводу важніших перекручувань, в „Правді“ не були взяті на увагу. З Товариством

імени Шевченка сталося ще гірше. Пі одна з умов, уложених згаданим в попередній частині комітетом, не вдержалась, — а окрім того мов на-вмисне поставлено головою організаційного комітету товариства — Качалу. Статут і проспекти публіковані сим комітетом. виробляли замість широкої основи для товариства — олігархію*), відсували зовсім наукові ціли товариства, а висували на перед комерческі наживання маєтку через тіпографію, словом, поновляли в народовському таборі як раз ті самі хиби, які були в

*) Для права бути дійсним членом статут ставив умову: одноразову сплату 100 гульд., котрі виділ міг розділити на 10-гульденові рати. Сей (виділ з 5 членів) і був поставлений як пан над товариством, в котре зразу могло дістатись тільки 33 члени. Хоч статут і обов'язував скликати що-року загальні збори, тільки ж виділ сього не робив.

адміністрації й напрямку святоюрського „Народного Дому“. Ніякі намови листами не помагали. Треба було зробити щось рішуче. Я предложив товаришам послати в „Правду“ отвертий колективний лист, котрий би „Правда“ мусіла опублікувати. Осьде той лист враз із приміткою до него ред. „Правди“ (гл. „Правда“, 1873 р. стор. 660 — 664):

Одкритий лист з України до редакції „Правди“.

У остатні часи серед боротьби галицько-руських партій з поводу посліdnіх виборів до державної думи, публицисти обох партій, як централистів так и федералистів, у своїх доводах часто виходили за грониці Галиччини и покликувались то на Россию у загалі, то на Україну по части. Публицист федеральної партії, п. Н. Загірний, навіть назива' свою партію укра-

інскою (Политика Русинів, стор. 17). Се дає нам право, и яко громадам Росії и яко Українцям, подати и собі голос перед галицькою громадою в ділі програм, заявлених обома галицько-руськими партіями, и просити шановну редакцію „Правди“ дати у себе місто сьому нашому листу.

Політику и програму, заявлену „Рускою Радою“, ми не можемо знаходити иншою, як для Славян згубною, для галицько-руського народу недостойною, а для Росії, на котору покликаються публицисти „Рускої Ради“, шкодливою — бо „Руска Рада“ піддержує гегемонію навіть не усього німецького племені, которе, яко народ, не має жадної користи од зневаги прав других народів, а гегемонію тільки одної німецької централистичної партії над усіма народами, а надто над народами славянськими, піддержує ту партію, котрої органи найзліще ворогу-

ють и против Росії, яко слявянскої держави, маючої прямиий интерес у задержанню и вкріпленню Австрії на основі рівноправности народів. До того ж и там, де політики „Рускої Ради“ одходять од так званих „вірноконституційних“ централистів, вони впять таки заявляють програму стілько ж згубну для Слявян, скілько шкодливу для Росії и по усёму. недостойну галицько-руского народу, бо піддержуючі те, що єсть самого шкодливого у системі централистів и при тому згоджуючись на програму низше - австрійських католиків, політики „Рускої Ради“ стають против того, що одно тільки и є симпатичне у політиці „вірноконституційних“, и піддержують ультрамонтанство, противне поступу усіх народів, ультрамонтанство, против которого малоруский народ бивсь енергично у славніщий період своєї історії, од котрого завсїгди одвертався на-

род великоруский и которе було и є ворогом усіх руских племін складаючих Россию.

Ми не можемо згодитись и з програмою партії галицьких федаралистів, як вона виложена у брошюрі п. Н. Загірного, бо шановний автор, називаючи свою партію консервативною, подає голос за конкордат, за конфесійні школи, за привилегії католицької церкви (бо що инше значить бажання, щоб держава и ся церква „всперали“ одно одного?), против гражданского шлюбу, против шлюбу між різногірцями, против переносу торгів на празники и т. д. Яко Славяне и Українці, ми признаємо себе друзями федеральної системи — с. є. не стільки федерализму коронних країв, скільки федерализму народностей и широкого самоуправу земского и громадского, однак же ми бачимо підставу щастя Славян у загалі и малоруского народу по ча-

сти тільки у основах прогрессивних, которі не мають нічого спільного з конкордатом и ультрамонтанством.

Яко граждане одрубної од Галичини держави, ми ніколи не позволимо собі вказувати своїм галицьким соплеменникам подібної програми політичної; можуть вони піддержувати ту чи другу систему виборів, увіходити за-для парламентської тактики у хвилеві компроміси з тією чи другою партією, — але як соціяльні и культурні основи спільні для усіх освічених народів и громад не можуть бути ділом хвилевої тактики и компромісів, и як имя нашої землі и народу згадувалось и згадується у боротьбі и програмах галицько-руських партій, то вважаємо обовязком, щоб відсторонити усяке нерозуміння, виголосити, що

1) той, хто зветься русским и говорить про одностайність усіх ру-

ских племін, але піде и голосувати ме у державній думі противу прав усіх и кожного славянського народу, той не знайде собі симпатії у освіченій громаді в Росії.

Так само як и 2) той, хто піде против свободи совісти и освіти за ультрамонтанство

и 3) хто, хоть би и признав федерализм країв и рівноправність народностей, але при тому не держиться у питаннях політичних и соціальних основ свободи и народоправства, а у питаннях культурних — свободи розуму, той хай не покликується на народ и народовців на Україні.

Прикладаємо до сього листу підписи, скільки могли їх зібрати за короткий час.

Надіємось, що рускі и славянські видання в Австрії перепечатають сей лист.

(Підписалось тридцять один чоловік*).

Чималою радістю наповнив нас сей лист з України, бо він показує нам не тільки, що наші брати Українці интересуються живо справами своїх родимців в Галичині, але є ще й новим доказом того, що симпатії України, а тим самим и симпатії ліберальної Росії, се б то тої, котора шукає щастя свого краю не в розширенню границь, а у піднесеню и розвою его, и з которою у політичних, соціяльних, релігійних и в культурних питаннях наші українські брати в загалі идуть разом, — що симпатії України и поступової Росії суть по нашій стороні, по стороні галицьких Русинів-народовців.

*) Між підписавшими сей лист було чимало й „словарників“, котрі з радістю говорили мені, що вони „в перший раз беруть участь в ділі, котре має принципальний характер“.

Сей лист пожаданий нам еще й тому́, що подає нам нагоду, трохи докладнійше заявити наші ціли, наші прямованя, которі часто не тільки ложно бувають представлявані нашими противниками, але нераз и фальшиво розуміються нашими приятелями.

Головною цілею Русинів-народовців у Галичині єсть хоронене своєї національности и розвій свого народа, окремішнёго як від польского так и від великорусского. Наш народ, окружений а по части и змішаний з близько по-своєченими єму народами великоруским и польским, перевисшаючими єго и материяльною силою и культурою, находиться в небезпеченьстві втратити свою окремішню индивидуальність, злятися в одно з котрим из сих народів. Серед такого небезпеченства найперше всі наші сили мусимо напружити на заховане нашої національної индивидуальности и не можемо тратити багато

сили й часу на інші борби. Всякий, хто визнає однак і з нами засади що до нашої народности, хто хоче розвою нашого народу, нашої мови и літератури на підставі окремішности від польскої и великорускої, належить до нас, без взгляду на те, яких політичних, соціальних або релігійних принципів держиться. Ділитися на партії з причини різниці в таких питаннях можуть народи, котрих бит народний забезпечений, — ми для дальших цілей не можемо найближшої спускати з ока.

Тим однако не кажемо зовсім, щоби загал руско народної партії у Галичині и в інших питаннях не мав стало вироблених засад; суть такі засади, тільки що вони не ставляються так остро, щоби поодиноких людей з іншими засадами аж виключали из народного гурту.

Нашому народови не досить, щоби схоронював свою окремішню инди-

видуальність, треба еще, щоб він и розвивався. Розвивати ж ся може тільки в згоді з духом часу, з ідеями віку, приноровленими до єго національних властивостей. Ми отже не реакціонери ані навіть консерватисти, але люде поступу, прогрессисти. Проте ми не можемо бути н. пр. сторонниками ультрамонтанства, не тільки за-для того, що сим ми станули б в противности до більшої часті нашого народа, належащої до иншої церкви, але и тому, що вважаємо ультрамонтанство невідповідającym духови часу. Так само в инших питаннях, соціяльних, політичних и т. п. ми ліберали и поступовці. Однако правдивим лібералізмом вважаємо лиш такий, котрий и противникам дає повну свободу, не як більшість псевдолібералів німецьких, котрі всю свободу віндикують виключно для себе, а кричать: Polizei, коли хто з противників хоче також свободою хісну-

ватися. Ультрамонтанство, феодалізм и всякі тенденції противні лібералізму по нашій гадці повинні поборюватися силою ідеї, а не брутальним насильством. Так само різнимось и від тих лібералів, котрі допускають вправді свободу и рівноправність лиць, але не допускають свободи й рівноправности народів: ми противимось як найсильнійше всякому експлоатованю конституційних свобод на користь як поодиноких партій так и народів, — ми ліберали и федералісти.

Єще одно. Наш народ, не поступивши в своїм розвою так далеко як инші народи Європи, не може й цілком рівно йти з ними дорогою поступу. Добрий и конечний єсть поступ, але він повинен відбуватися природно. Як сили фізичні и моральні поодинокого чоловіка розвиваються поступенно, так поступенно розвиваються и цілі народи; и як те, що добре єсть доспілому му-

жеви, не все може бути добрим и не-доліткови, подібно не всё, щó добре Німцям, Французам и Англійцям, добре и Русинам. Република єсть в засаді найліпшою формою ряду, але вона може мати певне истнованє тільки в високо просвіченім и моральнім народі; була би вона доброю нині н. пр. для Турків?.. Розуміється однакож, що и природний розвій народа в нинішнім часі при сприяючих обставинах відбувається без порівняня скорійше ніж н. пр. перед двома або трёма віками; тож можемо надіятись, що народ наш далеко скорше розвннеться, ніж розвивались инші народи Європи, и що вже незабавом у всяких напрямках буде міг рівним ходом ити з тими, котрі єго нині значно випередили.

Такі суть наші гадки, гадки загалу руских народовців у Галичині. Ми перед всім Русини, члени 15-мільонного народа, але враз ми и поступовці, лібе-

рали, демократи, не менше як наші братіі закордонскі. Тільки ж ми сте-режемся всякого доктринерства, кра-сного в теорії, але в практиці многим много пошкодившого.

Що до брошури „Політика Руси-нів“, против деяким тезам котрої наші брати Українці виступають, треба зва-жити, для кого и в якій ціли вона була написана. Вона не єсть політи-чним маніфестом партії, але написана в одній певній ціли. Впрочім може автор єї де в чім и різниться в своїх гадках од гадок нами повисше виска-заних: значною однак ся ріжниця на-вірно не єсть (він зовсім далекий н. пр. від ультрамонтанства), и яко одно-мишленник наш що до головного пи-тавля народного, єсть він враз и чоло-віком нашої партії а притім и феде-ралістом и найчеснійшим и найревній-шим нашим патріотом.

Ред. „Правди“.

Як бачите, відповідь редакції зладжена зовсім á la К. Сушкевич: і сюди й туди, і ні сюди й ні туди. Але все таки „Правда“ хоч призналась, що й вона стоїть за лібералізм, поступ і проти ультрамонтанства. З цього боку „Правда“ 1873 виявилась такою прогресисткою, що як би хто передрукував повисшу замітку напр. в 1885—1886 рр., тоді коли напр. „Дѣло“ курило тиміями новому станіславівському Владиці і его програмі і коли навіть російсько-український кореспондент підвів „Вѣстникъ Европы“ своїми похвалами еп. Пелешу, або коли народовський оратор на роковинах Шевченка виголошував: „ми націонали-консерватисти“, то пішов би за революціонера. Але окрім крутіня на всі боки дві точки в замітці редакції мусіли звернути на себе нашу увагу: 1) спосіб збувати справу програми Качали: мовляв „написана в одній певній цілі“, — так, значить,

пиши, а далі й роби, що хочеш, в імені 16-мільйонного народу! 2) головна ціль наша — національність, а всі інші борби — пусте, трата сили й часу. А коли національність, по суті речі, не може бути нічим іншим, як тільки формою, то виходило, що всякі думки про те, чим власне заповнити ту форму, трата сил і часу.

Ми послали у Львів свою відповідь, в котрій звертали увагу народовців на небезпечність постанови справи „о певних цілях“, і налягали на те, що для нас по крайній мірі справа про те, чим наповнити нашу національну форму, зовсім не підрядна. Коли се в н-рі. 3. Правди за 1874 р. появляється другий откритий лист з України з новою заміткою редакції.

Откритий лист з України до редакції „Правди“.

У 19-ім нрі Правди (1873) надруковано „Откритий лист з України

до редакції „Правди“ и відповідь редакції. Яко Малорусини, котрим єсть дороге усе, що доторкається нашого народу, як у Галичині так и на Україні, ми вважаємо нашим обовязком и правом, подати и собі голос що до непорозуміння викликаного брошюрою пана Загірного „Политика Русиновъ“ и просимо шановну редакцію „Правди“ дати місце нашому слову.

1. Нещасливі историчні пригоди, а найбільш недостача ясної національної самовіжі у висчих верствах руского народу, позбавили нас прав належачих нам яко народови историчнѣму. Страта тих прав, у своїй дальшій консеквенції, звела наш нарід у найпизчий соціяльний стан на власній землі своїй и була причиною ёго вікової неволі. Маючи перед очима нашу минувшість, узнаючи й з приміру инших народів, що тільки на полі народности вільної у своїй діяльности, не скаліче-

ної чужою силою, можуть розвинути і зреалізуватися найкращі поступові засади, як життя розумового так і матеріального, на правдиву несподівану користь народови, а вбачаючи нашу народність, і за нашого часу, у великій небезпеченстві винародовлення у Галичині як і у нас (з другого боку), ми не можемо не прилучити нашого голосу до слова редакції „Правди“, що нашою головною цілею єсть хоронення своєї національності і розвій свого народу, окремішнього як від польського, так і від великоруского, і що тій головній цілі повинні підклонитися усі інші питання нашого розвою і поступу, позаяк усі наші поступові бажання можуть справдитися тільки під умовою досягнення головної цілі.

2. Розбуджене самовіжі і рух народности пригніченої і позбавленої своїх природних прав вже, яко протест,

самі у собі носять зерно свободи и поступу. Поступові засади у боротьбі за народність зростаються органічно з народнім духом, а не беруться, як подарунок, з рук гегемона. Нічогож нам турбуватися про те, щоб галицька народня партія не звернула з поступового шляху, ані накидати їй кабинетні теорії замість того, щоб добре оглянутись навкруги самих себе. Оглядаючи діяльність народньої партії у Галичині, ми знаходимо, що вона покликала на симпатії Українців до розумового и соціяльного руху галицко-руського народу и вона мала на те право — бо симпатії суть. Алеж ми нігде не знаходимо, щоб народня галицька партія покликала на симпатії України до яких небудь ретроградних цілей. Отож нам здається, що галицькі народовці можуть и надалі безпечно покладатись на симпатії українських патріотів, а коли те буде їм потрібно, покликува-

тись на них. Той тільки, хто узнає свою народність за матеріял гідний не на більш як на послугу цілям (або й химерам) чужинців, як далеких так и найблизчих — той най не покликуєся.

3. Ми не бачимо у брошюрі п. Загірного досить важного поводу до колективного протесту, бо вона зовсім, як каже „Правда“, „не єсть маніфестом засад партії“, але виразом гадок самого автора, хоча й значного члена своєї партії. Тим менш можна бачити у словах автора замір приписувати свої гадки українській громаді у Росії. Усякому ясно, що прозиваючи свою партію українскою п. Загірний розуміє саму народню партію у Галиччині, и ту назву уживає з причини, що народню партію так прозвало противне галицьке сторонництво. Як нам здаєся, брошюра п. Загірного була не більш як виразом виборової боротьби и часової політичної ситуації.

Автор відстунає де у чім від загальних поступових засад. Щож! Чи не бачимож ми, що не тільки поодинокі громадські діячі, але й цілі партії, силкуючись досягнути головної ціли и почувуючи себе слабійшими, мусять часом давати своє вотум тому, що відкидають у засаді. Остро ставляти самі чисті принципи може або сильний, або теоретик. Брошюра могла дати нагоду до критики поглядів автора и навіть до горячої полеміки, але не могла (коли спокійно зважити) бути підхопленою, як претекст до маніфестації. Таке поступовання може стати на перепоні усякій поєдинчій иніціативі; з такого поступовання міг би повстати розбрат, колиб з другого боку не знайшлося досить патріотизму и тверезого погляду, — розбрат, против котрого ми не можемо заздальгідь не протестувати усіми нашими силами, узнаючи ёго згубним у будущині, як для го-

ловної цілі, так и для реалізації тих-же поступових засад, котрі виголошує „Одкритий лист.“

Стоїмо далеко від поля боротьби; за діяльність народньої партії у Галичині ніхто на нас вини не покладе; ультрамонтанством и конкордатом нам, належачим до восточної церкви, ніхто дорікати не може. Отже налягаючої потреби колективно „відсторонити непорозуміння“ — не бачимо. Не приписуючи „Одкритому листови“ нічого більш того, що у нёму строго знайти можна, будучи готовими признати у нёму найкрасчі заміри, ми також „вважаємо обовязком, щоб відсторонити на далі близчі непорозуміння, виголосити,“ що: яке б ні було поступованне народньої галицької партії у боротьбі за народність, хоронимо собі право критики и дружнёго совіту — не більш; гасити симпатії, рвати духові звязки з патріотичнєю інтеліген-

цією значної частини нашого народу, ні з яких побічних причин — не хочемо, не можемо.

4. Не можемо зрозуміти цілі бажання, щоб інші славянські видання перепечатали „Одкритий лист“. Не дозволяємо собі бачити у тім бажанню апеляцію до opinii чужих, хоча би й побратимчих народів, з поводу нашого „хатнёго“ непорозуміння. Не можна не згадати, що межі славянськими народами суть два, у котрих єсть партії, що нас негують як окремішню народність, — партії далеко більше впливові, ніж ті поодинокі поступові особи, котрі, як нам бажалося б вірити, можуть признати наше право. Слав'янам як и иншим народам, вільно и без того критично відноситись до діяльності наших партій. Ліпше ми готові бачити у тім якусь потребу виголошення засад, котрими поводяться освічені Українці у Росії. Алеж бажало

ся б бачити таке *profession de foi* у формі не маючий характера роз'єдинення, а просто як вираз свого переконання. Галицькі народовці певно прилучилися б до засад усім відомих, недостаткою котрих до сего часу ніхто не дорікав нашому народному напрямкові.

5. Не даючи великої ваги сьому непорозумінню, не маючому у собі нічого, що повело б нас до справжнього роз'єдинення, ми сподіваємось, що наші народолобці як у Галичині так и на Україні не відступляться правила слабих „*unitis viribus res parvae crescunt*“.

Лист сей з лівобережної України, з 24 підписами, дійшов нас ненадійно, и тим більше нас зрадував. Коли в попереднім листі з правобічної України симпатії наших Українських братів висказуються условно — хоч

и вимінки там поставлені зовсім не
суть того роду, щоби симпатії спиня-
ли, и пробивається трохи недорозу-
мінне, вимагаюче доперва вияснювань,
— сей лист є нам повним доказом,
що значна часть інтелігенції україн-
ської не тільки симпатизує безумовно
з руско-народною партією у Галичині,
але й розуміє наше положіння, наші
прямовання так добре, як тільки ба-
жати б, щоб усі сини одної матери
Руси-України розуміли. З цілої душі,
з цілого серця пишемося на остатній
уступ нинішнього листу: геть усякі
непорозуміння! сполученими силами!

Мусимо враз однако висказати, що
не тільки роз'єдинення, але й якого не-
будь більшого непорозуміння не боїмо-
ся. Як в обох листах з України, так
и в поглядах и прямованнях руско-на-
родної партії у Галичині зовсім нема
значної різниці: всі ми хочемо розви-
вати нашу малоруску народність; всі

ми й годимося, що се тільки може статися дорогою прогрессу; всі ми стоїмо за свободою як поодиноких лиць так и цілих народностей, за демократизмом и федералізмом; а що в дрібніших питаннях є деякі різниці, а навіть що одні сю а другі иншу справу кладуть наперед — се зовсім природно. Таж ні в одній партії — а тим менше у цілому народі — нема єдності всіх а всіх гадок: бувають гадки різні, але котора гадка прийметься більшістю, за тою піде и меншість. Згідність же в питаннях підрядної ваги не належить ставити непотрібно яко *conditio sine qua non* приналежання до партії, а навіть важніші питання ставляться так тільки тогді, коли стануть наглячими и мусять доконче сейчас рішитися.

Покиж що, переводити будемо згідно ті діла, що до котрих ніяка різниця гадок між нами не заходить.

Обміна гадок однако є у всіх питаннях важна, и ми тільки вдячні будемо нашим братам Українцям, коли ві всіх справах висказувати будуть свої гадки. Ми не залишимо, коли буде треба, и наші гадки висказувати и всякими радами по можности хіснуватися.

Редакция Правди.

Зрівнявши обидва листи, всякий може виробити собі суд про характер обох їх і навіть вичитати в остатньому листу те, що в ньому говорить ся „между строкъ“. А там найбільш усього видно невдоволенє, на що ми в своєму листу стали на всеросійський і всеславянський ґрунт, а не на виключно український або навіть українфільський. Для характеристики обох листів я мушу сказати, що лист наш, котрий редакція „Правди“ похрестила в „правобережний“, (як другий в „лівобережний“), був, коли хочете, теж „лівобережний“, бо під ним підписано

було по крайній мірі 25 на 31 любі-
сінських лівобережців. Далі треба ска-
зати, що під нашим листом підписались
майже всі активніші з молодшої (з 60-их
років) генерації діячів української
справи, котрі хоч що небудь ро-
били для укр. науки, письменства,
школи, — тоді як між 24 „лівобереж-
цями“ справді робучих для україн-
ства людей не було й 3-х, а решта
були колишні українофіли студент-
ських громад 1862—1863 рр., котрі
поробились собі фабрикантами, адвока-
тами, чиновниками, такими як і всі
інші „благополучні Россіяне“, та тіль-
ки про себе іноді сумували, що ось,
мовляв, „пропала наша Україна через
бісову Москву, — ну, та дасть Бог,
буде лихо й на Москву“.*) З одним

*) Такими словами схарактеризував
мені сих людей один старий мій гімна-
зіяльний товариш, котрий тільки посту-
пив у інший університет, сам україно-

з них я перед тим здибавсь і чимало розмовляв. Він докоряв „правобережців“ тим, що вони дуже забагато роблять уступок російській государственности (державности; порівн. Бакуніна „Государственность и анархія“), забагато покладають надії на „російський прогресс“.**)

А коли я спитав, на віщо ж нам покладати надію і що нам робити? — то дістав відповідь: „на Бісмарка, котрий колись одбере половину Росії,

фільствував, як другі, а потім і перестав. зробившись „адвокатом тай годі“ — навіть без усякого суму за Україною, хоч любив балакати при нагоді по українському. Коли я йому докоряв се рішуче дезертирство, то він мені одповів: „знаєш братіку, так чеснійше! Як мені бути таким українофілом, то ліпше не буду ніяким!“

**) Років через півтора один мій приятель вже почув од того лівобережця й его товаришів ще третій докір: „дуже зарані викидаєте свій прапор.“

а поки що нічого не робить і сидить мовчки“. — „А почім же й Бісмарк буде знати, „что въ городѣ NN. живетъ Петръ Ивановичъ Бобчинскій, українофилъ?“ — спитав я, і, звісно, одповіди не получив. Трохи згодом до тих Бісмарковірців заглянув один з „правобережців“, небіжчик Чубінський, — так вони й єму вичитували теж саме. Чубінський все таки довів їх до того, що треба б усе таки вести пропаганду української ідеї серед молодіжі, та тільки Бісмарковірці признались, що самі вони нездібні до того. — „Пришліть, казали, нам кількох студентів українофілів, ми їх будемо содержувати навіть, а вони хай привертають до українства тутешню молодіж.“ Багато було у нас сміху з за сього проекту вислати в NN. якихсь українофільських валахів на розпід.

Окрім таких українофільських „воздиханців“, або ох-ох-онців*) під-

писали лист 24-х кілька зовсім молодих гімназистів. В усякім разі „лист з лівобережної України“ зробив свій ефект у Львові. Ефект той видно в словах редакційної замітки Правди: „значна частина інтелігенції української симпатизує безумовно з руско-народною партією“. Получивши такий абсолюторіум, львівський народовський штаб махнув рукою на всі опозиційні голоси, не печатав уже ні січових статей, ні „правобережної“ відповіді на замітку редакції „Правди“ до першого листу, ні відповіді на „лівобережний“ лист, в котрій між інчим ставилось питання про те, що формула поверховно-національна: „в своїй

*) В Московщині, кажуть, така секта єсть, котрої адепти чекають кінця світа а поки на зборах що неділі зітхають ох-ох-ох! над гріхами мира, що однакж не перешкоджа їм грішити як і другі цілий тиждень.

хаті своя правда і сила і воля“ не може задовольняти реальних потреб людности, що для неї завше важно знати, яка правда, а що енеціально для Українців навіть з національного погляду треба вияснити, якою правдою можемо ми вбільшити свою силу, добитись своєї волі й своєї хати. Не стали слухати львівські народовці й ніяких наших уваг проти їхньої організації й комерчеського напрямку Тов. імени Шевченка.

Тільки ж в остатнім вони перетягли струну. Навіть „лівобережці“ обурились, коли дізнались про статут і напрямок товариства того й довідались, що воно, нічого не зробивши просто для науки й письменства, почало з того, що зробило довгу на 4000 гульденів. Про те обурене переказував мені один з немногих справді робучих людей з лівобережців, починавший

беллетрист справді з талантом і реальним напрямком. Перекинувшись думками, ми побачили, що в нас нема ріжниць, й надумались, щоб мені поїхати в один з „лівобережних“ центрів, щоб там поговорити про галицькі справи з найголовнішим проводирем „лівобережців.“ А треба сказати, що ті лівобережці ще менш ніж правобережці ознакомлені були з дійсним станом річей в Галичині, ще менше мали постійних, впорядкованих стосунків з Галичиною.

Чудно справді стоїть галицька справа в Росії в загалі, а ще чуднійше серед українофілів, як і серед московських славянофілів!

Серед звичайних російських громадян усяких напрямків панує повнісінький індиферентизм до Галичини. Не всі навіть знають, що там живуть „Русскіє“, чи „Русини“, „Малороссы“, — а хто й зна, то якось не памята

того. Через те чоловік, котрий поби-
вається галицькими справами, перш
усього дивує Россіян. От над таким
індіферентізмом і відповідним єму не-
знатем стоїть, мов побічна латка, обо-
в'язок українофілів, як і москвофілів,
підкуватись про закордонних братів,
сїмпатізувати їм. І українофіли, і мо-
сквофіли мають своїх обов'язкових фа-
воритів у Галичині, але з сього зов-
сім не виходить, щоб вони їх знали,
а ще менше, щоб у всьому сїмпатізу-
вали їм. Зовсім напроти. Мені самому
доводилось чути від гр. Уварова, —
правда тільки на половину славянофі-
ла, іронію над Головацьким. Один мо-
сковський літератор, бувший близьким
сотрудником Івана Аксакова, розпо-
в'ював мені анекдоти про явну нехїть
сього „аностола панрусизму“ спеціально
до братів Галичан, котрих дописі він
печатав у своїй газеті і котрим пла-
тив за се гроші.

В українофілів російських звичайне подибуєте фрази: Галичина — єдина наша земля, в котрій наша національна справа поставлена явно, вона вивезе й нашу справу і т. і. Тільки ж такі фрази не перешкоджають тому, що напр. я так обрид навіть своїм найблизшим приятелям своїми неперестанними розмовами про Галичину, що мене прозвали „Михайль Галицькій“. Коли українофіл загляне за офіціальну етикетку, по котрій він судить про братів Галичан, та вбачить їх дійсність, то його бере така нехоть, що він не хоче й слухати таких навіть намов: Галичина безпремінно вивезе нашу національну справу, та перш усього вона потребує заходу, навіть і з нашого боку, бо се тепер Авгієва стайня, з котрої перш усього треба й нам допомогти вивезти маси багна, що душить усі свіжі парості. — „Нехай їм сто чортів!“ кричить на такі на-

мови й найгорячіший українофіл, коли хоч трохи познайомиться з галицькою дійсністю.

В остатні роки відносини трохи змінились, — бо й Галичина пішла наперед: там єсть уже люде, котрі хоч знають, що навкруги їх багато багна. Та ще недавно один українофіл і при тому далеко не „правобережний“ і навіть москвоненавистник, придивившись до галицьких народовців, найбільш у Львові, писав мені: „Господи! коли хочеш карати Росію й Україну, карай їх огнем, мечем, чим хоч, — тільки не прилученєм Галичини, бо в нас же й свого смітя стане Дніпро перегорудити, а що ж буде тоді, як Галичане посунуть до нас цілою хмарою на учителів, на станових і т. п!? Пропали ми тоді на віки! NN. каже, що Галичина, се телефон, по котрому цивілізація буде переходити з Європи

в Азію..... Але по сьому телефону йдуть і доноси“... .

От так то й у 1873—1874 рр. коли через справу Товариства імени Шевченка „лівобережці“ почали знайомитись з дійсною Галичиною, то обов'язковий оптимізм став ламатись і в них. Коли літом 1874 р. я прийїхав у згаданий лівобережний центр, то застав там перш усього безмірно менше знакомства з Галичиною, ніж навіть у Києві, бо туди й „Правда“ доходила дуже неаккуратно, так що тамтошні дописувателі „Правди“ навіть тільки через мене довідались, чи напечатано в „Правді“ що з їх творів, чи ні.*)

*) Пересилка „Правди„ йшла туди дуже неаккуратно між інчим через те, що тамтошні укр. патріоти боялись дуже часто получати „Правду“ в листах, а також не хотіли просто вписати свої імена між абоненти в одній київській книгарні, через котру получалась „Правда“ , правобережцями.“

Про товариство імени Шевченка були там дуже неясні звістки, окрім того що К. Сушкевич писав, що полученных перше грошей (6000 рублів—9000 гульденів) не стало на закуплене самої тіпографії, і що на ту справу треба ще щось зо 3000 рублів (котрі й були вислані). Ся недостача порядком дивувала не тільки мене, але навіть і „лівобережців.“ Потім мені довелось бачити тіпографію товариства імени Шевченка й особисто познайомитись з тіпографськими справами, і львівська товариська тіпографія мені видавалась замалою на ті гроші.

При впорядкованю єї безпремінно мусіла бути чи недбалість одних, чи неаккуратність, а може що й гірше других. В усякім разі навіть голова лівобережних українофілів був невдоволений Львовянами і починав признавати, що не одна біднота на гроші є причиною малих прогресів у Галичні,

а є глибші причини. Про се розмавляли ми 4—5 днів, або ліпше ночей, і таки зійшлись на практичних пунктах, хоч і розходились в теоріях. Лівобережний філософ державсь догмату, що Россія гние на всьому тілу і підкріплює сей догмат навіть тим аргументом, що в Россії тепер найліпший писатель — Щедрин, сатирик, а сатира б то по-являєть ся завше у народів в часи гнилости, перед смертю. (Я сей аргумент чув і перед тим і після того од кількох лівобережців тими ж самими словами). Гнилизна Россії, по его думці, труїть і нас. Філософ наприклад при-знавав, що лівобережці нічогосінько не роблять для України, тоді як правобережці все таки щось та роблять, та поясняв се так: „У Вас ще нема судової реформи 1864 р. з адвокатурою, сього апогею російського прогресу; як буде судова реформа й на правім боці Дніпра, все стане, все здеморалі-

зується й там⁴. На запити, що ж нам робить, лівобережний філософ давав відповіді то темні, то зовсім фантастичні, хоч з рештою, коли я його спитав про бісмарковірство, то й він засміявся. Яснійше всього було в нього таке: „треба хоч морально відділитись від Росії й єї гнилизни, і заложити собі хоч моральну точку опори на нашому національному ґрунті, в Галичині“.

Я вхопився за сю точку опори й доказав лівобережному філософу, що Галичина така, як вона є, не може нам послужити ні до чого, а сама му-сить бути перше зреформована. Філософ був усе таки старий прогресист та ще й доброї школи і усяка Сушкевичівщина й Качальщина була й ему смішна і противна, то ми без великого труду погодилися з філософом (а з белетристом ще лекше) і поклали навіть на письмі *pacta conventa*, як ми їх

назвали, шуткуючи, по нашому полтавському звичаю.

Сі *pacta conventa* були власне ті самі, котрі уложені були в часи мого пробутку в 1873 р. ві Львові, то б то: „Правда“ мусить давати місце голосам усіх українських напрямків, а Тов. ім. Ш-ка мусить бути осередком наукового й письменського руху всеї Ураїїни і статут єго мусить бути змінений відповідно тим основам, котрі були уложені в першому редакційному комітеті при мойій присутності ві Львові.*) Спеціальну вагу положили ми на те, щоб членами това-

*) Як видно з сегорічних (1883 р.) розмов на зборах Тов. ім. Шевченка й у пресі галицькій про реформу Товариства, реформісти в ньому прийшли майже до нашого плану аж через 15 років після нас. Скільки ж ще років пролетить, аж поки Товариство дійсно зреформується?!

риства могли бути й російські Українці, а коли б цього не могло бути по австрійським законам, то щоб в усякім разі рокові збори членів товариства відбувались в час, коли найлегше могли прийти в Галичину гості з російської України, щоб вони *de facto* мали доступ до всіх справ товариства і могли впливати на хід їх. Ріжниця ваг сих *pacta conventa* від торішніх у Львові була тільки в тому, що тепер вони мусіли піти у Львів в імени „лівобережних“, ортодоксальних українців, та ще покликаючись на авторитет 9.000 рублів, правда, вже висланих наперед*). Такі *pacta* вмовлено було послати у Львів як найскорше.

*) Для характеристики „лівобережних“ патріотів я мушу сказати, що ті гроші були не збірні, а майже всі, коли не цілком усі, дані були одною особою, досить багатою.

Тільки ж тижнів через 3—4 прийїхали оба ті лівобережці у Київ і сказали, що Раства ще не послані в Галичину, що може ще що треба буде додати після нових, ширших розмов. Воно було й добре, бо на той же час прийїхав у Київ подивитись на археологічний зїїзд і січовик О. Т. Він додав нового матеріялу для характеристики галицьких стосунків. Раства були на ново переглянуті і ратіфіковані... Тількиж я й доси не знаю, чи були вони одіслані в Галичину, чи ні. Коли я був через рік у Львові, то К. Сушкевич присягавсь мені, що він нічого не получав. До лівобережців же ніяк було й приступитись, бо саме в Августі 1874 р. почались по всій Росії арести „народників-соціалістів“, а всердна провінціальна жандармерія пошукала в наперах де в кого і з лівобережців, і хоч нічого не знайшла і нічого їм не зробила, та лівобережці

так тим налякались, що переказували, щоб до них од нас ніхто не їздив і не писав.

Так цілісінький рік всі сеї дипломатії з львівськими народовцями і з поводу їх звівся на ніщо.

О. Т. був не єдиний австро-руський гість в Києві в часи археологічного зйїду в августі 1874 р. Залишивши навіть Головацького, було там ще кілька Галичан і Буковинців. Не можна сказати, щоб вони підняли добру славу закордонних братів у Росії.

З поводу Головацького вийшов incident на самому зйїзді. Він читав реферат про Русинів австрійських і їх відносини до сусідів, реферат переважно географічний (майже те саме, що написано в передніх словах до єго збірки пісень). Між інчим він виставляв, що Русини б то більш охоче зближаються з православними Руминами, ніж з католиками-Поляками. Фра-

за ся була трохи загострена в звичайному стилі антипольського православно-руського напрямку. Тим образились другі гості, а найбільше Поляк гр. Дзялинський, делегат познанського „Towarzystwa Przyjaciół Nauk“, і католицький прелат Дудик з Моравії. Вони заявили передсідателю гр. Уварову і ген.-губернатору кн. Дондукову-Корсакову, що вийдуть з Києва і оголосять протест, коли їм не буде сатісфакції проти обиди, що наніс Головацький Полякам як нації, і римсько-католицькій церкві.

Сей скандал був зовсім не на руку спеціально плянам гр. Уварова і тим надіям, котрі він мав на результати зїїзду, хоч сі надії і так уже були вкорочені. Про їх мені розказував сам гр. Уваров і я думаю, що буде до речі й тут згадати про те. Гр. Уваров хотів, щоб київський зїїзд мав всеславянський характер, щоб

туди прибуло як найбільше західних Славян і щоб там уложено було видавати *Corpus inscriptionum slavicarum* і вибрано для того спільну редакцію, котра б і була мов проба всеславянської наукової корпорації. З такою думкою гр. Уваров обійхав західну Славянщину, порозумляючись скрізь з науковими авторитетами. Звісно, найтрудніше було намовити до приїзду в Київ Поляків. Але познанське товариство „Przyjaciół Nauk“ і навіть Краківська Академія згодилися прислати в Київ своїх делегатів. Остатня вибрала гр. Уварова своїм почесним членом, а поряд з тим вибрала дійсними членами двох російських Поляків: старого Маційовського і другого когось — не памятаю. Оба люде мирні, до політики не належні, а Маційовський навіть польський славянофіл. Тільки ж в Росії є закон, що рос. підданий не може бути членом заграничного това-

риства без дозволу уряду. Певно, того закону не знав і сам гр. Уваров, а через нього всі его пляни пішли марно. Якось там петербурська канцелярія взяла та й не дозволила Маці-йовському і другому польському вченому бути членами краківської Академії!

Звісно, краківська Академія образилась і не послала свого делегата в Київ. Не схотів йїхати туди й Русин проф. Шараневич, член краківської Академії, а далі зреклись прийїхати й члени хорватської. З боку познанського „Towarzystwa Przyjaciół Nauk“ було ознакою великої толеранції, що воно прислало в Київ свого делегата, і конечно, треба було всього нагніту тевтонського на познанських Поляків, щоб попхнути „Towarzystwo Przyjaciół Nauk“ до такого „панславїстичного“ за-

ходу.*) Всі російські вчені, зібрані в Києві, зрозуміли змісл приїзду гр. Дзялинського і привитали його як найліпше, так само як генер.-губернатор кн. Дондуков, котрий тоді в загалі держав себе найліберальнішим джентльменом. Коли се являється incident Golovatzki! Гр. Уваров і кн. Дондуков ледви втихомирили гр. Дзялинського тим, що обіцяли йому зробити авертісмент Головацькому (котрий зараз же й вийїхав у Вільну) і що гр. Уваров в остатній промові в кінці зїїзду скаже таке, що мусить задовольнити образившихся. Він і сказав буквально: „Всѣ рефераты отличались научнымъ достоинствомъ и спокойствіемъ, кромѣ одного... о чемъ можна только пожалѣть“.

*) Интересно, що як тільки гр. Дз. вернувся із Росії, так зараз пруська поліція обшукала льокаль і папери „Tow. Przyjaciół Nauk“.

Коли я розказав про гр. Дзялинського в Києві, то вже прибавлю ще кілька рядків, хоч вони й не вяжуться просто з австроруськими сюжетами моїх споминів. Я сказав, що члени зйїзду, Москалі як і Українці, дуже раді були приїзду познанського делегата й усяко старались, щоб не образити Поляків, з котрих було ще кілька з Варшави і з нашого краю (як д. Оссовський з Волині, Руліковський з Київщини і др.). Навіть при такому сюжеті, як українські думи, обходжено все, що могло б уразити Поляків.

— „Не треба їх зачіпати! — казав мені Срезневський, — їм і так важко“. Для всіх не-Россіян з їх мовами було одведене осібне засідання, де кожний міг читати реферат по своєму. Презідував там Француз Леже, читали по сербському, по чеському, по німецькому (моравський Славянин Дудик!). По польському читав гр. Дзялинський

(варшавські професори читали по російському). То було перше публичне польське слово в Києві після 1863 р. (окрім косцюлу). В нас (Українців і Москалів) було положно рукоплескати Дзялинському, що б і як би він не говорив. Сповнити сей обовязок було для нас трудненько, а надто Українцям, котрі лишне Москалів розуміли слова гр. Дзялинського. Познанський делегат читав про новіші праці по археології в Польщі і преспокійно записав до Польщі й нашу правобічну Україну та тільки назвав тут праці самих Поляків. Виходила маніфестація Польщі од моря до моря, історичної Польщі, на котру, звісно, не пристане ні один сурйозний Українець. Оглянув я залу в середині реферату гр. Дз. і побачив на виду многих Українців вираз: „Ну, сказія“. Та нічого було робити. Аргумент „де наше не пропадало!“ взяв гору і всі ми, як

і Москалі не пожалували рук плескати, коли гр. Дз. скінчив.

Плескали вирочім не одні Українці й Москалі, члени зйїзду; плескала й публіка котрої звичайно було дуже багато, на диво закордонцям, навіть петербуржцям і москвичам. На інтернаціональне засідання прийшло багато Поляків, котрі поплескавши гр. Дзялинському, массою почали виходити з зали і кілька мінут не давали починати слідуєчого реферату. Публіка гляділа на сей ісход здивованими очима, а багато з легкою усмішкою! „Що вони, приходили робити кляку гр. Дз-ому?“ думалось і говорилося тоді не одним. „Не варто було турбуватись, — і так оплесків би не бракло!“

На скільки наша Україна могла б пітти за „свою землю“ для гр. Дзялинського, можна було бачити із того, як він розумів мову українську, коли зйїзд слухав співи кобзаря Вере-

сая. Мені довелось стояти коло познанського делегата, і всякий раз, як він бачив, що слова Вересая робили сензацію, обертавсь до мене по французькому: „Що таке! Що він сказав? Переложіть мені!“ Я перекладав. Коли се Вересай, котрий не чув про *Corpus inscriptionum slavica* і не був посвячений в секрети археологічної дипломатії, виголосив фразу пісні, котра по козацькому зачінала Польщу. Сензація!

— „Що таке сказав він? переложіть мені!“ промовив судорожно гр. Дзялинський. Я покійно переложив. Сусіди глянули на нас довгими оглядами. Я по троху одсунувсь од познанського гостя, щоб положити кінець мойій ролі драгомана між такими двома синами „*polskiej ojczyzny od morza do morza*“...

Перед тим, чи незабаром опісля довелось мені розмовляти з гр. Дзя-

линським на бенкеті, котрий давав членам зйїзду тодішній голова Київа, звїсний богатир Демїдов кн. СанДонато. Гр. Дз. сам звів розмову на те, як би можна було погодити інтереси Русинів і Поляків і в загалі польську справу в Росії? — Дуже просто, — відповів я, — треба, щоб Поляки ясно поставили свою програму автономії для правдивої Польщі, а не історичної.“ — Що то таке правдива Польща? — В гряницях етнографічних, — провінції де люд польський. — Якїж сі гряниці? — спитав гр. Дз. Я спокійно сказав примірні гряниці. — Але се дуже мало! — замітив граф. Я нічого не відповів. Тут підступив наш Лорд-Мер і покликав нас до розкішного буфету... Потім вже через кілька тижднів по зйїзді один знайомий Поляк розказав мені, буцім то гр. Дз. жалівся, що „Українці поставили йому умови для згоди з Поляками далеко тяжші, ніж

Москалі, що Др-ов на офіційальному бенкеті у київського голови забажав розділу навіть Конгрессівки і Галичини, і що Полякам ліпше трактувати з московськими аристократами, ніж з українськими хлопоманами"... Я тим більше засміявся на таку звістку, що якраз в той час читав у „Словѣ“ д. Площанського темні наздогади на incident з Головацьким і жалощі на те, що на київському зйїзді коаліція московських вельмож, Поляків та українофілів зневажила правдивих руських патріотів і демократів!!

Сей куріоз вяжеться з другим incident-ом — межі мною і д. Площанським, хоч він одбувся збоку від зйїзду. Про сей incident пішла чутка в Галичині на різні лади, то я мушу розказати його тут точно.

Sic fata tulerunt! Щоб сей incident почавсь, треба було, щоб я перед зйїздом вийїхав з Київа на

Волинь, щоб потім поспішаючись на перший день зйїзду, спізнився, скачучи цілу ніч кіньми до поїїзду в Полонному, щоб чекав там вечірнього поїїзду, потім перемінив вагон у Казятині, де сходяться дві дороги з Брестя і з Волочиська.

Змучений другою нічю без сну, впав я в Казятині на ослінчику вагона і почав дрімати, коли чую, що увійшовші після мене два панки щось недовольно проміж себе бурчать, позираючи на мене. Думаю, мабуть сподівались простягтись оба, кожний сам на ослінчику. Прислухаюсь до мови: якась чудненька. Трохи згодом один з моїх *vis-à-vis* щось промовив по польському до якоїсь дами справа од проходу (в Росії вагони американської системи з проходом по середині). Почалась досить голосна польська розмова. Я підвівсь. *Vis-à-vis* пита щось і мене — по німецькому. Я відповів раз і в другий.

— Ви русский (Russe)? — пита мене панок.

— Так; а Ви?

— Я теж русский, — каже, все по німецькому.

— Так що ж говорите до мене по німецькому? — питаю.

— Та я, бачите, не знаю, як сказати, чи я русский, чи Малоросс... я Галичанин.

— Ну, то все рівно: руський, Русин, Малоросс, — говоріть по своєму.

— Ні, не все рівно, — каже. — І у Вас в Росії, і у нас в Галичині діляться, сваряться з за того, як зватись, як говорити.

— Та нехай сваряться й діляться, кому вгодно, а Ви говоріть по своєму, як у Вас люде звичайно говорять, і звіться, як вони звуться, то може й другі сваритись перестануть.

Слово за слово, дійшло до дета-

лів про сварку, до вартости єї, до частоті переміни прапорів у Галичині.

— А я знаю, звідки у Вас в Росії такі думки про нас, Галичан,— каже мій vis-à-vis своїм язичієм, котре Галичане певної партії звуть „твердим русским язиком“.— Се все Драгоманов очернив нас за польські гроші. О, йому багато грошей платять Поляки за єго писання! Сей чоловік багато нам нашкодив.. Через нього я не знаю, чи до ворогів ми йідемо, чи до своїх приятелів.

Товариш мого собесідника, молодший і висший, з лиця інтелігентнійший, давно вже показував ознаки неспокою при балаканю свого сусіда, прóбував удержати його короткими фразами, а тепер заговорив горяче теж язичієм, та трохи більш подібним до російщини.

— Та на що Ви піднімаєте тут наші галицькі глупости?! Я Вам казав не раз: залишить їх тут, то все

буде гаразд. Тут нікому до них нема інтересу.

Але сусід не втихомирювався і говорив досить безпорядно проти Драгоманова, проти „польських“ (!) часописів, як „Петерб. Вѣдомости“ „Вѣстникъ Европы“, проти закуплених Поляками українофілів.

Я спитав, чи й Шевченко і Костомаров закупили Поляками?

— Шевченко і Костомаров так собі грались, бавились у пусті поезії. У Вас тут в Росії то все нічого, іграшка пуста, а у нас шкода, у нас Поляки підпирають такі іграшки, щоб погубити нас, Русинів. А може й Вашим українофілам платять, як нашим та Драгоманову.

— Ах, та оставте Ваші глупости, — намовляв сусід Ми йідемо за ділом сурйозним, дайте спокій галицьким глупостям...

Я догадавсь, що оба вони йідуть

в Київ на археологічний зйїзд і поспитав їх. — Так, кажуть.

— Ну, слухайте, кажу. І моя рада Вам: залишіть Ви галицькі формули, а ліпше придивіться в Києві до обставин, як вони єсть, та тоді й будете судити. А то ось Ви скажете напр. у Києві, що Др-ву Поляки великі гроші платять, а там же знають, що у Др-ва нема ніяких грошей, ні великих ні малих. Або ще ліпше, скажете, що Костомаров 22 томи праць своїх міг за які небудь гроші написати, або для іграшки, і тут же побачите самого Костомарова, побачите, як його поважають усі, Українці і Москалі... Почуєте, що й Шевченка шанують усі і поезії єго зовсім не пустими іграшками вважають... То Вам же буде гірше.

— Еге, еге, оставте наші галицькі глупости, — твердив усе другий.

Але перший не втихав, все говорив, все жалівсь на українофілів і По-

ляків, що йдуть вкуші проти, „настоящихъ русскихъ“.

— Та й що таке страшне в українофільстві? питаю. Аджеж у Вас по черзі всі були, коли хочете, українофілами: і Головацький і Дідицький. Та й од Поляків треба, звісно, права свої боронити, але ж не гризтись з ними за те тільки, що вони Поляки... Адже ж і Ваші „настоящіє рускіє“ не раз казали, що вони теж раді помиритись з Поляками, аби на чесному миру.

— Ніколи вони сього не казали, — кричить.

— Ну, ось, кажу, а в „Словѣ“ напр. в початку „угодової анкети“ Лавровського?

— Не правда, кричить, ніколи я такого не писав!... То все Драгоманов набрехав вам!..

Ну, думаю, попались ми з д. Площанським ще ліпше, ніж два редактори в „Записках Пікквікського

Клубу“. Бачу, що чоловік зовсім не-самовитий стає, сам починаю говорити тихше, щоб перервати бесіду.

Д. Пл. не вгамовується, гарячиться, так що сам чує потребу вийти з вагона на платформу охолодитись.

Тим часом товариш его заявля мені, що він хоч і йде вкупі, але не має нічого спільного з д. Пл-им, і почина мене розпитувать, чи я бував у Галичині, що я так обзнайомлений з галицькими справами і т. д. Потроху круг запитів звужується, і мене вже просто питають, хто я такий. Я подав свою карточку... Tableau!...

Я заспокоїв обох подорожніх і питаю, що коли вони йдуть у Київ, то чи не можу я чим служити їм?

— Нас стрітить гр. Уваров, — каже гордо д. Площанський, — і все нам устроїть. — Товариш его був покладнищій и ми розмовились про зйїзд, про реферати. Він, як людина акуратна,

йїхав у Київ за дозволом Шкільної Ради і віз реферат — палеографічного змісту, дуже інтересний для спеціалістів. — По якому будете читати реферат? питаю. — По латинському, каже. *Praktisch und wissenschaftlich!* подумав я на панславістичній мові.

В Києві на дворці не тільки не було ніякого гр. Уварова, але й нікого з членів господарського комітету зїїзду, ні бюро для свідомости гостей. Навіть д. Пл. притих і згодивсь проїхати зі мною в університет, щоб там довідатись про те, куда їм удатись. Там теж ніяких вказівок не було, окрім того, що в 11 год. буде отвертий зїїзд. Тоді я порадив гостям йїхати до готелів, про котрі читав у газетах, що в них замовлені городською думою номери для членів зїїзду, записав їм імена готелів, оддав свою коляску — і ми розпрощались досить добродушно.

Через кілька годин, при отвореню зйїзду в університетській залі д. Пл. пройшов поуз мене не поклонившись, тоді як товариш єго стискав мені руку і потім зробив навіть візит. Коли я оддав візит, то застав галицького вченого за роботою перекладу свого реферата з латинського на російське. Інакше, звісно, бути не могло. На засідання зйїзду оба Галичане приходили рідко. Реферат читав молодший, по російському, зовсім чисто, хоть з акцентом; очевидно йому хто небудь виправив єго переклад. Так в половині зйїзду чую, що гр. Уваров каже одному вченому, мійому близькому приятелю :

— Як не соромно Др-ву, що він їїздив у Галичину підбивати тамтошніх Русинів, щоб вони не ходили в Київ на арх. конгресс ? *)

*) На ділі я писав кому міг щоб приїїздили як найбільше та ввозили рефе-

Приятель мій і очі виставив. — Та Др-в і не був у Галичині сего року. — Як не був? каже Уваров. Він і приїхав з Галичини в купі з Площанським. — Приятель, котрому сцена в вагоні була відома, взявсь за боки.

— Приїхав, каже, і з курйозами, та тільки з Казятина, а не з Галичини.

— З якими курйозами? — Той розказав. Гр. Уваров перше сміявсь, а далі каже:

— Однако, это чортъ знаетъ, что такое, такъ вратъ! Меня самымъ положительнымъ образомъ увѣряли, что Др-въ былъ въ Галиціи и отговорилъ многихъ Русиновъ ѣхать въ Кіевъ...

Зйїзд кінчавсь... Члени вирядились на археологічну екскурсію по Дніпру, що взяло два дні. Вернувшись, довідуємось, що в Кієві случились арести,

рати, щоб було читано й по нашому. Та з українофілів ніхто не поїхав окрім О. Т. і то без реферату.

а в других місцях ще більше... То були арести тих соціалістів, з котрих через 4 роки судилось 193, а наарестовано було 1400 чоловіка. Хоч у Києві було всього 5—6 арестів, та все таки сум найшов і на членів зйїзду. Всі поспішались кінчати. Через два-три дні після перших арестів у „Кієвлянинѣ“, котрий лютувавсь на зйїзд через те, що українські реферати мали видиму пошану, появилсь лист д. Площанського з плачем на Київ, як на головний центр нігілістично - українофільсько-полонофільської пропаганди в Галичині, а найбільш на одного „извѣстнаго своєю злонамѣренностію кієвскаго корреспондента „С. Петерб Вѣдомостей“ и „Вѣстника Европы“. Здибую я гр. Уварова.

— Вы, надѣюсь, не будете отвѣчать на письмо Площанскаго, каже.

— А почему же? питаю.

— Да вѣдь онъ непроходимо глушь!...

— Не безпокойтесь, не буду! кажу...*)

Через день-два зїїзд скінчивсь... Зайшов я ненароком в одно кафе на

*) Треба сказати, що під екскурсію на пароході по Дніпру гр Уваров мав зо мною довгу розмову, щось годин зо дві, про речі українські і славянофільські, про мої статті в „В Евр.“ між інчим і про Галичан. Він виставляв мені на вид, що не поділя всіх поглядів моск славянофілів, що навіть в 1867 р. навмисне вийїхав із Москви в часи етнографічної виставки, щоб не бачити, як західні Славяне і Москвичі дурили одні одних, на половину наївно, на половину свідомо; що ще менше хвалить політику обрусенія. (Тут він мені розказав історію з краківською Академією і т. п.). Казав навіть, що більшу половину поглядів моїх, виложених у статтях в „В. Евр.“ він сам поділя. Але, каже, Ви міри не знаєте, особливо критикуючи других... Вам мало розбити, Ви хочете добити людей показати, що вони цілком дурні, навіть тоді, коли й так видно вже, які вони.

Крещатику ; читаю газету. Коли входить пр. Леже, пильно дивиться на мене, а далі каже по італьянському :

— А Вас не арештували ?

— Як бачите, кажу.

— А мені сказано, що Вас уже замкнуто.

— Хто ?

Не сказав.

По дорозі захожу в університет, сиджу в лекторії профессорській. Входить один профессор-натураліст, трохи нагадуючий гоголівського Ноздрева характером. Стає в дверіх, христиться :

— Святъ, святъ, святъ ! Драгомановъ, откуда Ви ? Изъ подъ аресту ? !

— Ну, ось ! Хто вам сказав ?

— Та мені казали, що арештовано одного профессора філолога, так я й подумав на Вас .. казали ще, що він з Галичанами має стосунки.

— Та й я чув подібне — відповідаю, — так я подумав на іншого.

— На кого? — спитало мене кілька голосів од разу.

— На Гогоцького, кажу. (Гогоцький між інчим зносивсь здавна з галицькими „словістами“ і йому прислана була потім денеша з Галичини, буцім то я держав на мітингу в Галичі промову про те, щоб одділити Україну од Росії до Польщі).

При імені Гогоцького професорська лекторія оголосилась „реготом несказаним“, мов гомерівський Олімп.

— І я чув про Вас таке ж саме, — сказав мені один юрист, коли незабаром ми виходили поряд з університету. — Ви мусите стерегтись .. Се один із способів доносу, пускати чутку, що вже арештовано когось ..

Д. Пл. вернувся у Львів, і там у „Словѣ“ почав уже цілком отверту кампанію проти „злонамѣреннаго“

корреспондента „Спетерб. Вѣдом.“ и „В. Е.“, називаючи його по імені й прикладаючи йому новий епітет „Бакунинско-польській агентъ..“ А поряд з тим звістки про арест пр. Драгоманова появились і в німецьких газетах...

Були в Києві в часи зйїзду і Русини буковинські Два, здається, були записані й між членами зйїзду, але майже не показувались там, хоч прислали чи привезли інтересні церковні речі на арх. виставку при зйїзді. Один раз стояв я в залі виставки коло якоїсь вітрини з одним професором Москалем і проф. Волод. Антоновичем, котрий був секретарем зйїзду. Підходить до остатнього Буковинчик, щоб щось сказати про буковинські речі; говорить по німецькому! „Не впустіть окказіі, кажу я Москалеві, прислухайтесь, бо такого дива не скоро побачите! Німці сміються, що мовби то в Празі в 1848 р. на конгресі Славян можна було порозу-

мітись тільки на німецькій мові і звуть ту мову: *die panslavische Sprache*. А ось тут Ви бачите, що вже німецька мова стає *die panrussische*, або навіть *die pan-kleinrussische Sprache*!

— Як то так? пита Москаль. Я пояснив.

— Ну, господа Малороссы, курьезныя вещи у Васъ дѣлаются! каже Москаль.

— Не перечу, — кажу — та возьміть і Ви на себе хоч 25⁰/₀ вини в таких курьозах...

Після зйїзду вже довідався я, що в Києві був іще один буковинський Русин, на половину, коли незовсім народовець навіть. Тільки ж він не показавсь на зйїзді, по крайній мірі не признався нікому ні з членів, ні в бюро. І в городі не показавсь ні до одного Українця, а за те був у Рігельмана, председателя славянського благотворительного комітету..

Зовсім сумний біляне треба б бу-

ло вивести для наших австроруських стосунків і на арх. зйїзді 1874 р. й за весь той рік, як би не пробуток у Києві О. Т., що мав між своїми наслідками влагодженне колекції російсько-українських книг у Відні. Ще побачившись в 1873 р. у Відні перший раз з О. Т., почув я од нього, що тамтошні книгарі беруть подвійну, чи й навіть більшу ціну за книги російські і що се спиняє навіть віденьську університетську бібліотеку купувати безумовно потрібні російські наукові видання. Я взявсь доставити через київського книгара скільки вгодно книг по звичайним російським цінам, з тим, щоб за них оплачено було рублями по звичайному ж курсу.

Віденьський університет закупив щось на 500 гульд. чи рублів книг по росс. історії й етнографії, в тім числі й по українській: літописі, збірки, комплет Соловйова, Костомарова і т. і.

Підчас пробутку О. Т. в Києві був уложений лист книг менше спеціальних по російській і українській літературі, історії, етнографії для бібліотеки Січі. Тенер закупка і російських книг на кошт українського кружка перейшла з меншою спозицією, бо закупка велась через ту книгарню, котра мала на продажі й мої праці і видання, в котрих я мав свою долю*). Так

*) В 1871., коли в нас почались перші стосунки з січовиками (див. частина II. стор. 65), один український приятель писав мені:

„Относительно Галичанъ нѣчто приняи изъ Вашего мнѣнія, со многимъ не согласились. Раздѣлили книги на три разряда: первый разрядъ спеціальнаго свойства, 2-й разрядъ такихъ, которыя хотя и относятся къ краю, но писаны иначе; 3-й разрядъ — книги реального содержания (Пушкинъ, Гоголь, Островскій) съ общимъ значеніемъ. Изъ перваго разряда рѣшили послать всѣ, какія собрать можно, тѣмъ больше, что они боль-

за 1874—1875 рр. вислано було з Києва в бібліотеку Січі книг не менше, як на 500—600 рублів. Окрім того мені пощастило справити туди кілька періодичних видань і книг і з Петербурга, при чому поміг один зв'язний писатель російський, родом Українець, сотрудник петербурських радикальних журналів. Я було сподівався припрягти до тогож і ліберальніших славянофілів, як проф. Ореста Міллера, або Дм. Ілловайського, котрий ще тоді не зовсім відділявся від западників.

шею частію намъ дешево стоять, иногда же ничего. Изъ второго разряда пошлать по одному экземпляру, т. к. ихъ приходится покупать на чистыя деньги, — книги 3-го разряда только рекомендовать съ просьбой высылать на покупку ихъ деньги впередъ. Идею Вашу поняли во всей ея дѣльности, но просвѣщаютъ Галичанъ, стоящихъ на докарамзинской ступени развитія, просвѣщаютъ на наши почти отсутствующія средства — не можемъ“.

Багато я розказував їм про потребу випорядкування колекції російських книг - по бібліотекам для молодіжі в австрійській Русі і доказував їм, яку шкоду робить навіть для інтересів російської громади „Славянський благотворительний комітет“ тим, що ширить між зах. Славянами, а почасти між Галичанами, саму тільки кружкову московсько-славянофільську та мертву православно-попівську літературу і що треба ширити в Славянщині правдиву, громадську російську літературу і науку всіх напрямків. Я не ховався од моїх собесідників, що маю при тому й цілі українські, що мені ходить о демократично-прогресивний напрямок серед зах. Славян, а спеціально серед австр. Русинів, і що я жду, що російська література і письменство pomoже зросту того напрямку, а через нього навіть теперішні „москвофіли“ серед Русинів стануть

прихильнійші і до українського поступового народовства, та з другого боку й теперішні українофіли залишать своє москвожерство. Можна було сказати, що й тут я хотів довести до общаго кавардака (*destruam et aedificabo!*). Та через те мої московські й петербурські вчені приятелі (тоді!) були глухі до моїх намов і не дали ні одної книги для галицьких товариств, котрі я їм рекомендував.

Дальше я розкажу, в якому мізерному стані по часті російських книг застав я власне москвофільські товариства в австр. Русі й Відні, коли я оглянув їх в 1875—1876 рр.

Бібліотека ж Січі вже в 1874—1875 рр. стала найбогатшою в усій Австрії на книги українські, а при тому й на російські не біднішою або може хіба трохи біднішою од бібліотеки пражського музею.*) Січова бібліотека між інчим мала великий вплив на ви-

робку нових прогресивних елементів у Галичині, тих „молодших народівців“, на котрих власне лежить від кількох років майже вся справді користна народова праця по „провінціям“ в Галичині, від чого між інчим виходить і те, що „провінціальні“ діячі там власне культурнійші, прогресивнійші і менше затуманені партійно-націоналістичною темнотою, ніж „столичні“, львівські, а при всьому тому національний, русино-український бік їх народовства стоїть вище всякого сумніву.

Женева 30. Юня 1889.

*) До того ж заходом О. Т., при грошовій запомозі трьох Українців (правобережних) була додана до бібліотеки Січі прекрасна колекція книг західноєвропейських, переважно по наукам моральним і соціальним.

ПРИЛОГА.

І. Павло Чубінський і українофільські програми в 1862—1873 рр.

З поводу оповідання нашого про розмову лівобережців з Чубінським ми вважаємо потрібним дати слідууючу прилогу. II. Чубінський підписав лист 32-х. Позаяк Чубінський єсть особою досить видною в українському руху 1860—1870-х рр., то я мушу сказати кілька слів, таких зрештою, що недалеко одійдуть од прямої речі сих споминів. В Галичині співаєся пісенька Чуб-ого „Ще не вмерла Україна“, — де між інчим єсть і слова: „Ой Богдане, Богдане, славний наш гетьмане, Нащо оддав Україну Москалям пога-

ним?“ (Не знаю чи й сі слова співаються?) Але навіть в ті ж часи, коли Чуб. зложив сю пісеньку (в 1861—1862 р. перед єго висилкою в Архангельську губ.), він підписав колективний „Отзывъ изъ Кіева“, надрукований в ч. 46 „Современной лѣтописи Русскаго Вѣстника“ (Каткова), звісний тоді в наших краях під назвою „українофільського маніфеста“.

Ми не маємо тепер цілого тексту сего важного документу, а тільки витяги з нього, правда найголовніші, зроблені в петерб. місячнику „Время“ (славянофільської барви) 1862, Ноябрь, 206—209. Сей „Отзывъ“ написаний з поводу „незаслуженныхъ упрекъ, несправедливыхъ обвиненій, подозрѣній, сплетень, ложныхъ анекдотовъ, нелѣпныхъ слуховъ, гоненій и преслѣдованій общественнымъ мнѣніемъ (а по временамъ и фактически)“ і т. п. нагонів, котрі, по словам „Отзыва“ йдуть

„отъ малоразвитаго, провинціального дворянства обоихъ береговъ Днѣпра“. „Отзывъ“ перечисля провинности, котрі придніпрянська шляхта наводить на „малороссовъ молодого поколѣнія“:

1) „Что они держатся миѣній „Молодой Россіи“ (така прокламація була появилася літом 1862 р. в столицях), то есть, отвергають религію, семейныя связи, право собственности, и признають справедливыми самыя ярыя революціонныя средства.

2) Что они стараются препятствовать принятію крестьянами уставныхъ грамотъ, да и не прочь были бы отъ возбужденія ихъ къ рѣзниѣ.

3) Что они стремятся къ государственному сепаратизму“.

Проти сих пунктів кажуть автори Отзыва:

„Мы объявляемъ, кто мы: пусть это сдѣлають и наши обвинители, если

они хотятъ дать нравственный вѣсъ своимъ обвиненіямъ.

„Разрѣшимъ споръ честнымъ образомъ: если мы дѣйствительно злодѣи, если ми затѣваемъ рѣзню, разбой, грабежъ и т. д., то изобличите насъ, ради бога! изобличите гласно и подробно, съ указаніемъ лицъ и мѣстъ, съ обозначеніемъ времени и обстоятельствъ. Пусть опала законная и проклятіе общества заклеятъ наши преступленія“..

Свои думки авторы „Отзыва“ выкладываютъ ось якъ:

„1) Религію, семейную нравственность и право собственности мы считаемъ неотъемлемымъ народнымъ достояніемъ; посягательство на эти начала считаемъ вреднымъ для народа и истекающимъ изъ сектаторскаго эгоизма въ противность народному духу и народной волѣ.

„Не менѣе вредными для нашего народа считаемъ проповѣдуемая „Мо-

лодою Россією“ революціонныя средства, какъ препятствующія всякому положительному спокойному труду общества, какъ влекущія за собою жертвы, тратящія силы и дарованія средн фрондерскихъ увлеченій, вмѣсто того, чтобы примѣнять ихъ къ честному и плодovitому труду.

„2) Никто больше насъ не желаетъ успѣшнаго хода уставнымъ грамотамъ, такъ какъ принятіе ихъ, по нашему мнѣнію, будетъ первымъ шагомъ къ гражданскому развитію народа; никто больше не страдаетъ надъ тѣмъ печальнымъ недоумѣніемъ, которое заставляетъ крестьянъ, опираясь на ложныя надежды, подвергаться вмѣшательству административному и военному и вынуждать насильственные мѣры.

„3) Если насъ упрекаютъ въ сепаратизмъ, или по крайней мѣрѣ въ желаніи сепаратизма государственнаго,

то мы объявляемъ, что это самая нелѣпая и самая наивная клевета. Никто вѣдь изъ насъ не только не говоритъ и не помышляетъ о политикѣ, но всякое политическое стремленіе, при настоящемъ состояніи общества, до того смѣшно и ребячески наивно въ нашихъ глазахъ, что серьезно даже считаемъ лишнимъ возражать на этотъ упрекъ. Да и въ самомъ дѣлѣ послѣдовательно ли было бы съ нашей стороны прививать къ народу политическія идеи, когда всякій намекъ на политику (мы судимъ по впечатлѣнію польской пропаганды) устраняется смысломъ и совѣстью народа, когда всѣ симпатіи его обращены въ ту сторону, откуда пришло къ нему избавленіе отъ работы египетской? Нашъ народъ вѣритъ въ своего освободителя (царя) и съ его именемъ соединяетъ всѣ свои понятія о высшей правдѣ...

„По нашему крайнему разумѣнію,

единственная обязанность людей, успѣвшихъ приобрѣсти высшее образованіе, состоитъ въ томъ, чтобы употребить всевозможныя усилія съ цѣлью доставить народу возможность образоваться, сознать себя, свои нужды, умѣть заявить ихъ, словомъ, внутреннимъ своимъ развитіемъ стать на ту степень гражданственности, на которую онъ возведенъ закономъ... Единственное дѣло истинныхъ друзей народа въ настоящее время — спомоществовать развитію народа, не вдаваясь въ политическіе или соціальные толки и ожидая терпѣливо времени, когда народъ будетъ въ состояніи толковать съ нами о предметахъ, которые теперь недоступны его умственному развитію, а потому же для него загадочны, темны и ненужны“.

Сей „Отзывъ“ подписалъ 21 особа: Владиміръ Антоновичъ, Павелъ Чубинскій, Константинъ Солонина, Ал.

Стояновъ, Михайло Малащенко, Антонъ Тищенко, Евгеній Синегубъ, Иванъ Нечиноренко, Павелъ Житецкій, Викторъ Торскій, Дмитрій Богдановъ, Фаддей Рыльскій, Николай Синегубъ, Петръ Супруненко, Владиміръ Синегубъ, Александръ Лашкевичъ, Федоръ Горячковскій, Андрей Стефановичъ, Иванъ Касяненко.

Для загально історичної оцінки сего документу треба замітити, що поминувши деякі фантастичні розказні й брехні про „українськихъ хлопоманів“, які тоді ходили по між „провінціальнимъ дворянствомъ обоихъ береговъ Дніпра“, приписування й українській молодіжі соціально-республікансько-революційних тенденцій на подобу „Молодой Россіи“, а також сепаратизму, не було зовсім безпідставним: по крайній мірі з поезій Шевченка і з деяких пісень молодших поетів, як напр. Анат. Свідницького „В полі доля стоя-

ла“, „Вже більше літ двісті, як козак в неволі“ та й Чубінського „Ще не вмерла Україна“, ясно виглядали такі тенденції. Друге діло, на скільки ті тенденції були глибокі й сурйозні в укр. молодіжі, на скільки з поезій і пісень переходили в прозу? З сього боку ми маємо резони сказати, що в прозі масса української молодіжі досить щиро поділяла ті погляди, котрі виложені були в „Отзывъ изъ Кієва“. Погляди ті витікали досить логічно із консервативного, безполітичного народоства, як погляди „Молодої Росії“ витікали з „народництва“ соціально-революційного. При тому характеристично, що „Отзывъ изъ Кієва“, опираючись на народостві і з нього виводючи думку про те, що „всякое политическое стремленіє“ навіть смішне, пропускав без уваги, що тоді в Росії навіть по „дворянскимъ собраніямъ“ був досить су-

рийозний рух до політичної реформи Росії, або по крайній мірі до скликання Земського Собору, котрий би перш усього поставив основи реформ адміністративно-судово-поліційно-фінансових, котрі зовсім не безінтересні й для народа-черні. Рух той між інчим примусив і царський уряд до реформи судової (з присяжними), до заведення земств, то б то до справ, котрі просто зачіпали й нашу чернь і про котрі мусілиж щось розказати їй „люди, успівшіє приобрѣсть высшее образование“. „Молодая Россія“, ставши на ґрунт „народництва“ соціально-революційного, обернулась ворожо проти всякого руху серед висших верстов

*) Спеціально про підписавших сей „Отзывъ“ редакція „Времени“ замітила цілком слушно: „Они открыто заявляют свои убѣждения, слѣдовательно совершают торжественный актъ, при которомъ ложь есть насмываемое безчестіе.

у Росії, а через те й відвернулась од реальних політичних справ часу. Але на свій лад так само одвернулась од них і молода Україна, з котрої вийшов „Отзывъ изъ Кієва“. Тим часом піднімалась просто коло тої України ще одна політична справа — національна справа польська, котра вже сама піднімала й справу всіх національностей західної половини Росії і котра зачіпала цілу систему справ просто політичних (державних і адміністративних, як і особисто-правових). Безполітичне народовство „Отзыва изъ Кієва“ не бачило зовсім усіх цих справ, тоді як про них говорили й „народу“ і польські патріоти і рос. уряд, коли про них вже „толкував“ і сам „народ“.

А незабаром вибухло на правобічній Україні польське повстання, а за ним царське або генерал-губернаторське народовство, а далі „обрусеніє“ і інші подібні політичні справи,

на котрі не давало ніяких формул безполітичне народовство „Отзыва изъ Кіева“...

Старші Українці зовсім не поповняли пропусків програми молодших. Тепер ми знаємо, що в програмі старших, з котрих Костомаров і найблизші приятелі єго були в 1862 р. в повному цвіту своїх сил, мали в 1846 р. досить повну програму: культурну, соціальну і політичну. Алеж в 1860-ті роки та програма була захована навіть від молодших Українців, котрі тільки й знали думки старших, що через поезії Шевченка. Конкретна політично-соціальна програма, котру можна було вивести з тих поезій, була просто фантастична. Йійі могли взяти сурйозно до серця тільки дуже зелена молодіж, або чисті романтики, котрі зразу вибивали б себе з усякого реального ґрунту і через те ставали б навіть не фана-

тиками, а просто візіонерами в думках в роді хіліастів, і квієтистами в дійсному життю, або лицемірами. А прозою виложеної і рахуючої на реальну обстанову російсько-українського життя програми не було в 60-ті роки у старших Українців, навіть у таких як Костомаров. Остатній писав прекрасні історичні праці, в которих, звісно, були сліди провідних думок Кирило Мефод. брацтва, найбільш демократизм і федералізм. Але думки ті, по самій суті історичних праць, являлись в архаїчній одежі. Коли Костомарову закидали, що він проповідує „удѣльно-вѣчевый укладъ“, козацький автономізм і гайдамацтво, то він одрікавсь од сього всього, кажучи, що він має ціли тільки історичні, а в сучасну політику не вступає. А тим часом зелена молодіж та романтичні натури виносили з творів Костомарова і його школи власне ідеалізацію „безгосудар-

ственности“ „удѣльно-вѣчевого уклада“, козацтва, гайдамацтва, і коли не переходили просто в табір бунтарів і анархістів „Молодой Россіи“ й Бакуніна,*) то зоставались на віки свого роду мілленаристами, — зрілійші люде, холоднійші натури нічого не виносили практичного з тих історичних творів і не знали, як їм оформити, куди приткнути збуджені в них істориками думки, почуття, змагання. І через те такі люде або зоставались зовсім без ясних і твердих думок політичних і хиталась по вітру, або обертались за ними до різних інших джерел, а не укарїнських, та там коло тих джерел і зоставались, тратячи по

*) Я вже згадував, що історичні твори Костомарова та Мордовцева (котрий навіть назвав свій огляд самозванців та всякої низової „вольниці“ — „политическія (! ? !) движенія русскаго народа“ були настольними книгами всеросійських бунтарів-народників...

троху й ті українські почуття, які в них були перше.

Ось через такі прогалини в публичних заявах думок молодших і старших українофілів в 60-ті роки вони й не мали ніякої практичної ваги на хід не то громадських справ у Росії, з Україною, але навіть громадських думок про них. Маніфестації в роді „Отзыва изъ Кіева“ не мали навіть того наслідку, щоб їм хто небудь повірив, напр. навіть, щоб не приписувало українським народовцям „государственного сепаратизму“.

Як свідок, котрий не має ніякого резону говорити неправду, я мушу сказати, що, звісно, того сепаратизму не було в прозаїчних думках і вчинках навіть автора пісні „Ще не вмерла Україна“. Коли він повернув з Архангельська і провадив етнографічну експедицію на Україні в 1870—73 рр., посланий Росс. Геогр. това-

риством і потім працював при київському Виділі того товариства, то він не тільки не був подібний до противника присяги Богдана Хмельницького на підданство Цареві Восточному, але навіть дійсно заслугував почасти на докір „лівобережних“ українофілів-хіліастів за дуже великі „уступки російської государственности“. Так він помістив в своєму „Календарѣ Югозападнаго края на 1873 р.“ на першому, місці образок моделі пам'ятника Богдану Хмельницькому зо статею про нього самого знаменитого Мих. Влад. Юзефовича, а в своїй капітальній праці „Труды этнограф.-статист. експедиції въ Югозап. край“ (I—VII) провів, де тільки можна було, рос. госуд. ідею так гостро й з такою нетерпимістю проти невеликоруських елементів (найбільш польського), що навіть „азъ грѣшный“ при всьому своєму „москвофільству“ мусів полемі-

зувати з ним („Вѣстникъ Европы“, 1875, Іюль, „Евреи и Поляки въ Юго-западномъ краѣ“). Найбільш показуєся російсько-державна тенденція Чубінського в его статті „Поляки югозападнаго края“, писаній ним спільно з К. П. Михальчуком. (Труды і т. д, VII. 215. і далі. В примітці Чуб. каже, що в статті сій більше праці д. М-ка, ніж его).

Позаяк експедиція Чубінського має велику важність в історії українського руху в Росії, а тим часом в Галичині про неї нема багато й ясних звісток, та й Труды єї мало розширені, то я випишу тут кілька характерніших місць зо згаданої статті „Поляки Югозападнаго края“.

В переднім слові читаємо ось які слова :

„Польское общество (югоз. края) скомпрометированное недавнимъ политическимъ движеніемъ, направленнымъ

— 9221

къ отторженію древней русской области отъ Русскаго государства, находится въ ложномъ положеніи. Малорусское населеніе края относится къ нему враждебно, чему нечего удивляться: исторія, національность и религія раздѣляютъ это интеллигентное меньшинство отъ массы русскаго крестьянства.

„Возстаніе, стремившееся къ восстановленію Речи посполитой до Днѣпра, не могло не вооружить противъ себя русскаго общественнаго мнѣнія; кромѣ сепаратизма, здѣсь проглядывало и несимпатичное явленіе: возстаніе разразилось тогда, когда русское правительство освобождало съ землей крестьянъ, когда оно приготавлило цѣлый рядъ другихъ великихъ реформъ“ (стор. 115).

Далі в статті Чубінського і Михальчука особливо інтересна голова „Права, обычаи, семейный и общественный бытъ“. Тут між інчим ви-

ставляється романтизм і консерватизм польської громади, в порівнянню з російською.

„Сатира и критика вообще не даются полякамъ; у нихъ нѣтъ ниодного имени, которое бы могло неоспоримо стать на ряду съ лучшими русскими писателями въ этомъ родѣ“ (240).

„Поляки щеголяють вѣжливостію передъ женщинами, говорять имъ комплименты, поражающіе своею приторностію и льстивостію, они идолопоклонствуютъ передъ женщиною, но женщина, какъ чловѣкъ, имъ непонятна. Мысль объ емансипаціи женщинъ для поляка омерзительна. Героини Тургеневскихъ повѣстей (не только Елена, но такія, какъ Лиза или какъ Наташа) встрѣчены бы были съ отвращеніемъ“. (243)

Розбираючи прояви демократичної реакції шляхетському духу в польській громаді, автори доходять до хлонома-

нії, котра появилася в польській київській молодіжі коло 1860 р. „Хлопоманія, кажуть вони, отличалася демократическимъ характеромъ. Панскій аристократизмъ и историческо-панскія традиції хлопоманы осмѣивали и называли „мошродзѣйствомъ“. Хлопоманы признавали историческія неправды Польши по отношенію къ Украинѣ, они признавали, что народъ не „быдло“, что нужно уважать его личность, заботиться объ его образованіи, на его языкѣ (но алфавитъ долженъ быть принятъ польскій) Они признавали необходимость религіозной терпимости и немедленнаго освобожденія крестьянъ. Существованіе этой немногочисленной партіи было непродолжительно. За выдѣленіемъ изъ нея самыхъ лучшихъ передовыхъ людей, примкнувшихъ активно или пассивно къ общерусскому движенію начала 60-хъ годовъ, остальные были поглощены приготавлившимся польскимъ движеніемъ“.

В примітці автори кажуть, що „незначительное меньшинство“ й серед хлопоманів „допускало даже употребленіе русскаго алфавита“, — з чого почались спори в кружку, котрі потроху довели до повного „расколу въ средѣ хлопоманства. Этотъ расколъ много надѣлалъ шуму, но ни къ чему не привелъ; маленькій кружокъ выдѣлившись у крайнофиловъ вскорѣ началъ рѣдѣть и рѣшившись примкнуть къ русскимъ, не досчитался почти всѣхъ своихъ членовъ, за исключеніемъ развѣ двухъ, трехъ православныхъ и только одного, неизмѣримо возвысившагося умственно и нравственно надъ своимъ обществомъ католика“.

„Одновременно съ возникновеніемъ польской хлопоманіи, явилось русское у крайнофильство“, кажуть далі Чуб. і Михальчук. „Часто тѣхъ и другихъ смѣшивали, такъ какъ тѣ і другіе носили малорусскій костюмъ. Но между ними была громадная разница.

Русскіе украинофилы не были сепаратистами : любя свою народность, они не думали объ отторженіи отъ Россіи; они сознавали необходимость связи; всѣ ихъ мечты ограничивались стремленіемъ къ развитію малорусской литературы и изданіемъ для народа популярныѣ книгъ на малорусскомъ языкѣ, съ цѣлью успѣшнѣйшаго распространенія знаній въ народѣ. Польскіе хлопоманы мечтали о соединеніи Украины съ Польшей, не ограничивая своихъ претензій Днѣпромъ, какъ того хотѣла аристократія, выразившая свои желанія въ извѣстномъ адрессѣ подольскихъ дворянъ. Украинофилы и польскіе хлопоманы относились другъ къ другу враждебно. Украинофилы раздѣляли чувства народа по отношенію къ Польшѣ и ихъ не могли привлечь обѣщанія польской молодежи — обезпечить, по присоединеніи Украины къ Польшѣ, свободу православія и мало-

русскаго языка. Украйнофиловъ эти предложенія оскробляли. Имъ казалось дикимъ, что горсть поляковъ, представляющая собою привилегированный классъ, позволяетъ себѣ распоряжаться судьбою края, населеннаго русскимъ народомъ. За тѣмъ украйнофилы, воспитанные на русской литературѣ, обязанные ей своимъ развитіемъ, не могли раздѣлять возрѣній польской молодежи на эту литературу. Вслѣдствіе этого взаимное раздраженіе доходило до крайности. Въ кievскомъ университетѣ, послѣ манифестаціи произведенной польской молодежью въ стѣнахъ университета (в осени 1861 р.) малороссы и русскіе подали протестъ попечителю и составили даже корпорацію (громада) для огражденія университета отъ господства польскихъ тенденцій. Это былъ первый протестъ въ видѣ адреса противъ польскихъ притязаній.“ (248—249).

Интересна такожъ голова „Корен-

ныя причини антагонизма (поляковъ) съ великоруссами и измѣненіе въ бытѣ поляковъ съ временни неудачи повстанія“. Тутъ продводиться думка про корінну, політично-культурну ріжницю між польською й російською громадою. Поляки-б то живуть традиціями олігархічної республіки, і через те вони романтики й політичні містіки... „Русское же интеллигентное общество всегда было демократическимъ“, кажуть Чуб. і Михальчук. „Въ нашей литературѣ (курсів наш) сильно развито критическое направленіе, самообличеніе и стремленіе стряхнуть съ себе всякій романтизмъ. Недаромъ Россія называется мужицкимъ государствомъ, — ея интеллигенція ближе къ народу, чѣмъ въ какомъ либо другомъ обществѣ“ (стр. 271)... „Въ то время, какъ польское общество утонуло въ подобныхъ фантазіяхъ (мессіанізмъ Міцкевича й Красінського), русское общество шагъ-

за-шагомъ шло по пути соціального прогресса“.

Кінчається ся голова ось якими словами: „Неудача повстанія (1863) и энергія правительства въ возстановленіи русскаго характера края (западнаго) произвели на польское общество глубокое впечатлѣніе. Оно, високомѣрно смотрѣвшее на русскихъ, видя цѣлый рядъ реформъ, совершившихся въ Россіи въ короткое время, видя сильное развитіе науки и литературы, видя нравственный прогрессъ русскаго общества, не могло не почувствовать смущенія, не могло въ душѣ не признать нравственного первенства Россіи въ славянской землѣ, чему лучшимъ выраженіемъ служили явленія съѣзда Славянъ въ Москвѣ во время этнографической выставки (1867); тутъ то поляки должны были призадуматься и отнестись критически къ своимъ политическимъ стремленіямъ и неудачамъ.

Поэтому неудивительно, что въ польскомъ обществѣ начинаетъ проявляться скептицизмъ. Среди поляковъ поднимаются голоса, хотя еще слабые, о необходимости сближенія съ славянскимъ міромъ, въ томъ числѣ и съ Россіей. Начинаютъ признавать что Россія идетъ по пути прогресса. Франко-прусская война и крутыя мѣры онѣмечиванія переполошили польскую интеллигенцію. Начинаютъ понимать, откуда грозитъ опасность уже не политическому бытію, а національности, тамъ гдѣ она — сплошная славянская“ (польская)? (стор. 273).

Хто б захотів побачити в деталях, в чому я не поділяю поглядів Чубіньського й Михальчука, котрі, по моїй думці, наклали дуже вже темних барв на Польщу і дуже світлих на Росію, — хай загляне в згадану вище статтю мою в „В. Евр.“.

Чимже різнились основи редаго-

ваного мною „Одкритого листу до ред. Правди“ як од політичної романтики українофільських поезій і пісень, так і од безполітичного та й безкультурного народовства „Отзыва изъ Кіева“, а на решті од такої політики, яка видна була з поклонів автора пісні „Ще не вмерла Україна“ і єго сотрудника перед „рускимъ государствомъ“, — сподіваюсь, що читачі побачать і без дальших коментаріїв.

Женева 4. Юля 1889.

II. Ще слівце про Ф. К. Кистяковського.

(додаток до прилоги III-ої частини).

Мені було б дуже досадно, як би в сьому і в іншому, що я розказую про Кистяковського, хто небудь побачив зневагу заслуг єго, як ученого і професора, або навіть що небудь негарно характеризуюче особисто К-ого. Я міг би розказати подібне напр. і про Костомарова, котрого поважаю, звісно, ще більше. Все діло в тому, що українська справа одним боком зв'язується з найспеціальнішими академічними, навіть археологічними студіями, а другим з біжучою, гострою й палкою політикою, і потребує або незвичайної універсальности духа й характера, або

поділу праці. Остатнє діло нелегке, тим більше, що многі з українських учених притяглись і до археології власне тим інтересом, який за молодости їх збудили в них політичні боки української праці. На лихо, стаючи згодом все більше археологами, деякі з таких Українців не мають сили рішучо ампутувати од себе політичні сімпатії й спомини молодощів. Звідси виходять їх вагання, страхи реальні й фантастичні, нерівність і нещирість, а ще гірше консервативні заходи, щоб коли вже вони самі не можуть вести в звісному напрямку далше звісних границь українську справу, котрої вони вважають себе, або вважаються другими за репрезентантів, то щоб не вів єї й ніхто другий. Всіх сих несімпатичних і просто деморалізуючих прояв було б менше як би українофіли, переходючи до кабінетної археології, рішуче

розривали з усякою „політикою“; тоді б ліпшою виходила навіть і їхня археологія, а нарешті й загальна українська політика; обидві стали б чистіші.

У тогож видавця, Львів ул. Зиблікевича, ч. 10. замовляти можна слід. видання:

Іван Франко, Захаръ Беркутъ 1 зр. 30 кр.

— Воа Constrictor, повість . . . 50 ”

— Жъноча неволя въ тѣсняхъ нар. 35 ”

— Навернений грѣшникъ, повість . 10 ”

— Нашъ коляды 20 ”

М. Павлик, Читальні 50 ”

Літературно-наукова бібліотека:

1. Перебендя Т. Шевченка, . . . 10 ”

2, 4, 7, 8, 9, Австро-руські спомини
М. Драгоманова 50 ”

3. Смерть Каїна, легенда Ів. Франка 10 ”

5. З історії публ. виховання в су-
часній Европі ч. I. 10 ”

6. Листочки до вінка на могилу
Шевченка 10 ”

М. Драгоманов, Z dziejów libe-
ralizmu w Rosji 30 ”

Двоцентовая бібліотека:

1. В. Сивелький, Герострат.

2. Г. Гейне, Тангайзер.

3. Ів. Франко, Сурка.

М. Павлик і Ів. Франко, Народ,
часопись 2-тижднева, політична
і науково-літературна, коштує
річно 4 зр., піврічно 2 зр., чверть-
річно 1 зр., кождий н-риюоди-
ноко 20 ”

Літературно - наукова бібліотека

Книжка 15.

АВСТРО-РУСЬКІ

спомини

М. ДРАГОМАНОВА

Частина пята

Ціна 10 кр.

Накладом Івана Франка

ЛЬВІВ 1892

З народної друкарні Войтіха Манецького
під управою В. Годака.

Львівська Філія
бібліотеки АН-УРСР

1875 рік і мій об'їзд австрійської Руси.

З 1874-ого року і в 1875-тий перейшла згадана в попередніх головах наша тяганина з „Правдою“ і з „Тов. ім. Шевченка“. Як і перше, „Правда“ не хотіла печатати ні наших, ні Січових статей, в котрих бачила протилежне своєму консервативно-кавалівському напрямку. Ми на те сердились тим паче, що думали, що *racia conventa* переслані в Галичину.

Під кінець 1874 р. настала досить несподівана пригода: появилася в Києві один чоловік, котрого я знав мало, але котрий був досить близький товариш з моїми приятелями-укра-

ійнофілами, і появився з заміром не-
премінно закласти свою газету, що,
як казали, він вважав за своє „приз-
ваніє“. Стучилось так що пані Го-
гоцька, жінка професора філософії в
університеті, православного гегеліян-
ця і централіста славянофіла, котра
перед тим взяла в найми газету „Кі-
евській Телеграфъ“, що виходила вже
від 1859 р. без програми і без тол-
ку, навіть без граматики. — увійшла
з новопрійїзжим у компроміс: бери,
мовляв, редакцію вже готової газети.
Той згодився, і до ліберально-демо-
кратичної програми (написаної пере-
важно мною), прикликав чимало со-
трудників з кївської інтелігенції, в тім
числі багато звісних за україніофілів.
Через мене було покликано і кілька
Галичан, з котрих писав на ділі і пи-
сав чимало Навроцький. Писав він
найбільше про економічні справи, про
котрі тоді уперто не хотіли знати

львівські народовці, бо вони, ще більше ніж москвофіли, стояли на тому, що економічна нужда галицького „хлопа“ виходить від його „п'янства та лінивства“.

З К. Телеграфомъ 1875 р вийшла кумедна річ. Звичайно україннолюбці по обидва боки Збруча говорять про Галичину, як про український Піємонт. А тепер виходило, що більше освічені Галичане, навіть такий Навроцкий, котрий мав особисті тісні звязки з львівськими народовцями, мусів, щоб подати свої думки або й просто зібрані ним по офіціальним джерелам факти про економічне життя свого народу, — обертатися з своїми дописями в Россію та оголошувати їх—по московському. Я з свого боку зробив з К. Телеграфа газету критики громадського і письменського життя в Галичині, так що ніколи ні перед тим ні після того на Україні не писа-

лось так часто й багато про Галичину, як в початку 1875 р. в К. Телеграфі.

В народовецкій печаті вживаєся формула, по котрій я б то тільки й думаю, що чорнити все народовецке. Так я мушу сказати, що в К. Телеграфі я, звісно, критично обертався до всіх галицких партій, але не пропускав пригоди виставити російсько-українській громаді всякий порядний виступ, найменшу ознаку поступової, народолюбивої думки, свіжого літературного заходу в писаню й діяльності галицких народовців. Коли-ж Просвіта показала незалежність, зрікшись субсидії від гал. союму, то я посвятив Просвіті довгу статтю, напечатав єї, окрім газети, особними відбитками, котрі розсилав по всій Славянщині, де, як і в Росії, московські газети ославили Просвіту як лакеїв і заїроданців польских. Мені

не раз приходилось полемізувати в К. Тел. з народовскою „Правдою“ з поводу товариства ім. Шевченка й Просвіти. Першому я докоряв за те, що воно пішло по слідах „Народного Дому“ між іншим і в тому, що стало просто комерческим товариством, котре хотіло наживати гроші тіпографією, замість того, щоб зразу же стати науково-літературним товариством. Просвіті закидав я, що вона не давала народу нічого просвітно-наукового і навіть утілітарного. Що на мої закиди відповідали львівські народовці, цікавий хай прочита в „Правді“ за 1875 р. В усякім разі факт, що я мусів вести з народовецькими товариствами й органом полеміку про такі елементарні речі, застається фактом характерним. О скільки з того часу подались на перед львівські народовецькі товариства і чи пригоди-лась на що небудь та моя полеміка, хай судять самі читачі.

Тим часом, коли я налягав на Галичину, другі сотрудники К Телеграфа писали про західну Славянщину, в котрій один і жив, працюючи коло видання Кобзаря Шевченка, а другий (Сергій Подолінецький) обійхав значну частину південної Славянщини, звертаючи увагу на соціальні, а надто аграрні справи. В дописах і передових статях про Славянщину (остатні писались мною) проводився консеквентно поступово демократичний і федеральний погляд. Сміло скажу, що на Україні не було ніколи видання, котре так би підходило до свого напрямку до програми Кирило-Методіївського братства 1847, звісно, з відповідними часу змінами, як наш „Кієвскій Телеграфъ“ 1875 р.

Одначе з самого початку виявилось, що стан нашого К Телеграфа не певний. І своїм радикальством, і своїм українством, і критикою го-

родських і краєвих справ, і просто конкуренцією „Кієвлянину“, він викликав проти себе багато ворогів, котрі вхопились за слова „українській сепаратизм“, як за найліпшу палку проти нашої газети. До того й у середині газета була не крінка. Гогоцький, реакціонер і катковець, а до того й Плюшкін, лютував на свою жінку і трохи не на базарі кричав, що вона попалася в руки сепаратистам. Сама Гогоцька не так то рада була новій редакції, котра зразу потребувала більше видатків, ніж давала доходів, і стала докоряти нашій редакції, що вона не стоїть на ґрунті „чистого прогресу й демократії“, а занадто привносить націоналізму. „Редактор по призначенню“, з патентованих українофілів, став органом думок Гогоцької а незабаром і кинув К. Телеграфъ і потім появився з своїми статтями навіть у „Кієвляни-

нѣ“. Місце єго в К Телеграфі заступив один наш знакомий, не патентований українофіл, і під єго редакцією хоч не обходилоь без клопотів, та все таки хоч не було спорів про літературний бік справи, про тенденцію. Газета почала пускати корені. Так за те й ворогів їйї прибавилось більше і вони напирали на Гогоцького, роблячи єго відвічальним за українофільську газету єго жінки. Гогоцький став вриватися до жінки, коли в неї бував наш редактор, чіплявся до него.

А з другого боку патентована українофільська братія мало робила для газети; більша частина з тих, хто формально обіцяв бути сотрудниками, не давала нічого. Вся праця легла на 4—5 чоловіка, котрим нарешті увесь стан річей огид, і вони просто поставили перед братією питанє, чи не лишити нам К. Телеграфа?

Більшість рішила не лишати, хоч за те, щоб лишити, подали голоси всі писавші, котрі незабаром майже всі стали емігрантами: я, С. Подолінський, Зібер, Волков.

„Се значить, ми присуджені на каторжну роботу, — обернувся я до тих, що самі писати не хотіли, а з легкою душею подавали голос за те, щоб другі писали. — Ну, так я кажу просто, що на безерочну каторгу я не йду. Протягну ще якийсь час, і коли все буде по старому, то кажу наперед: утечу з сего Сібіру, не питаючись ні в кого“.

Треба сказати, що мій стан у К Телеграфі був найтяжший. Злоба проти газети направлялась переважно на мене, котрого робили відвічальним навіть за ті статі, про котрі я не знав, або котрим був противний в редакційній раді. Гогоцький спеціально лютував на мій сепаратизм,

і коли редактор (другий), щоб утихомирити його, сказав йому, що я не можу бути сепаратистом, бо я автор статей у Правді — Література російська, великоруська, українська й галицька, то Гогоцький іменно на ті статі й подав донос міністру Толстому, вказавши йому там на осуду його шкільної політики.

Тим часом у товариства, в українінофільській братії я не тільки не мав потрібної помочи, а почав натикатись на опозицію дужшу, ніж у попередній рік. Мотиви тієї опозиції досить складні і я далеко б одійшов від австро-руських справ, як би став розбирати їх. Скажу тільки про те, що виставлялось на верх опонентами. Виставлялось же ними те, що я занадто мало даю ваги національності, українінофільству, а занадто далеко йду в своєму європействі і занадто багато роблю уступок всеро-

сійству. Говорив таке тепер найбільше один товариш, котрий торік найбільше піддержував мене з подібних спорах.

Раз я йому на самоті нагадав торішнє і спитав, що змінилося з того часу в єго і моїх думках або в обставинах. „А змінилось те, що торік Вам робив опозицію N. N., а тепер єго нема, то Ви остались без рівноваги. От я єї й держу“. Я нічого не зрозумів у таких резонах і замовк.

Між іншим опозиція виявила себе доволі сильно, коли я читав проєкт статі в К. Тел на роковини Шевченка. Товариш, котрий споривсь з мною для „рівноваги“, досить гостро скритикував мою статю. Я бачив, що багато згідні з ним. „Ну, я беру назад свою статю, — сказав нарешті я. — Тільки зробімо по англійському: хто повалить міністерство, той склада нове. Пишіть Ви статю на роковини“.

Рівноважець одмовляється, почина говорити, що ми не так радикально розходимось і т. і. Згодились на середнє: вибрали комісію, котра мусіла зо мною переробити статю. Звелось на незначні поправки, та цензор порішив справу по своєму: забронив усю статю, як занадто україннофільску!

Товариш, споривший зо мною для рівноваги, почав виступати проти мене і в галицких справах, коли я радив написати що в Галичину. Частійше всего він жалівся, що я вже дуже багато хочу займати людей Галичиною, і прозвав мене „Михайіл Галицкий“. А іноді так ставав на бік Правдян. Один раз, саме коло того часу, як нас, сотрудників К. Тел. присуджено на каторжну роботу, я настоював на потребі внять післати в „Правду“ колектівний лист, бо на індивідуальні Правдяне зовсім не звер-

тали уваги. Рівноважець виступив проти, але з такими аргументами: Після всего, що ми спробували, очевидно, що Правдяне закоренілі обскуранти, а коли так, то найліпше просто махнути на них рукою, а коли між Галичанами є поступові елементи, то ми мусимо з ними виключно закласти за границею новий орган. Се за одно могло б рішити й справу про К. Телаграф.

Теоретично се було вірно, але з практичного боку вже через те не мало вартости, що, як показало діло, наша братія не здібна була виправитись і з К. Телеграфом і сам рівноважець не написав у К. Тел. ні сл ва, а тільки усердно говорив за те, щоб „каторжники“ не кидали К. Тел. При таких умовах слова рівноважця про новий орган за границею не мали в моїх очах ніякої вартости.

Тількож братія взяла їх в сур'юз і рішила вибрати комісію для обсліду сеї справи. В комісію попалося кілька каторжників; хотіли назначити й мене, але я відрікся й порадив вибрати ліпше ініціатора справи. Так і сталося. Та на тому й стало.

Тимчасом Гогоцька порішила справу К. Телеграфа, а іменно відмовила нам газету. Случилось се як раз перед вакаціями. Я поклав поїхати в австрійську Русь, щоб самому придивитись пильнійше до тамтошніх обставин і познакомитись найбільше з „провінціалами“, серед котрих, — писав мені Навроцький, — є люде більше сур'юзні й здібні до поступу, ніж львівські народовці.

Але незадовго до мого вийїзду прийїхав у Київ Галичанин, звїсний Корнило Сушкевич з жінкою. Я мусїв *faire les honneurs de la ville*, показу-

вати прийїзжим місто, звісно, найбільше церкви і ті старовини, що в них заховались. Подорожні не дуже то інтересувались тим бо очевидно історії Кієва не знали, а окрім того мадам Сушкевич видимо боялась „шизматицких церков“. Моєї сімїї вже не було в городі, але дехто з товаришів жонатих закликували Сушкевича з жінкою на вечір, „на чай“ по російському, — та Сушкевич всюди приходив сам, без жінки. Звісно, розмова велась про всякі речі, спорні між нами й Правдянами. Я лишав споритись більше другим, хай своїми очима побачать, що то таке галицький народовець. Розмова частійше всего сходила на причини бідности хлопів, на потребу звертати увагу на економічні справи.

Раз, при 20-25 душах люду, Сушкевич випустив „крилате слово“, істинно монументальне. „Ось ви, па-

нове, все за хлопом побивається, кажете: землі їм дати. Але ж ви не знаєте натури нашого хлона Алеж як дати єму землю та лишити самого, то він ляже під грушкою, тай спатиме і нічого не робитиме“!

Сі слова ліпше ніж цілий том малюють ступінь розвитку, на якому стояла галицька громада в 1875 р. і прибавляти мені до них нічого.

В кінці юля я вийїхав у Галичину з одним молодим приятелем, котрого я буду звати Х. Б. Ми поїїхали на Радзівілів, щоб оглянути Почаїв. В Почаєві ми надивувались на єдину в православній Русі не темну церкву (перероблена з уніятекої), на мужицькі костюми на фресках церкви, котрі представляють чудеса почаївської богородиці, на монаха, котрий розказував нам, як недавно трохи не згоріла чудотворна ікона, котра між іншим, по легендам, втушає її пожари.

В Бродах. на австрійській митниці, случилася з нами пригода.

Галичина без спору зостаток Польщі з державного погляду і тому не дивно, що тут Поляки-чиновники поспішаються пометитись над „Москвою“, над усяким „Москалем“, котрий попадеться їм у лапи. А митниці так і навмисне зроблені на те, щоб надокучати людім. До того - ж звісно, що галицько - польське чиновництво рекрутується з раси, котра і без того рада показати свою важність над підлеглим чоловіком. Через те нема в Європі митниць більш нудних і надодідливих, як галицькі, хиба російські.

У нас же в багажі було таке, до чого безпремінно мусіли причепитись польські митарі, — а власне багато книг російських і українських. Я віз чимало кївських видань етнографічних і популярних, щоб роздати їх по австрійській Русі. А мій спутник ду-

мав, пройіхавши по тій Русі, податись через Молдавію в Одесу, а звідти в Крим, де думав zostаватись місяців 2-3, то й узяв собі, окрім всього іншого „Отечественныя Записки“ аж за 2 роки, тоб то 24 досить товстих книг. Окрім того мав він щось 2-3 фунти чаю і на решті величезну сокиру, бо, як Гладстон, рубав для гімнастики дрова. В Кієві, як ми вкладались, я єму казав, що буде з ним на галицькій митниці пригода і обіцяв говорити за него (він не вмів ні по польському, ні по німецькому) про чай і навіть про книги, але за сокиру відрікся. „Ми непременно будемо московскими агентами в очах польских чиновників, — казав я. А тут сокира... Як я впевню їх, що ви дрова в Криму будете рубати?!“

Сокиру Х. Б. заховав так у скрині, що до неї не дійшли, а чай і книги побачили. За чай взяли якусь

величеньку плату, а перед книгами стали. „На що пану тільки книг?“ — питав чиновник, коли се другий показує єму, що і в мене повна скриня книг. Почалась розмова: куди ми йідемо? — В ріжні місця славянські, кажу. „На що вам стілько книг?“ — Одні до читання, другі, що б роздавати. „А чи не можна відіслати ті книги direct куди в інше місце, а не в Львів?“ — Не можна, кажу. І т. д. і т. д.

Тим часом коло наших книг зібралась купа чиновників і слуг. Поїзд ішов ще за дві години, і нам і чиновникам було багато часу, то можна було гаяти. Один із залізнодорожних слуг, очевидно Русин, взяв у руки одну з моїх книг і став читати голосно заголовок: „Народныя южно-русскія сказки“, засміявся доволно, розкрив книгу і став читати, уєміхаючись.

„Ну, так що ж буде з книгами? питаю я чиновника, на вид важнішого. „Ми не можемо пропустити, каже. Хто его зна, що там у них; може що небезпечно“. „Але ж у вас конституція, кажу. То від вас що небезпечно може прийти в Росію, а де вже Росії небезпечити вільну Галичину!“ „Я не можу пропустити, каже; хіба начальник“. „Ну, то скажіть начальнику, що є у нас такі то й такі книги, а ми пождемо до поїзда, — кажу я і, обернувшись до Русина - прислужника, прибавив: „завяжіть, будьте ласкаві, скрині,“ — і ми пішли в буфет обідати.

Трохи згодом приходить Русин-читатель і пита: ви до Львова? — До Львова. „Давайте за багаж стільки-то“. Я даю. Русин приносить квіток. Далі дзвонять, і ми йдемо до вагонів. Бачу—Русин везе наші скрині до багажового вагона. До мене при-

біга суворий Катон з митниці і пита: „А якже буде з книгами?“ „Вже скінчено, кажу я. „Хиба пан говорив з начальником? з тим паном, що з усами, — показує на якогось пана віддалека „Ні, кажу“.

Катон сам побіг до пана з усами, а Русини тим часом пха наші скрині в вагон. Бачу я, Катон показує на нас руками. Бачу і міну і жест обома руками начальника, котрі значили: „Idź rap do diabła!“ Катон вертається назад, я віддаю єму салоновий поклін і вскакую в вагон. Пойїзд двигается... ми благополучно прибуваємо в Львів, куди мусіли на тойже час прийїхати з Відня Галичанин О. Т. і Україїнець С. Подолінський, з тим щоб у купі з нами йїхати в Гуцульщину.

Прийїхавши у Львів, ми, звичайно, пішли на Бесіду, читати газети, але ні до кого зі Львовян я поклав

собі не ходити й розмовляти з ними як найменше. На Бесіді зустрічні Правдяне самі зачіпали спорні пункти. Я відповідав, що скінчив свої спори з Правдянами і буду виступати проти них тільки тоді, коли вони будуть говорити від імені всіх Русинів-Українців, а тепер прийїхав шукати, чи нема в Галичині других людей, з котрими нам можна працювати для народа без спорів. До нас у готель заходив Волод. Ганкевич; я лишав єго споритись з моїм молодим товаришем, для котрого *species hominum — narodovius Leopoliensis* була дивоглядною.

Одного дня Х. Б. заспорився з Ганкевичем про те, як дивитись на засудженого в кримінал. Ганкевич доказував, що признаний судом злочинець є непременно лихий чоловік, котрому не можна ні спочувати, ні помогати, — котрого не слід жаліти.

Х. Б. проводив гуманні погляди на „злочинця“, звичайні в Росії ще з 40-вих років, і дивувався, як Ганкевич будучи людиною університетського виховання, може таке говорити. Я замітив, що власне Ганкевич, як львівський докторанд прав, так і мусить говорити, — коли се хтось сильно стукнув у двері, і за тим в наш номер вбігли О. Т. і С. Подолінський, з котрих остатній, побачивши Х. Б., зараз же почав з ним боротись, поки оба не попадали до долу, чим перелякали Ганкевича та трохи й мене. Се вони пробували силу після того, як остатній раз боролись в гімнастичному залі в Києві, назад тому півроку.

На запит: що нового в Відні? приїзжі показали брошурку „Парова Машина“ і скоро С. Подолінський почав її читати. Видно було, що він був її автор. Скоро С. П. скінчив

читати ту комуністичну казку, спитав нас: що ми про неї думаємо.

Я поглянув на Ганкевича. Той замітив щось про два - три вирази. „А проти змісту нічого не маєте замітити?“ спитав С. П. „Нічого“, відповів Ганкевич „А ви що скажете?“ спитав мене С. П. „Я про ідею казки нічого не буду говорити. Тільки я не дуже великий прихильник проводу складних соціальних ідей в казках, Утопіях і т. п. Тут не показується того, що перше приходить в голову, а надто простому чоловікові: як дійти до певного ідеала, намалюваного в казці, в сні, в балеті“.

Тут Ганкевич замітив, що час іти в Бесіду, що там будуть цікаві гості.

Ми пішли, і помалу розмова звелася на наші рокові спори з Правдянами. Я піддержував розмову тільки, щоб дати другим повід говорити.

Особливо хотілось мені, щоб О. Т., як Галичанин, поговорив з народовцями. „Що-ж ви хочете, щоб ми приставали до соціалістів?“ спитав Ганкевич, котрий звичайно в розмовах один на один брав середню ноту між нами й львівськими народовцями. „Я знаю, що ви не соціалісти, — казав я, — але, коли ви зветесь народовцями, то б то демократами, то будьте хоть індивідуалістами, та все таки правдивими, чистими демократами а до того й поступовцями, а не йдіть на службу австрійській клерикально-магнатській партії. І на теперішньому австрійському політичному ґрунті є що робити демократу-поступовцю, навіть коли він не комуніст і не пристає до соціалістів. „Перепрашаю, — сказав тут Олександр Огоновский. Розмова для мене дуже цікава, але я мушу йти до дому; я тільки що вернувся з села і поки-

нув жінку саму. Знаєте, жінка молода. — сказав він до всеї публіки з особною усмішкою. Всі засміялись тією ж усмішкою....

„На що ви сказали, що можна бути демократами, хоч не соціалістами? „спитав мене гостро С. Подолінський“. Аже-ж консеквентний демократ мусить бути соціальним демократом!“ „А коли-ж і в більше освічених сторонах, ніж Галичина, багато є демократів не соціальних. Тепер досить було б і того, коли б кожда поступова партія давала хоч те для поступу, що лежить в єї ймені, в програмі, то скорш наступив би час і для соціалізму“.

С. П. з сим не згоджувався, але-ж, коли я єму сказав, що не вже-ж мені було потребувати напр. від Ол. Огоновского, щоб він ставав соціальним демократом, то й він засміявся. „То з ними просто нічого й часу га-

яти, сказав він. Треба починати працю з іншими Галичанами“. „З якими?“ „А ось з Січовиками. Ви б тепер не пізнали Січі; там усі тепер соціалісти“. „Так скоро люди не переміняються“. „А ось же перемінились. Ми вже вмовились з О. Т. про вида-
 не соціалістичної газети української в Відні. За тим тепер і йідемо в Росію, щоб зібрати грошей та знайти кореспондентів для газети“.

Сей новий проєкт руйнував перше вложення, що б йіхати всім дивитись на Гуцульщину по обидва боки Карпат. На решті вмовились на половині: усі йідемо в Станіславів, звідти в гори до батька одного Січовика, потім у Галич дивитись народній мітінг, зібраний товариством Качковського, а потім О. Т. і С. Подолінський йідуть у Росію, а я в Буковину й Угорщину.

Пойіхали в Станіславів залізни-

цею без усяких пригод. В Станіславові піднялось питанє, куди йїхать? чи в готель, чи в дім старого приятеля Січовика, котрий мав там свій дім. О. Т. радив готель, але С. Подолінський настоював, що треба в Галичині пропагувати наші російсько-українські, антибуржуазні звичаї, і йїхати до Січовика. Той стрітив нас досить гостинно, але ми видимо стісняли єго матір, котра не знала наших панско-мужицких звичаїв і витала нас дуже церемонно й холодно.

На другий день прийшов до нас один кандідат на учителя, страшно чорнявий (Леонід Заклінський, тепер уже небіжчик), досить розумний чоловік, і тут я закріпів, що я мвov вернувся в цюрихский Flüntern. В станіславівського Січовика було немов „Впереди“ і єго видань, котрі посилались єму навіть в коректурах. Січовик подав мені свіжу повинку,

„Сказку о Мудрицѣ Наумовиѣ“, котру я не міг себе принудити прочитати далі 3-4 сторін. Чорнявий гість ходив по хаті з листом „Впереди“. Оба вже були знакомі з „Паровою Машиною“ і похваляли єї перед автором. Коли я звів бесіду на львівську публіцистику, на потребу видавати щось прогресівнійше, ніж Правда, чорнявий став говорити про те, що треба видавати щось подібне до „Впереди“.

Але треба було вибиратись у гори. Нам найняли візницю, до нас чотирьох прибавився молодий тихий Січовик, котрого я бачив ще в 1873 р. у Відні, дуже симпатичний, тільки може занадто вже скромний, і ми поїхали в гори до єго батька-попа. Дорогою нас не раз уражало нахальство жидів, а надто одкупщиків шосейних (рогатників), котрі грубо кричали на нашого візницю і узявши з

нас гроші, не хотіли навіть підводити застави, так що наш візниця мусив злазити і робити їх роботу, при чому жиди ще єго й лаяли. Два рази в силу ми вдержували антисеміта Х. Б., щоб не побив жидів.

На другий день ми прийїхали до цілі, в гірське село, дуже близьке вже до угорської границі. Видимо не багата сім'я попа стріла нас дуже гостинно і при тому без тих буржуазно-польско-австрійських манєр, котрі панують по більш „цивілізованих“ кутках Галичини і котрі досить прикрі для людей, звикших і до російської простоти і до романських салонів. Про жите народне ми довідались мало, — не було часу. Так хіба приглянулись поверховно до того, що таке Гуцул, єго хата, костюм. На другий день пішли в церкву, де я бачив більше подобенства до наших православних церков і нашої служби,

ніж по городах Галичини. Після служби наш хозяїн-пін поцсував нам духа промовою до єго нечисленної гуцульскої пастви. Видимо він почував потребу перед гістьми щось сказати пастві, і сказав на тему, котру тоді любила розвивати талицка преса: п'янство й лінивство хлопів. Вийшло якось ех *abrupto*, безтактно, грубо. На нас найшов сум, та й Гуцули, здавалось, стали дивитись на нас понурійше: мовляв, се для вас, через вас нас вилаяно!

У вечері друге неприятие вражінє: коли ми сиділи в кружку, гості і досить численна сімя хозяїна, і розмовляли, при чому й дочки хозяїна, видимо не дуже вчені, просто й мило роспитували нас про Україну, — прийшов якийсь чиновник-Поляк, поліцейский чи лісовий, про котрого нам уже казали, що він роспитував про нас. Він увійшов з поль-

скою мовою, і зараз же всі почали говорити по польському, окрім нас, приїїзжих. Коли нас знакомили, Поляк-чиновник замітив: „А, Ukraińcy, to nasi ludzie!“ і поговоривши до нас спершу по польському, але дістаючи відповідь по українському (бо я говорю по польському плохо, а С. П. і Х. Б. зовсім не говорили) і сам поговорив з нами мінут з п'ять по руському, досить добре, тільки з грубоватою (бо хлопська мова!) вимовою, а потім повернувся до дам з польською фразою і так і держався єї до кінця візита.

На другий день ми, накупивши деяких гуцульських виробів, найбільше нашійних вишиттів з наміста, — моду на котрі мої дами родички потім пустили на Україні, — та торбочок, ми пустились в обратну путь до Станіславова.

Туди ми прибули вже досить пі-

зно і наробили чимало клопоту Січовикові, котрий нас не ждав, хоч єму й казано було, що прийідемо саме в той день, бо на завтра вже треба було бути в Галичі. Довго бідний Січовик не міг примиритись з тим, що я міг спати долі на пледі, підложивши собі під голову дорожний сак та маленьку подушечку, і таки аж розбудивши мене, перевів на якесь, по єго думці, більше комфортне ліжко.

В ранці ми поїхали в Галич. Там нам кинувсь у вічі велике число вояів, що ходили патрулями по місту, немов вижидаючи бунта. Народу прийіхало на мітінг душ з 800. Се була для нас, Росіян, невидана річ. Алеж урядники віча робили все мов навмисне, щоб віче як можна менше принесло користи народу.

Перш усього вони почали правити найторжественні церковні служ-

би. Греко-восточні служби в загалі пораховані більше на монахів, аніж на мирян, та ще наших, холодних країн, де людина мусить більше працювати, ніж по Сіріях та Єгиптах. А вже до таких пригод конституційного життя, як мітінги, ті служби зовсім не підходять. На них іде найменше $1\frac{1}{2}$ —2 години, після чого люде zostаються голодні й потомлені і мало здібні слухати політичних ораторів.

Оратори-ж галицькі страшно незручні: не вміють говорити коротко, образно і просто про діло, а несуть хрїї, зложені по старій риториці, довжезні, бліді, темні і страшенно скучні. Витерпіти галицький мітінг — тяжка робота навіть для вишколеної людини, тим паче для простої. До того оратори тов. Качковського, яко спеціальні твердо-руси, навмисне говорили таким язиком, що й мені напр. було часто дуже важко їх розуміти.

Я навмисне старавсь міститись серед мужиків, котрим були відведені місця по краям шопи, досить тісні, бо середину, більш простору, засіли „отці“ і їх „красавиці“. Ті „хлопи“ дуже пильно прислухались до промов: видимо щиро заінтересовані були мітінгом, але дуже мало розуміли промови. Часто вони оглядались на вкруги, шукаючи, щоб хто їм пояснив, про що ходить. Я не раз мусів зрезюмувати моїм сусідам суть промови і до мене стали обертатись сусіди, коли чого не розуміли. „Починаються внески поодиноких членів!“ викликнув председатель віча. „Що ж се ми мусимо ще нести?“ спитала мене сусідка, жінка, котра з чоловіком дуже прислухалась до промов, але очевидно майже нічого з них не розуміла. Чоловік є розумів не більше.

Після промов була „часть забавна“ — прогулька на замок, де гра-

ла музика, між іншим і популярної коломийки. Тільки-ж і та часть була не живіjšа. Надутість, церемонність видно було на кождім кроку. Авторітети ходили, надувшись, окремо, і видимо нудились. По близу їх так само нудилась простіjšа „інтелігенція“, а далі „народ“. Нігде ні живої розмови, ні веселости (Як взорець галицької церемонности розкажу пригоду, бувшу ще до мітінга. Ми були коло церкви Народу було багато, а церква була мала; вони правили довго. Маса народу стояла, або й сиділа коло церкви. Сіли й ми на траві, прославши пледи. З нами говорив Евґ. Желехівський. Ми єго просимо сідати коло нас. „Та я сівбим, відказує, та боюся, ажебим ся не екомпромітував: тут можуть бути мої ученики“).

На нашу групу скоса всі поглядали аж поки нарешті підскочив до

мене один віденьський москвофіл, але скоро відійшов, бо втомився говорити „чистимъ русскимъ литературнымъ языкомъ“, котрого „чистота“ ясна була перед моєю російською мовою. Підійшов був потім один буковинський піп, котрий сказав мені секретним шопотом, що за ним, як і в загалі „за нами, православними“ слідають, як би він не сказав чого проти „непогрішимости пани“. Він дуже здивувався, коли я його спитав, чому ніхто на мітіngu не зачепив ні одної живої політичної, соціальної чи економічної справи, і скоро втік від нас. Я потім замітив, що й уніятські попи по селах, навіть такий Вітвіцький (автор книги про Гуцулів котрого винили о прислужність до полонізму) охоче зачинали зо мною розмову проти непогрішимости пани.

Скінчилось гуляне, скінчився побідний збір мітінга, на котрому моло-

дий член М. Павлик підняв справу про переклад на народну мову церковних книг. Ніхто не підпер сеї думки. Після мітінга зосталась в усіх тільки утома. Ми, Українці, дозволяли собі говорити, що колиб у нас була така воля, то інакші б у нас плоди давали мітінги. Галичане, навіть радикальніші, мовчали конфузливо, або складали вину на „москвофілів“, проводирів мітінга.

Після раннього мітінга мені довелось обідати серед купки народовців, переважно молодих попів. Завелась розмова між іншим про „Просвіту“. Тоді Просвіта не печатала навіть утілітарних книг (про гній, закони і т. і.) а виключно басчки для дітей та біографії чудотворців. Се їй закидав я в К. Телеграфі. „Правда“ відповідала, що Просвіта добре робить, бо перше треба навчити народ „моральности“.

Молоді попи в Галичі говорили те-ж саме. „Але ж, прошу вас, — казав я, — навіть, колиб се було правда, то якої моральности навчать чудотворні казки про те, як той ходив по воді, а другий по воздуху і т. д.? Вже коли хочете навчати масу християньскої моралі, то чому ви не ширите просто евангелія, напр. в Кулішевому перекладі?“ На се мені відповідали явно, щоб тільки відкритись, бо й евангеліє м.і. собесідники вважали за щось дуже ліберальне. Між аргументами були й такі, що хлоп занадто мало розвитий, щоб просто читати евангеліє.

Наступив кінець мітінгу, — і ми пішли на стацію, звідки С. Подолінський і О. Т. мусіли їхати на Львів і далі в Росію, а я з Х. Б. на Чернівці. На стації зібралось чимало люду, і Х. Б. з своїм антисемітизмом сам відкрив там мітінг, в котрому

взяли участь і жида й мужики. „Інтелігенція“ видимо тікала від того мітинга.

Коло 11 г. вечора ми були в Чернівцях, звідки Х. Б. зараз же поїхав на Сучаву, а я фіакром поїхав у місто.

В Чернівцях я мав рекомендацію до одного молодшого народовця, котрий попрохав мене прийти в вечері в один ресторан-огород, де, казав, збираються інтелігентні Русини. Але ще днем, не непамятаю вже як, я познакомився з одним молодим Русиним, писателем, котрий поміщав свої твори в виданнях старої партії. Він предложив мені обійти зі мною місто і добре єго мені показав. Оглядаючи митрополію, ми оба посумували над тим, як мало в сім краснім будинку, котрий звернув би на себе увагу навіть і в Відні й Парижу, робиться що небудь, не скажу вже

дійсно путнього для народу. Потроху ми розговорились в загальї об тїм, що робиться для руского народу в Буковині. Черновецький молодий старорусин, сам Галичанин з роду, признавав, що не робиться майже нічого і зовсім незалежно критикував обидві партії, а надто стару, котра тоді мала там перевагу і котра недавно агітувала за вибором у посли звісного буковинского Німця з Русинів, Томащука. „Скільки і я поклав праці на той вибір, — казав мій черновецький Віргілій, — а що виграв з того народ наш?“ Розмовившись, ми майже зовсім зійшлись в поглядах на працю коло народа, незалежно від старих партій. Не думаю, щоб собесідник душив мене; певно, як багато наших людей, в часи приязної розмови він дійсно й думав те, що говорив, а потім ішов по тій дорозі, куди єго пхала рутіна.

У вечері, в тій компанії, котра зібралась у показаний мені ресторан, левом бесіди став один уніатський піп — середнього стану між партіями. Будучи досить прихильний до москвофільства, він згорда дивився на православних Буковинців і жалівся, що Галичан на Буковині не люблять, тоді як вони там дійсні культуртрегери. Він так і сказав. З висока він дивився й на православну церкву в Росії, де, як він казав, нема освічених пошів, ні проповіді. Мені не було резону споритися з ним, і ми попрощались досить приязно.

На другий день я оглянув церкву і чув спів руминський і славянський, обійшов базар, де дивувався чистоті малорускої розмови. Чернівці в сему перший город на світі, бо нанеска мова там німецька, дуже вже далека від мужицької, то й не може там у розмовах панства з мужиками

виробитись така мішанина, як у Львові або в Києві. Тут і нани на базарі мусіли говорити чисто по малоруському.

На решті, накупивши фотографій Гуцулів, я поїхав залізницею до Снятина, щоб звідти, при допомозі пона, до котрого мені дали лист з Чернівців, їхати возом до Путилова-Сторонця, до Федьковича. Піп трохи здивувався моєму візиту, але прийняв мене гостинно, дав навіть їїсти печену курку з чаєм і винаняв мені візницю з тим, щоб зараз же їхати на Кути, де я мусів ночувати.

В Кути ми прийїхали пізно, і довго не могли добитись ні в одну гостинницю. Був вечір п'ятниці, і ні один жид не хотів безпокоїтись відчиняти нам. На решті довгим стуком у одні ворота ми добились того, що з двору вийшла наймичка-християнка, і впустила нас. Але їїсти нічого-

сінько не дала, так що я мусів вдовольнятись споминами снятинської курки. Я не знав, що тими споминами прийдеться мені жити і на другий день, і через те не дуже трівожився.

На другий день показалось, що ніхто з жидів у дворі не хоче з нами навіть говорити, а тим паче дати їсти. Намови наймиці нічого не помагали; вона знала тільки взяти з нас певну плату за нічліг. На решті візниця прийшов з торжеством і приніс мені склянку кави, далеке подобиє віденьського *melange*, і хлібчик, подобиє *Semmel*. Каже: „здобув із християнської цукерні; бо як же можна панові zostаватись без кави!“ Я був радий такій міцній вірі в панську каву, але найівся мало, і потім майже цілєсінський день нічого не міг здобути по дорозі: жида не продавали, бо була субота, а мужики не продавали, бог їх зна через що.

Зоставалось годуватись чудовими ландшафтами та красою люду, а надто жінок і дівчат. Нігде в руському світі нема такої краси. А жіноцтва, найбільше дівчат, по дорозі попадалось чимало, бо, — як побачив я тоді з дивом, — там такий звичай, що дівчата поправляють дороги у празник. А в той день був якийсь празник. В однім місці коло дороги поралось щось зо 70-80 дівчат і молодиць, одна ліпше другої, всі завітчані, в празникових одежах.

Тільки-ж по полудні голод так став мене розбирати, що хоч кричи. Візник став розпитувати людей, де б можна знайти обід і на решті сказав мені, що незабаром дійдемо до поштмайстра і в него пообідаємо. До того поштмайстра добрались ми не скоро. Я прошу єго зготовити обід, або дати хоч яєць. В надії добре пообідати, я викупався в річці,

що текла зараз же низше дороги і купаючись любувався на дараби (плоти), що спускались по річці, несучи на собі між іншим Гуцулів і Гуцулок в празникових строях. Купанє ще вбільшило апетит. Коли се кличуть обідати. Подають суп : ні сліду мяса ; вода і картопля. Друге несуть щось біле : оладки з картоплі. „Як звуть сю страву по тутешньому?“ питаю в поштмайстра, котрий обідав у купі зо мною. „Барабольники“, каже. Третє несуть щось брунасте. Ну, думаю, певне вже се печене мясо. Беру : ті самі оладки з картоплі, тільки обмазані соусом із слив. „А се питаю як звуть?“ „Те-ж барабольники“. Записую в книжку свою день і час і слова : „барабольники, да буде прокляте ваше имя!“.

Я між іншим розказую се все, як про свого роду ознаку культури, котру можна побачити на східній

половині Австрії і на Балканському
полуострові і котра зовсім відмінна
від нашої, української, або в загальні
російської. Се стан річей, в которо-
му нема культури ні дикої, ні цивілі-
зованої. У нас при культурі дикій,
по крайній мірі випросиш, або ку-
пиш в кожного мужика хліба, яєць,
молока. У нас неможливо, щоб і чи-
новник, як напр. буковинський пошт-
майстер, живучи в селі, при огороді,
над річкою, не розвів собі курей го-
лубів, утят. Тут же, бачите, цивілі-
зація вже диференцувала жите: про-
дає страву й т. і. вже тільки жид;
поштмайстер вже не може займатись
курчатами, а в тойже час не має
стільки грошей, щоб купувати курчат
у жида, ось він і сам їсть бара-
больники і гостеви нічого іншого не
може дати. Тим часом, коли я сні-
тав єго: що я єму винен за обід, то
він в принципі плати не відмовив, а

тільки сказав: що хочете. Менше гульдена поштмайстру давати не личило, бо все таки гербова особа, і я дав гульдена, а поштмайстер узяв его, за три-чотирі бараболі!

Далеко не в одній зійці можете знайти подібний же стан річей в таких сторонах, як Буковина, де нема вже культури первісної, та нема й європейської.

Мені цікаво було знати, якої нації мій поштмайстер. Глядючи на его дерев'яну фігуру, нагадуючу вахтмайстра я якось машинально говорив з ним по німецькому, а в другий раз щось казало говорити до него по малоруському. Він відповідав на обох мовах. Я спитав его, чи він Німець, чи Русин? „Ich kann deutsch und ruthe-nisch“, відповів він. З сеї формули видно, що мій Амфітріон ще не дійшов до думки про націю, як про якусь колективність. Се атом, ко-

того доля, а по часті й начальство, поставили у примус говорити по рускому й по німецькому. В Буковині, і в усьй нашій країні, чимало таких атомів, і живуть вони, сповняючи те, що велить їм грубий егоїзм або воля начальства. Безспорно, що націоналізм для таких індивідуумів, навіть коли він не обходиться без певної долі шовінізму, буде для них ступнем до висшого, до того, що все таки вони стануть „звірми громадськими“, говорячи словами Арістотеля.

Вийіхавши від поштмайстра, ми мусили зараз прибути до місця, де зливаються два потоки, і повернути по берегу лівого. Так виходило по моїй карті і таке наказував я візниці. Але візниця казав, що він роснитував людей і що ми мусимо ще йїхати по над правим потоком. Я замовк, але згодом запримітив, що ніякого другого потоку нема, і казав

візниці поспитатись у людей. Не скоро ми надібали таких людей, і від них довідались, що справді поворот до Путилова ми залишили позаду себе. Розказую про се не тільки як про дорожню пригоду, а й як новий примір галицького незнання і вялости, котрі показав візниця (був у 4 класах гімназії) у своїм ділі, і котрі звичайно Галичане показували кожний у своїм. У Львові напр. була зо мною така пригода: питаю: кого побачити в Чернівцях? Кажуть НН. „Та єго давно вже нема там“, відповідаю. „Справді?“ Мені дали в Перемишлі рекомендацію до чоловіка, котрого там не було ітд. ітд.

Прийшлося вертатись майже до самого поштмайстра. Ще було не дуже пізно, і все таки можна було б дійхати до Путилова, але ж візниця почав плакатись, що коні потомлені і що треба зайхати до яко-

гось Чеха, про котрого єму розказали люде. Коло Чеха вже візниця почав казати, що треба тут ночувати, але що позаяк він спізниться до Снятина, то нехай би я єго відпустив звідти до дому, а до Федьковича можна перейїхати верхи через гору перевалом, для чого в селі знайдешся кінь. Юрідишно, се все не мало рації, але слабість характера відмовити на просьбу і перспектива нового способу їзди перемогли. Чех, котрого ми побачили перед домом, згодився пустити мене ночувати й порекомендувати Гуцула з конем на завтрішню дорогу. Що там той Чех робив у тому селі, я вже забув. Дім єго був досить великий, хоч, памятаєся, об одній хаті. Увійшовши в ту простору хату, я побачив велику піч, два ліжка недалеко коло неї, канане близше до входу і над пічю по стінам пречисленну посуду: миски, горшки, кострулі ітд.

Оттут — йідять! — подумав я, все ще голодний після барабольників поштмайстрових. Бачу, Чехиня й дочка почали огонь розводити в печі, і я з великими надіями на вечерю пішов з Чехом у село єднати на завтра Гуцула з конем, щоб перевалитись до Путилова. Знайшли одного. „Дасте баночку“, каже. Я не розумів того слова і засміявся, коли взнав, що то тільки один гульден. Вернувшись до Чеха, я побачив вечерю: бараболі, цілком білі, та огірки, чорні від перцю. Впять буковинська культура! Зоставалось спати, по французкій приказці: *qui dort, mange*. Чех з жінкою лягли на однім ліжку, дочка йїх, доросла, на другому, а мені послали на капане.

Вставши рано, я зараз побіг до жидів у шинок. Там не було нічого, окрім яєць та горілки. Я зїїв п'ятеро яєць, занів горілкою; вертаюсь

до Чеха й бачу, що він трохи недоволений, що я втік у шинок, бо мене ждала кава. Я випив і каву, і почав непокоїтись, чому нема Гула з конем, тим паче. що мій візниця, получивши від мене гроші сповна до Путилова, відійхав собі на Снятин. Я пішов шукати сего Гуцула по селу і на силу знайшов его хату. Хата маленька, курна, в середині чорна. Вона нагадувала хати великорускі, білорускі та наші поліщуцкі (котрих усіх я впрочім не бачив на очі). В хаті була хора жінка Гуцула, а его самого ледви розшукали діти. Жінка хорувала на якусь тяжку болість кілька років і майже не ходила. „Що ж каже лікар?“ питаю. „Чи показували хору лікареві?“ Кажуть: „ні, бо багато коштує“. Я став добиватись, чи є в краю що не будь подібне до російських земських лікарів, і не добився. Гуцули почали з мене самого питати раду на хворобу...

Про коня я довідався тільки, що єго пішли ловити і що як піймають, то зараз прийдуть до Чеха. Прийшлося таки пождати, але нарешті я зліз на сідло, Гуцул узяв коня за повід і ми „побігли“ під гору, з тим, що як дійшло до справжньої гори, то я зліз з коня і він ніс тільки мій куферчик. „Не рано прийідемо,“ кажу. „А ви би хотіли на коли?“ „Та так на службу церковну“, кажу, щоб означити час. „А якої-сте, паночку, віри? Руської?“ „Рускої“ кажу. „Ну, до руської служби може ще й поспіємо, а до волоської спізнилися“.

Значить, я не рускої віри, а волоської, догадався я. Руска віра — то галицька, унія, а волоска — православіє.

Дорогою я роспитував Гуцула про попа в селі, про школу (майже нема), про податки і т. і. Виходило,

що властиво ніхто не дба про народ, — менше ніж про вівці, що стрижуть та йїдять.

На половині гори Гуцул спитав мене, що то таке в мене висить через плече. Я бачив, каже, таке торік, в інженерів, вони дивились і люде казали, що далеко видно.

То був дійсно бінокль, і я сам подивився і дав Гуцулові. Той дуже зрадів і каже: от як би в таке та подивитись з отсеого верху, — показує в ліво, — то б то побачили світів! „А що, питаю, довго треба йти на той верх?“ „Та спізнаємося трохи“, каже.

Дитяча радість Гуцула перейшла й на мене. „Ходім, кажу, на той верх“. Вилізли, подивились, одначе нічого незвичайного не побачили і почали спускатись дуже стрімко в долину, де був Путилів, і нарешті побачили ми дім Федьковича і єго самого коло воріт.

Про Федьковича й про мій пробуток у него я розказав особно. Тепер розкажу подорожжє моє з Федьковичем до Жабєго, звідки я мусів йїхати на угорську Русь.

Я ще в тірського попа роспитував про ту дорогу й у загалі про угорську Русь, перед тим у Львові, Станіславові, Чернівцях. Ніхто не міг мені сказати нічого. Піп гірський, котрий жив щось в 8 — 10 кілометрах від угорської границі, не знав навіть попа по той бік границі. В загалі Галичина відділена від Угорщини гірше як „китайским муром“, і в інтелігенціях, звісно, більше ніж у мужиків, бо про остатніх я довідався, що вони напр. возять де-що продавати з Жабєго в Сігот. Федькович після всяких розмов порадив мені йїхати в Жабє і там скластись на попа Вітвіцького.

Пойїхали. По дорозі ми мусіли

перейїздити через одно село, в котрому попом був родич Навроцкого, дуже мені рекомендований остатнім. Навроцкий обіцяв написати ему про мене, Федькович сказав, що сей пін єго приятель і що він сам радий зайїхати до него. Зайїхали, але почули, що пона нема дома. Потім у Львові я довідавсь, що він сховався від мене, хоч я ще тоді не був ославлений на всю Галичину як звір апокаліптичний.

Вітвіцький стрів нас гостинно, але якось торопливо. Довго й він перебрав, якїб можна дороги взяти, щоб перекинутись через Карпати на угорський бік. Я ему сказав, що радий йїхати по всякій дорозі, аби тільки він мені винайшов коня з Гуцулом і так, щоб обійтись без жида, бо вже Федькович в остатній корчмі заговорював з жидами і ті предлагали якесь посередництво. Вітвіцький по-

хвалив мене, що я хочу обходитись без жида, і ми вийшли в село з тим, щоб шукати Гуцула з конем. Не встигли вийти, стрітили жида, і Вітвіцький почав з ним говорити і про мою дорогу і про коня, при чому говорив і навіть виговорював зовсім по жидівському: а Ту! (ein Tag). Через кілька кроків унять те ж саме з другим жидом. Здається, від тих жидів він довідався про те, який Гуцул дасть коня й проводиря мені через гори. Вітвіцький пішов до того Гуцула, або переказав єму через жида, — не пам'ятаю вже, — і через кілька часу коло пошівського дому був для мене кінь і Гуцул, але не сам хозяїн, а якийсь єго вассал, як потім об'явилось. Вітвіцький дав мені на дорогу зостатки печеної курки, котрою вгощав нас, пляшечку рому, від котрого я відрікався і про котрий він мені казав: „там на верху побачи-

те, чи треба єго, чи ні“. Вітвіцький дав ще записочку до ватага пастухів, що були на полонині в тім місці, де ми мусіли ночувати. Я сів на коня, і незабаром став підніматись на гору.

Гуцул, проводирь, був з бідних. Він якось економічно був звязаний з богатшим, котрий взявся доставити нам коня. Не був той Гуцул і дуже з розумних, але все таки роспитував мене про інтересні для него речі. Він потім міні признався, що єго вразило, „що пан, та ще багатий (се він вивів з того, що я згодився дати щось 5-7 гульденів за всю дорогу. „Заплатите, як князь! — сказав мені і Вітвіцький, хоч сам же почав торгуватись за мене), — та не гордий і говорить приязно до хлопа“. Довідавшись, що я з Росії, мій Гуцул сказав мені, що в них така надія є, що російський царь прийде до них, одніме в панів землю, поділить між хлопами і вижене жидів.

Я вже чув таку саму надію в Путилові, де царя-мессію звали восточним царем, руським або московським, і відповів теж саме, що казав і там, тоб то, що колиб російський царь мав давати землю хлопам в чужім царстві, то почав би з того, що зробивби се в своїм, а він того не робить. Путилівські Гуцули задумувались на сі слова і один сказав про жидів: „ну, то якось инакше буде; може дасть Бог та святий Миколай, що буде на них мор, або війна“. „Як, спитав я: на самих жидів?“ „Егеж, відповів Гуцул, на самих жидів“. Гуцул жабівський був, очевидно, менше філософ і вислухав мою замітку проти єго надій на царя восточного з більшим фаталізмом.

Ми піднялись вже досить високо і увійшли в густий ліс з великими соснами. Став накрапати дощ.

Під вечір ми вийшли на край лісу перед чистою полониною покритою тільки травами, серед котрих плямами виднілись низькі приземні смереки. Вже перед тим ми зустрічали скот, а тут побачили ціле стадо й великі загороди і стайню, а коло неї людей. Ми поздоровкались, мій спутник дав старшому записку від попа, і нас прийняли до гурту. Незабаром зовсім стало темно, дощ вбільшився і люде стали кінчати роботу й ховатись у стайню.

То була величенька будівля з дерева, з лавками похід стінами, але покрита тільки з боків. Середина стайні була відкрита і туди йшов дим від великого огнища, що горіло по середині будинку. Хтось мені сказав, звертаючи мою увагу на те, що люльки запалювали пастухи сірничками, а не з огнища, що те огнище — жива ватра, тоб то ви-

терта деревом. Такий огонь запалюють, як прийдуть на полонину в початку літа, й потім огнище мусить горіти до кінця сезону, а коли потухне, то се вважається за негарне для скота й для людей. Я згадав про живий огонь, про котрий говорить цитата в Тайлора *Primitive culture* з одного Німця, котрий пройїздив у XVIII в. по Великорусі Мені показали і інструмент, котрим витирають огонь, подібний до арані ведійського, але казали, що тепер не можна витерти, бо погода мокра. Зварили на бриндзу молоко, надоєне в той вечір і потім стали варити в менших казанах молоко і кулешу (із борошна кукурудзяного) на вечеру всьому товариству За вечерою впять питали мене про московського царя, і коли я дав свою звичайну відповідь, один спитав: „так отсе ми так до віку й будемо бідувати? і ніхто нам

не допоможе?" „Ніхто, відповів я, окрім вас самих“...

Старшина компанії виходив кілька раз серед розмови, котра очевидно йому не подобалась. Обертався він до нас сухо, але другі були привітніші, розказували про податки, котрі вони мусять платити арендарям полонини і т. і., і нарешті приготували мені не зле ліжко на лавці під стіною. Одно тільки було для мене неладно: крізь стіну в один бік дув вітер, тоді коли другий бік припікало тепло від огнища. Я почав почувати ревматичні поколи в плечіх, але, повертівшись, заснув.

Прокинувшись коло 4 годин ранку, я побачив туман і мілкий дощик. Гуцули варили молоко й кулешу на сніданє. Поснідали. Треба було йїхати. Мій спутник роспитував дорогу в старшини. Коли осідлали коня, той став задиратись на диби. Я тіль *кн* після зрозумів, що то значило.

Стали підніматись у гору круто, при чому мені шлось злізти з коня. Вітер різали лице Часами я почув бість, котра бувала в мене. Альпах у таку погоду і котре бути проявою того, що в у французкій Швейцарії *mal à montagne*. Хвилинами я не міг іти й чув себе близьким зомліня. Горстка ягід год з (брусника, *Preiselbeeren*), зібраних по дорозі, або трошки води з потоку під ногами-ж з каплею рому вертали мені на час енергію, і так ми вибрались на гребінь, одмічений хрестом, як і в Швейцарії. На гребні обхопив нас великий вітер. „Сідайте, паночку, на коня, будемо бігти“, сказав Гуцул-провідник, дріжучи.

Я звернув увагу на його одягу. Вона вся була полотняна, змокла. „У вас нічого теплішого нема?“ спи-

тав я єго. „Нема, каже, — так мене скоро закликав Н. Н., що я не встиг забігти до дому, взяти сардак“.

Ся поспішність трохи не погубила нас, як скоро показалось. По гребню видно було дорогу, означену хрестами. Але Гуцул через кілька часу звернув у бік, по крутому спуску, так що я мусів злізти з коня. Послі я догадався, що Гуцул ховався від вітру. Ми побігли, — добігли до поясу приземих смерек і куців, і тут я побачив, що Гуцул пута без толку. „Чи не стратили ми дороги? питаю. „А зблудилисмо“. „А чи знайдемо-ж?“ „Та може дасть Бог та свята Мати“.

Почали впять ходити, видимо без усякої ідеї. „Де-ж мусить бути наша дорога: чи в праву руку, чи в ліву? Чи ми вже на угорському боці, чи ще на галицькому?“ „Не знаю, відповіда мій автомедон. „Ну

то будемо спускатись прямо в низ". „Не можна. Заплутаємось у смереках, а тут є вовці і медведі".

Впять поплутали. „Ну, кажу, а назад до хрестів, а потім до пастухів утрапимо?" „Не знаю", каже.

Треба було брати диктатуру в свої руки. Я велів іти назад, у гору. Гуцул потяг коня. Коли чую крик его, - обертаюсь і бачу, що кінь спинається назад, Гуцул его не пуска, на решті кінь виринається, пада назад, котиться кілька разів і пада без движенья, тим часом, коли мій куферчик, одірвавшись, скаче далі рікошетами. Гуцул прибіг до недвижного коня і трохи не плаче: убито коня! Прибіг і я і кажу ему розсідлати коня. Коли се Гуцул кричить: тікайте, бо буде бити, ногами бити! Кінь справді задригав ногами і далі став до сить бодро. Гуцул найшов мій куферчик, прив'язав Впять пішли в гору, і впять така-ж сама історія.

Я кажу : ви дуже круто тягнете коня, ідіть отак (показую-зігзагами) то кінь здержить. Гуцул не слуха, кінь спинаєся, Гуцул опираєся, і на решті я з ужасом бачу, як кінь таки летить назад, а Гуцул, держучись за уздечку, як за радіус, описує дугу по воздуху і пада низше коня.

Ну, тепер пропали й кінь і Гуцул, думаю я, і біжу до них. Але ранійше, ніж я прибіг, кінь устав, а потім і Гуцул Тут я вже не видержав і став кричати, хоч і без грубих слів, що все лихो від того, що Гуцул мене не слухаєся й тягне коня круто на гору. Гуцул влагодив коня й послухно пішов зігзагами вгору; кінь піднимався благополучно. Я став передихнути, — коли обертаюся : нема ні коня, ні Гуцула. Я бігаю, кричу : нема нікого ! Пометавшись ще, я рішаюся сам іти вгору, і через 5-10 минут бачу крізь ту-

ман коня й Гуцула, котрі стоять на однім місці. Оказується, що Гуцул зробив дуже вже великий зігзаг і згубив мене, — сам налякався і повернув у бік і на решті став і почав гукати, та я не чув його голосу за вітром. Як бачите, скрізь одна рутенська організація!

Піднявшись ще трохи, я побачив крізь туман хрест, признак гребня. Дійшли до того хреста. „Куди, питаю, мусить лежати наша дорога вправо. чи в ліво!“ Гуцул не зна. Пригадавши, звідки віяв на нас вітер, я рішив іти в ліво. Гребінь понижається, ось другий хрест і коло него кінські кізяки, признак подорожних; трохи далі видно переривчаті сліди дороги, далі безспорну дорогу. Обое ми зраділи з Гуцулом. Він питає, чи не хочу я його хліба ззісти; я дістаю зостатки печеної курки Вітвіцького й ром. Трохи підживляємось і йдемо далі по дорозі вже лісом.

Але що то за дорога! Я бачив в Альпах кінні й мулові дороги через перевали; так то салоновий паркет перед нашою карпатською дорогою. Се був просто рівчак, по котрому в часи дощу йшов потік, а через него валялись деревини, так що іноді треба було коневі перелазити через ті деревини, як собаці, а годі підлазити ними. Так ми бідували більше години, поки вибрались на більше цивілізовану дорогу, усе лісом, по бокам котрої видно було людську руку в порядно зложених дровах. Гуцул пояснив мені, що незабаром буде шлюз для спуску дерева, і хата „форштерів“, де можна буде пристати. Ось і шлюз і перед ним ціле озеро спиненої води, а над озером великий дім.

Оказалось, що се якась „форштерська“ канцелярія, куди форштери приходять на час з села Луги, що

лежить низше о кілька кілометрів, а що в домі є тільки якийсь Німець, швець, з жінкою, котрий займа там одну хату. Німці оказались якісь стративші західну культуру і подібні до наших мужиків. Впять показалося, що в тих Німців, що живуть над озером, нема ні утки, ні курки, так що їїсти мені дали тільки два сорта, але все таки не барабольників, а чогось подібного до клюцок чи галушок, — один з юшкою, а другий без юшки. Перед тим питали мене, чи не хочу я буркуту, — і Гуцул казав що на Угорщині все пють вино з буркутом, але я визнавши, що вина нема, не схотів і буркуту. Побачивши-ж, що їїсти нема чого, окрім галушок, считав буркуту і визнав, що се Mineral-Wasser з недалекого потоку. Принесли, — кисленьке, не смачне. „А я казав, що на Угорщині все пють буркут“, каже торжественно Гуцул. Чудаки!

Німка оказалась предобра. При-
нудила мене зняти одержу, щоб про-
сушити, також і чоботи. Запасна оде-
жа в мене була в куферці, а замість
чобіт мені дали черевики, котрі були
на поправці у шевця. Потроху я прий-
шов у благодущіє. Тут явився Гуцул
і показав мені люльку, — деревяну,
з мідяними інкрустаціями. „І-і, каже,
пінка! У нас таких нема! Ніколи
у мене не було такої пінки! І не буде!
„Чому?“ питаю. „Дорога 40 крейцарів
правлять. „Ну, кажу, нате вам 40
кр. Купіть пінку“. „Кому? вам?“ пи-
та. „Та ні, собі, бо я-ж не курю!“

Гуцул не вірив своїм ушам. На
решті заплатив за пінку гроші, увій-
шов в мою хату (то була канцелярія,
в котрій шахви і велика чорнильни-
ця нагадували неприсутніх форштерів)
вже як властитель пінки і став мене
дякувати, при чому розв'язав свою
душу і став мене хвалити за те, що

я такий великий пан, багатий (заплатите, як князь! пригадалися мені слова Вітвіцького) та пропадав через него, дурного, що не взяв сардака і побіг за рані з гори, — і все таки я єго ні не бив, ні не налаяв, а ще й піпку купив.

Я не знав, що казати на той акахвист. А Гуцул, одкриваючи мені свою душу, ще раз розказав, як на него крикнув собрат же єго, та тільки багатший, в Жабю і як він поспішаючись, забув навіть узяти теплий сардак, а далі розказав, що старшина пастухів на полонині, де ми ночували, потребував 50 кр. чи реньського за те, щоб провести нас через перевал до вірного спуску на угорський бік і як, коли він, мій провідник, не дав єму таких грошей, то той не розказав єму докладно дороги... „Чому ж ви мені не сказали, що він грошей просить?“ питаю. „А не смів!“

Так я довідався, через що ми трохи не зблудились на довго. А коли стали сідлати коня, щоб нам йїхати далі од форштерів, то я довідався ще про третє джерело наших незгод: у коня оказалось стерто на спині в тїм місці, де привязано мій куферчик. Коневі боліло, через те він і на диби ставав...

Тепер я звелів инакше перевязати куферчик, і ми поїхали вже досить рівною дорогою в Луги, де, як казав Гуцул, можна переночувати те-ж у Німця (здаєся, теж форштера, тільки в одставці), котрого він знав, перейїздючи кілька разів до Сігету, тільки иншим перевалом через гори, з бриндзею, котру возив, як і другі, з Жабйого на спродаж в Сігет. (Виходить, що мужики галицкі таки знають угорський бік більше, ніж попи!)

Мій провідник дуже хвалив того Німця, в котрого ми муїли ночувати.

Прийїхали ми до дому того Німця, вже коли стемніло. Провідник увійшов у дім, але через кілька часу вийшов і об'явив мені, що Німця нема дома, а жінка єго стидаєся, без мужа, приймати чужого в дім, на ніч.

Не zostавалось нічого, як направитись до жида у корчму. Тут виявилось, що в жида хата мала, а дітей багато, і що жид береся годувати нас і коня, але спати треба на другій половині дому, в мужика, в котрого, як потім довідався я, жид винайма пів дому для себе. Мене впустили в кімнату мужька. То була досить простора хата, в котрій стояло два ліжка, лавка під стіною й дерев'яна гола канапка, на котру я поклав свої пакунки. Йісти принесли від жида, яйця й горівку. Я поділився стравою з моїм Гуцулом і став готувитись спати, — коли в хату увійшло, окрім газди і досить гарної дівчини, єго

дочки, душ з 10 мужиків, — Русинів треба додати, окрім одного, бо село було руске.

Один з них почав говорити щось таке досить неясне, але смисл котрого був запит, чи так воно мусить бути, що бідні люде будуть терпіти лихо й не бачитимуть правди?

Я, трохи здивований, обвів очима гурт. Очевидно, що всі були трошки підпивши (прийшли з корчми), але не до втрати думки. Гуцул провідник стояв по заду; очі єго блищали більше, ніж у других. Він махав мені головою й голосно шопотав: „Кажіть, говоріть, — я все їм розказав, — вони знають, хто ви!“..

Стан мій був трудний. Я відповів щось теж абстрактне на абстрактну промову першого оратора. Після того посипались мені зовсім конкретні вже скарги: той розказував про те, що єго землю дорого отаксували,

той про якийсь процес. Газда хати жалівся, що жид ему 4 роки не платить за хату.

Я роспитував про краєві суди, до котрих належать подібні справи, і прийшов до того, що на Угорщині нема навіть такого захисту для бідних людей, який все таки дають мирові суди в Росії, а до того всі процеси ведуться на мадярській мові, котрої Славяне не розуміють...

Скарги обсипали мене; їх говорили так, мов би то я мав силу рішати їх. „Добрі люде, — кажу, — я чужинець; половини ваших справ не розумію навіть бо не знаю тутешніх порядків.“ „Та нічого, — відповідали мені; ви все таки пан, може здибаєтеся з другими панами, та хоч розкажете їм.“

В цілому гурті виділялись дві фігури. Один видимо вважав себе дуже розумним і оратором, і все хо-

тів говорити; гурт спиняв єго а надто газда дому, — але иноді оратор перебивав усіх, викрикнувши: дай-те, я скажу! і починав говорити довго, але так мудро, що я не розумів єго. Коли я єму в тому признався, гурт обертавсь до него з недовольством: от бачите! годі вже! і т. п. Оратор на час втихомирювався, але незабаром знову починав теж саме.

Другий був Волох, як сказала мені ще перед тим дочка хазяїна, подаючи мені і єму килими, на котрих ми мусіли спати. Волох той зайшов із за річки, де, під Трансільванску границю, починалась уже руминська людність, і ні слова не розумів руского, — „а ми не розуміємо єго“, казала мені дівчина. Волох уже був уклався спати, коли увійшли наші мужики. Бачучи, що розмова йде живо, він почув і собі потребу говорити, і иноді обертався то до гурту,

то до мене з досить довгими промовами. Але-ж що, коли ми его не розуміли!

Я ще в Чернівцях „попікся“ на руминській мові. Я поклався на те, що знаючи латину, італіянську та французку мову, я як небудь дам собі раду з волоскою, так як мені случалось виправлятися з іспанскою та португальскою. Але-ж у Чернівцях я побачив, що я нічого не розумію по руминському і що Румини нічого не розуміють з того романського діалекту, котрий я для них витворяв. Причиною першого була перш усього вимова, як мені здається, дуже віддалена від загально романскої. Подібне я замічав у Славян в Лужичах та в Крайінців, хоч на письмі мови їх дуже легкі для мене. Окрім того послі, читаючи руминські книжки, я замітив, що найбільше втрудняють нас власне славянські слова, котрих

ніяк не ждеш і побачивши котрі все шукаєш романських корнів.

Одначе вернемось до нашого Волоха. Коли він кінчав свою промову, всі дивились на него з жалем і мов зо встидом і говорили: не розуміємо! Сам Волох дивився на всіх тимиж очами. Хазяїн хати, щоб як небудь втішити гостя, говорив ему, показуючи на ліжко: дорміте, газдо! очевидно єдине руминске слово, котре він десь запопав.

Се „дорміте, газдо!“ повторилось кілька разів. На решті треба було й усім спати. Люде вийшли. Зостались тільки Волох та я, та часом входила дочка хазяїна, щось пораючися. Я став знимати жилетку й положив дзігар під подушку. „Ога?“ почулось мені питанє від Волоха. „Undeci“, відповів я машинально по італіянському.

Волох скочив з ліжка і почав щось говорити чимало й гаряче. На

решті скінчив і поглянув на мене пильно... „Дорміте, газдо!“ — ось усе, що я міг йому сказати, здержуючи усміх, — над собою впрочім... Волох з сумом глянув на мене і ліг.

Скоро заснув і я. У ночі мене кілька разів будив крик. Видно було, що мої собесідники держали ще довго мітінг у жида.

В ранці дочка хазяїна сказала мені не без іронічної усмішки: о! ще наші довго розмовляли в корчмі, у жида, а провідник додав: цілі-сіньку ніч.

Далі вже я мусів йїхати возом до Сігета. Конечно, везти мене взявся жид, і я побачив буду, подібну до наших, бердичівських з балагулами, на котрих я йїздив колись, будучи студентом, з Кієва в Гадяч.

О! Rimembranza! промовив я, і незабаром пережив усі балагульські штуки, котрі переживав за молоду.

Перед тим, як сідати мені, угорський балагула сказав, що він мусить підвезти і свою матір до сусіднього села. Сказав він се віжливо, просячи мене дозволу. Я дозволив. Але, коли мати вилізла, — незабаром балагула прийняв по дорозі ще одного жида, при чому мене вже не питав. Скоро появились нові жиди, котрі то сідали, то вилазили з буди, не звертаючи на мене уваги й навіть не здоровкаючись. Коло самого Сігета вже сиділо в буді окрім мене 4 жидів і вже почали мене тіснити на задньому сидіню. Нарешті став улазити п'яний і витягати з місця коло мене мій куферчик, не кажучи мені ні слова. Я запротестував. Непрошений товариш сяк-так помстився на переді, а я прочитав жидам мораль про віжливість, на котру мені ніхто не відповів.

Всю дорогу, з села, я говорив з своїм балагулою по рускому, і він го-

ворив з мужиками те-ж по рускому, але-ж зо мною не інакше, як по німецькому. Теж саме робили й другі жиди в корчмах, куди ми приставали. А приставали ми в найгірші корчми, пропускаючи досить порядні села, з порядними домами, хоч я казав жидові кілька раз, що він мене мусить завезти в такий дім, деб я міг мати обід з мясом. „Будете мати“, казав жид, і завозив мене в жидівські корчми, де окрім яєць і горілки мені нічого не давали.

На решті прийїхали ми в Сігет, уже над вечір. Жид завіз мене в такий брудний двір, на кінці города, що я сказав, що тут zostаватись не хочу. „А другого нема“, каже жид. Я, зваживши, що Мараморош-Сігет головне місто комітату, настоював, що там мусить бути готель, а жид казав, що нема. „Ну, то везіть мене в ринок; я сам знайду“, кажу я.

Жид не хоче. Я кажу, що не заплачу грошей (в селі я дав половину), а за куферчиком, котрий жид уже скоро заніс у брудну хату, прийду з поліцією. Жид виніс на віз куферчик (але, як оглядівся я потім, зоставив подушечку, котра так і пропала) і повіз мене в середину города.

Бачу я на решті великий паралелограмний плац з усіма ознаками австрійського прівінціального ринку. З краю лежать пірамідами кавуни, а коло них сидять перекупки. Я до них — по рускому, по німецькому, по моєму романському, — не розуміють і відповідають мені зовсім незнакомою мовою — мадярскою. Пигаю жид: де тут готель? „Нема“, каже.

Оглянувся доми. Бачу — на противному кінці написано: Kavehas. „Ну, певно, се Kaffehaus; варто запам'ятати на всякий случай“. Бачу — на двох домах написано слово Szallo-

да по при других також незрозумілих мені словах. Я пригадав, як Гротенд догадався, що слово, котре повторяється на руїнах Персеполя, мусить бути цар, — і поставив собі гіпотезу, що Szalloda мусить бути готель. Іду до ближшої Szalld'и, і бачу признаки готеля. На мої німецькі запити получаю відновіді малярські, але в них все таки розумію слово hotel, котре за мною говорять два хлопці й жінка. Розличаю ще слово Oberkelner і рішаю що сей мусить уміти по німецькому. Приходить і оберкельнер, і хоч він не мудро говорить по німецькому, та ми вмовились про що треба. Я велів готувати вечерю, а сам побіг на пошту, де не без труду получив свою кореспонденцію.

По вечері я попрохав збудити себе о 6-тій годині і зарані пішов у свій номер спати.

Хтось стука. Я перепробував усі сіноніми herein! На решті увійшла

особа, одягнута трохи подібно до гуцульського і сказала мені чистою рускою мовою: „Веліли-сте, паночку, збудити вас о шестій годині?“

Таки знайшов я Русина у Сігеті; то був Hausknecht.

На другий день не він мене, а я его збудив о 6-тій годині. А коло 9-тої я був на станції залізної дороги, щоб йїхати до Мункача або Мукачева, де я хотів відвідати руский монастир. На станції всі урядники й публіка говорили по мадярському. „Ну, як я тут справлюсь?“ подумав я, — коли бачу: подібна до гуцульської особа підходить до каси і каже по рускому: „т р е т я к л я с а д о N N“ Кассир відповіда ціну по мадярському. Так і в другий і в третій раз. Підходжу і я: „третя кляса до Мункача!“ Кассир мене оглянув пильно, і сказав ціну — по німецькому!

Таку уступку я заслужив, очевидно, як чужинець

В вагоні я попавсь у компанію панску і кругом не чув нічого, окрім малярщини. Тільки на одній станції сіла особа, в котрій було щось церковного. „Мусить бути Русин“, подумав я, і закинув удку: став читати, а далі поклав на лавку „Слово“. Особа взяла газету, почитала, а далі заговорила якимсь язичієм, подібним до руского.

Ми все таки розговорились. Подорожній був щось таке подібне до дяка, або до сотрудника при церкві, але проживав у такій крайіні, що Русини перемішались зо Словаками, так що не міг потрапити ні на яку чисту мову, а до того ще хотів говорити „по письменному, з висока“, як каже наша різдвяна вірша про Іосина Старенького. Трохи згодом він мені сказав, що може співати руску пісню — і зтяг, фальшуючи: Гляжу, какъ безумный на черную

ш а л ь, романс Пушкіна. „Звідки. питаю, ви навчилися?“ „Навчив мене Поляк, учитель мій в семінарії“. А Поляк той був колись офіцером армії польської перед повстанєм 1830, потім емігрував і якось став на Угорщині учителем в рускій семінарії, де й навчив семінаристів романсу, котрий був модний серед офіцерів російських

Ось як пробиралось на Угорщину обрусеніє!

По троху наша розмова, а вадто спів звернули на себе увагу сусідів по вагону, між котрими оказалось двоє студентів. Вони розпитались у співця по мадярському, хто я? і почали говорити зо мною по німецькому. Розмова зійшла й на герцеговинське повстанє, котре тоді починалось. Наш кружок у Києві цікавився тією справою, і я привіз зібрані серед приятелів, переважно сту-

дентів, коло 150 рублів, котрі переслав у редакцію одної сербо-далматинської газети для „устанів“. Сепемо були перші гроші, послані для них з Росії. Маляре-студенти були недовольні герцеговинським повстанєм, сказавши мені зовсім ясно, що коли Серби задунайські будуть мати свою вільну державу, то до неї одійдуть і Серби угорські. „Не одійдуть, кажу, коли в Угорщині їм буде добре, — аже-ж Тессинський кантон Швейцарії не одходить до Італії“.

Студенти почали мені розвивати малярсько-державні ідеї централістичні: мовляв, ми мусимо ассімілювати немалярські народи в нашій державі, бо вона мала в порівнянню з Німеччиною й Росією і т. д.

Я, звісно, казав, що не-Малярам нема діла до малярських національно-державних інтересів, і коли

мадярська держава справді непримирима з їх національними інтересами, то вони мають повне право дбати про себе, як хочуть, бо вони такі ж самі люде, як і Маляре і таке-ж саме мають право мати свою державу „Сербі такі самі люде, як і Маляре?“ перепитав мене один з студентів. „Еге-ж“, кажу. Студенти підняли гомеричний сміх. Сусіди заговорили з ними по мадярському, певно, питаючи, чого вони сміються і скоро по всьому вагону піднявся скажений регіт. Я сам засміявся...

Але скоро треба було мені перемінати колію дороги. І співець, і студенти щезли з моїх очей. Я всів у новий поїзд на Мункач.

Оглядаючись у вагоні, я побачив двох уніяцких попів. То мусіли бути Русини, але говорили вони по мадярському. Незабаром увів до них світський молодий чоловік, очевидно,

знакомий їйх, і всі говорили по ма-
дярському. Скоро прибули ми до
станції Мункачівської. Я знав, що ма-
настир не близько від міста, хотів
роспитатись і став оглядатись. Коли
чую — тройка прощаєсь і каже:
дай боже! Значить, Русини. Я
підхожу до них і питаю по русько-
му, як мені дістатись в монастир,
— чи далеко? Всі надулись, один
пробурчав: не знаю! і всі троє роз-
біглись.

Я взяв фіякр і велів везти себе
в монастир. Коло самого монастиря
я побачив особу, в довгому костюмі,
але не подібному ні до православ-
них, ні до римських монашеських ко-
стюмів, котрі я доси бачив, — з
бородою. Питаю я єго, чи застану я
ігумена, Краліцького. „Я, каже, сам
ігумен Краліцький“. Я єму кажу, що
хотів би бачити монастир.

Говорив я по українському. „Ви
з Галичини?“ пита ігумен. „Ні, з

України, з Кієва“. — і назвав себе.

Ігумен видимо здивувався моїй мові, і повів мене до себе, держучи трохи холодну міну. В його кабінеті я подав йому „Историческія пѣсни Малорусскаго Народа“ і попрохав помощи виданю збором подібних пісень на Угорщині й рекомендацією других збирачів і т. п. Книга заімпонувала.

Розбираючи далі книжки в моєму багажі, я показав ігуменові новітні галицькі видання общ. Качковського і Просвіти. Він їх бачив у перше

Я не вірив своїм ухам: ігумен руского монастиря, сотрудник „Слова“ не бачив ніколи видання общ. Качковського, поки йому не привіз їх „україноман із Росії“!

Про „Просвіту“ ігумен знав, що вона видає полонофільські трохи не польські книги. Я йому дав, окрім брошур „Просвіти“, свою статтю об тім,

як „Просвіта“ зреклась соймової субсидії. Се все було повинною для ігумена, а для мене доброю нагодою розвинути свої „надпартійні“ думки про Галичину і в загалі австрійську Русь. Ігумен став привітнійший і попрохав мене остатись ночувати в монастирі.

Ми багато розмовляли про всякі національні справи в Росії і в австрійській Русі. Конечно, зійшла розмова на мадяронство. Я винив у нему найбільше самих Русинів, брак у них демократизму¹⁾, з чого виходило в масі угроруского попівства мадяронство, а в патріотах поверховне москвофільство і зневага до свого демоса, его мови і інтересів. Се все дуже було нове для мого собесідни-

¹⁾ Кумедно, що патріоти писателі між угорськими Русинами, як напр. Духнович, не премінно старались вивести свої родини від бояр і шляхти — з Росії.

ка, щоб він з тим згоджувався, але він тому не дуже й противився.

За вечерею побачили монахів, — менше десятка і нічим не інтересних, дуже нерівних просвітою до ігумена. Роспитували мене про ківські святоці, але видимо для розмови.

В ранці застав я ігумена ще привітнішим. Видно було, що він на самоті переглянув мої книжки й брошури. Обдивились церкву й бібліотеку; в остатній нічого осібного, але все таки є дещо зі старих книг про угорську Русь. Поки ми були в бібліотеці, случився курйоз: увійшов той молодий чоловік, котрий учора йїхав і не схотів говорити зі мною по руському і сказав, що не знає, де манастир. То був укінчений богослов; він тепер шукав собі місця й забіг поклонитись ігумену, котрий є членом капітула єпископського і стоїть незалежно, бо в той же час належить

до осібної федерації монастирів уні-
яцких усієї Угорщини, руських, а та-
кож румунських і др.

Вчорашній мадярончик не пізнав
мене й дуже низько поклонився, ко-
ли ігумен представив єго мені. Я не
видержав і спитав: „Ви говорите
по руському? Ви вперший раз в Мун-
качі?“ і на решті додав: „Я вже
учора мав пригоду бачитися з до-
бродієм і питати в него дорогу до
монастиря“. Конфузія мадярончика
була велика і він скоро вибрався.

Коло полудня вийїхав і я, полу-
чивши деякі книги від ігумена й обі-
цявши ще прислати від себе кілька
книг із Росії на читанє окольним Ру-
синам. Ігумен же обіцяв мені при-
силати етнографічні матеріали, і дій-
сно прислав деякі, котрі я почасти
напечатав у „Малорусскихъ преда-
ніяхъ и разсказахъ“. Книги котрі я
прислав єму, були: Записки Охотни-

ка Тургенева, Разказы Рѣшетникова, Русская Исторія Костомарова, Кобзарь Шевченка, Повісти М. Вовчка, Нечуя, Федьковича Пісні Лисенка і т. д. Остатні, як я взнав потім, дуже подобались родичкам ігумена.

З Мункача я поїхав в Ужгород, або Унгвар, де мені ігумен рекомендував редактора „Карпата“, попа Гомичкова. То був особисто приятний чоловік, гостинний, веселий, — відвертійший в манерах від Галичан, — як усі Угорці, котрі в сему подібні до наших Россіян, маючи в собі натуру більше сільського пана, ніж міщанина, як Німці, а за ними й австрійські Славяне. Ідеї-ж Гомичков мав прекумедні для нас, хоч консеквентно угорські. В часи другого свого побуту в Унгварі в 1876 р. я ввів довести Гомичкова до того, що він напечатав у Карпаті мою статтю про дослідинардної словесности в Россії,

—велико, мало і білоруської, і відозв до угорських Русинів. щоб збирали давали мені пісні й казки свого народу. Але до більшого демократизму літературного Гомичкова ніяк не можна було підбити. Коли після 1876 р. в австрійській печаті всилилась лайка проти мене, то виступив проти моїх літературних поглядів і Гомичков у „Карпатѣ“ і сказав просто і ясно: „г. Драгомановъ хочетъ отъ насъ, чтобъ мы писали языкомъ слугъ, — но литература пишется вездѣ для господиновъ“. Виходячи з сего прінципу, Гомичков змагався писати в „Карнатѣ“ по російському (ставлючи часто коло російських слів мадярські) а нарешті майже покинув свій „русскій господскій языкъ“, котрий у него був найдивогогляднійше язичіє, і став писати цілком по мадярському. І резонно, бо „господа“ Россіяне далеко, а Мадяре під боком.

Говорив зі мною і з простими людьми Гомичков досить чистою малоруською мовою, та тільки з жінкою і сином говорив не інакше, як по мадярському. Відповідні поглядам літературним були й сціальні погляди Гомичкова. „Слуги“ і їх інтереси для него нічого не значили, і на мої запити про економічний стан народу він нічого не міг мені розказати, навіть назвати джерела, звідки б я міг про те довідатись. Ледви про шкільні справи міг він говорити, і роспитами й листами, в котрих я критикував угроруські популярні книги, що Гомичков дав мені, я довів его до того, що він попрохав мене зібрати для него в Росії колекцію елементарних учебників і популярних книг, — що я й зробив, привізнивши ему таку колекцію в 1876 р. Конечно, я туди помістив і українські книжки.

Спеціально про Україну Гомичков знав мало і не інтересувався нею. До Росії, як до держави, він мав пошану, хоч часами говорив про неї фрази з „Neue Freie Presse“ але внутрішніх справ Росії, культури, літератури зовсім не знав: ледви міг назвати напр. кількох авторів російських, тай то путав їх твори, кажучи, що він дещо мав попереду від Де Волана, консула в Пенсі. У него в домі, як і в бібліотеці монастиря в Мункачі, я не бачив ні одного класіка російського.

А то ось іще знаток Росії — учитель гімназії до якого повів мене Гомичков. Той, розпитуючи мене про Київ, спитав мене: а Новгород недалеко від Києва? „Який Новгород, питаю: Волинський, чи Сіверський?“ Учитель показав затрудненість. „Огой Новгород, що про него часто говорять в історії“. „Новгород Великий, кажу: колишня республіка?“

„Еге ж, еге-ж“. „Ну, так той дуже далеко від Кієва. Він аж коло Петербурга, і тепер туди залізною дорогою коло 3 днів йїдеся“. „А я думав, що се зараз коло Кієва, бо в історіях читаєш, що князі все з Новгороду в Кієв ходили і з Кієва в Новгород“.

А й той учитель був „москвофіл“, як і Гомичков, по крайній мірі в тому, що вірували в „одинъ рускій языкъ“, яким пишуть „господа“ в Росії, хоч самі ні писати, ні говорити ним не могли, а говорили звичайно по мадярському.

З Унгвара я вийїхав рано і мусів на станції Чап ждати поїзда, котрий би мене повіз на Кошиці (Kaschau) і Пряшів (Eperies), а звідти кругом Татри на Краків, бо тоді ще не було залізних доріг у Галичину через Карпати. Я велів собі подати якусь страву, сів коло

стола й став зводити в пам'яті все що бачив і чув на угорській Русі: пригадав я мадярську й жидівську зневагу народу, темноту народню, тупість, егоїзм і слабодушність інтелігенції руської, — і мені стало гірко, як ніколи не було... Я не бачив, як передомною поставили вино й страву, і коли отямивсь, то побачив, що в мене з очей капують сльози прямо в тарілку...

Я дав собі Ганібалову присягу: що небудь зробити для угорської Русі, по крайній мірі направити кілька душ на реальну працю для народу, в демократично-поступовому напрямку. Можу сказати, що за рік-півтора дещо вже такого починало заосновуватись в угорській Русі моїми заходами, але незручний земляк розбив у 1877 р всі ті початки. А другого нікого не знайшлося ні між російськими Українцями ні між Галичанами, хто б узявся за подібну

працю, хто б навіть заглянув в угорську Русь...

В Кошицях я спинився тільки між двома поїздами. Там Русинів нема, а місто переважно словацке. З розмов по лавкам, в ресторані й на улицах я м'г замітити, що Словаки куди ліпше Русинів держаться свої національності. Мадярської розмови я майже не чув, і навіть на мою німецьку розмову Словаки відповідали мені по словацкому. Я думаю, що тут причина те, що Словаки протестанти. Реформація принесла їм просвіту на національній мові, і та просвіта розширилась серед міщан. Коли наступили (з кінця XVIII. ст.) часи мадяризації, то та мадяризація стрітила освічене словацке міщанство, котре не схотіло піддатись їй. Зовсім інакше в православно-уніятській Русі, де мертва церковно-славянщина не дала національної просвіти навіть понам: там

міщанство піддалось мадяризації, котра несла за собою все таки просвіту, — а нарешті почали мадяритись і самі попи. При руцянні zostались одні селяне, та за те zostались вони й без просвіти...

Прянів стоїть серед словацкої околиці, і Німців там чимало, та я спинився там на довше, бо там стоїть руська, уніятська єпископія, котру я хотів оглянути, а при знадобі завести там знакомство. Я мав рекомендацію з Унгвара до одного попа, досить важного в єпископії, памятається Ладимірецького по імені (він тепер умер). До него приступив я, як звичайно в Угорщині, з просьбою помогти збору матеріялу для „Историческихъ пѣсень малорусскаго народа“, а поки показати мені бібліотеку єпископії. Ладимірецький — висока фігура, не маюча в собі нічого аскетичного, прийняв мене досить холодно і видимо хотів мене скорше

збутись. По часті матеріалу для Історії п'єсень і т. і. подавав мало надії, покликуючись на те, що околиця мало має руського. Бібліотеку показав на скоро, сказавши, що там нема нічого інтересного, рівно як і в церкві. Сучасного стану річей в мадярській державі Ладимірецький не хотів чіпати (видимо, політик! як кажуть у Галичині). На прощання тільки Ладимірецький трохи вмнякшив свою важну фізіономію і подарував мені свою фотографію, при чому звернув мою увагу на те, що на нему орден на шиї, — він сказав і який, та я, профан в австро-угорській геральдиці і окрім того, як звичайно Росіяне, не звикший до пошани для орденів, — нічого не знайшов сказати на те.

Попрощавшись з декорованим прелатом, я вліз у вагон III кл., щоб виїхати на дорогу, котра мусіла

мене повезти у Краків. Разом зо мною сіла дівчинка, а далі єї батько в одежі, подібній до русько-горальської, а напроти двоє мущин в європейських жакетах, досить потертих. Один з них заговорив до дівчини — по руському і поговоривши так трохи з нею і батьком єї, обернувся до сусіда — по італіянському. Я здивувався і, як завше зрадів почути бесіду Данте, і сам обернувся до говорившого по італіянському, і з перших же слів спитав єго, чи він Русин, чи Італіанець? Той сказав мені, що Італіанець, але довго робив при туннелі на Лунків, і жив там серед Русинів і тепер туди йїде, бо робота ще йде. Сусіда єго був у такому ж стані, — і скоро, щоб зробити бесіду спільною й для моїх сусідів, мужиків-Русинів, ми заговорили по руському. Але на моє горе мені скоро треба було висісти в другий поїзд, котрий повіз

мене під Татрами (на той час закритими хмарами) до Кракова.

Ні на віщо було дивитись, і я приводив у систему свої вражіння з подорожі по угорській Русі і виводи з них. Потім, побувши там ще раз в 1876 р. і завязавши ширші стосунки, я тільки більше допевнився в тих виводах.

Угорська Русь — країна з усіх боків занедбана й задавлена мадярством не тільки національним, але й соціяльним, шляхоцтвом, котре живе в головах навіть тамтошніх руских патріотів, найпротівнійших мадярству. Через те найперше потреба там ширити демократизм. Починати справу з національного руського кінця там непрактично, бо краєва рущина там дуже слаба культурно й не шанується самими руськими патріотами. Наше українофільство там те ж не на руку, бо воно опи-

раєся на козацкі традиції, котрі вже й у Галичині ледви зачепили народ, а в угорській Русі зовсім не відомі. Як не як, а єдина історична подія, котра вразила угорських Русинів і показала їм руську силу, се була воєнна російська оккупація 1849 р. котра зігнула мадярського пана — найстрашнішу доти силу для угорського Русина. Через те „москвофільство“ в угорській Русі проява цілком натуральна, тим більше, що про друге руссофільство там і не чуть було: я був перший Українець, котрий зайіхав на угорську Русь і заговорив там мовою, іншою від мови всяких других руських патріотів.

Біда тільки, що угорське москвофільство, через краєві обставини, стало ще більше клерикальним, ніж галицьке, — ще більше звязалось у літературі з церковно-славянщиною і зовсім уже не прийняло в себе ніяких новітніх культурних чи соціаль-

но-політичних ідей. [Доводити угро-
 руську дячківщину до чого небудь
 свіжішого можна тільки за посеред-
 √ ництвом російського письменства, до
 котрого форми вона все таки тягне-
 ся. Треба тільки показати угро-русь-
 кій інтелігенції поступовий і демо-
 кратичний елемент у тому письмен-
 стві та кригику самого російського
 життя, котре через націоналістичні
 окуляри угроруських патріотів пока-
 зується їм райським. Поряд з російсь-
 кими творами, такими, як Записки
 Охотника Тургенева, поезії Некрасо-
 ва, повісті Решетнікова, Успенського
 й т. і. можна пускати й українські,
 в котрих чисто демократична ідея
 бере перевагу над козакофільством,
 — як повісті Квітки, М. Вовчка і т.
 и., з галицьких повісті Федьковича,
 а вже послі Шевченка в комплеті.

Звісно що поряд з тим треба
 б, щоб галицько-українська просвітня

демократія сама робила, так сказати, місії в угорську Русь, щоб пізнати її обставини, завязати особисті стосунки, а надто в простому народі, та впливати безпосередно на той народ словом та книжками, до него приладженими, а далі особними товариствами просвітно-агітаційними

З сих усіх способів будити угорську Русь я вибрав собі думкою те, що було в моїх силах, і сподівався, що в Галичині, на Україні і навіть на Великоруси знайду помічників для тої цілі.

З такими думками й мріями я вийїхав у краківську Польщу

Не буду розказувати про свій побут в сій Польщі. Скажу тільки про одно вражінє, котре вона на мене зробила, бо воно має звязок і з руськими справами. Нігде, окрім південної Баварії, я не бачив такого показу церковного богомільства, як

у західній Галичині. Се свідчить о глибокій популярности католицького клерікалізму серед польскої людности, а позаяк справи руської Галичини залежать від Поляків, то се поясня не одну прикмету галицької політики, і тим більше ставить потребу для поступових Русинів боротьбу з клерікалізмом.

В західній Галичині я мусів зупинитись у Жешові (Rzeszów), щоб побачитись з Навроцьким, котрого „для пользы службы“, як говориться в Росії, гр. Голуховський перевів туди зі Львова, на велику шкоду для „Правди“. По просьбі Навроцького я звістив єго з Кракова про час вийїзду. Але приїхавши у Жешов коло 2 год. ночі, я не застав Навроцького на станції і мусів добиватись в місті готелю. Потім, коли Навроцький рано знайшов мене, обійшовши всі готелі, і коли ми, гуляю-

чи по місту, зайшли на часок і до него в квартиру, я побачив, що квартира та була з двох порядних хат, з ліжком і канане, — і подумав про різницю наших, російських, і галицьких звичайів: у нас чоловік при таких умовах ніколи б не пустив закликаного до себе подорожнього до готелю, а в усякий час стрів би єго на станції і взяв би до себе. Навроцкий же до себе завів мене щось мінут на 15, а весь час сидів у мене в готелі, а потім, коли мені треба було вийїздити те ж коло 2 год. ночі, то ми, перенісши мій пакунок на станцію, самі годин зо три ходили, розмовляючи, по місту й поза містом. Правда, я за те надивився на богомільство публіки коло церков, бо було якесь свято чи ювілей чи одпуст, і публіка молилась і співала цілу ніч.

Розмов з Навроцьким я не буду

росказувати. Вони були з обох боків про те, як би можна було проломити уперте рутинерство та ретроградство генерального штабу львівських народовців. Навроцький, будучи однакових думок зо мною, не бачив для себе можливости що небудь зробити з Львовянами й Правдою і говорив про потребу нового органу, до котрого брався писати навіть для чисто соціалістичного, такого, який проєктували О. Т. і Сергій Подолінський, і про котрий єму вже писав О. Т.

Попрощавшись з Навроцьким, я вийїхав у Львів. Тепер мені тим паче нічого було робити з тамтошніми народовцями і я зостався днів на два тільки, щоб закупити деяких книг і оглянути колекції публичні. Коли в остатній вечір перед моім вийїздом приходить до мене В. Ганкевич і від імені К. Сущкевича, котрий тимчасом вернувся з Росії і з

села, просить мене до него, Сушкевича, на чай. Я кажу, що мені не дуже то хочеся, а надто, коли там будуть другі народовці, з котрими мені вже огидло балакати. Каже: „нікого не буде, окрім мене, та ще може який один зайде, а, бачите, Ви в Києві приймали Сушкевича, так і він хоче приймати Вас“.

Прийшов я до Сушкевича й застав цілу громаду, душ 15-20, обсаджених коло стола, немов на офіційне засіданє і маючих справді офіційні фізіомії. Не впів я сісти, як Сушкевич каже мені, що ось зібрана громада хоче від мене довідатись, „чого Українці від нас, Галичан, хотять?“

Мені стало дуже досадно на таку аранжерію мітінга, і я тим паче поклав собі збути єго лаконічними відповідями. На запит Сушкевича я відповів, що із многих листів і з

Київського Телеграфа можна бачити, чого певні Українці хотіли від львівських народовців, але тепер я можу сказати в імені своїх товаришів, що вони нічого не хотять окрім того, щоб львівські народовці в усіх своїх публичних виступах говорили виключно від свого імені, а не покликувались на весь український народ, або на всю українську громаду.

Почав говорити В. Ганкевич, попрохавши офіційно слова. Він обернувся до мене з запитом „що думають Українці про Парову Машину, — може се програма їх і може вони хотять, щоб до неї приєднали й Галичане?“

Я відповів, що Ганкевич знає добре, що я побачив Парову Машину вперше в купі з ним і що з того часу не був на Україні, і знає також, що я сам думаю про згадану бро-

шуру. Коли вгодно, я тепер прилюдно скажу, що по моєму, та брошура і не повно і не зручно зачинає т. зв. „соціальне питанє“, але я все таки радий, що вона єго зачинає, бо пераз чув від Галичан фальшиву думку, що мовляв „у нас соціальної квестії нема й не може бути“ За Паровою Машиною певно підуть другі писання, діскусія, а з того може вийти тільки користь для нашої народньої справи.

Сгав говорити чоловік для мене незнакомий, — з висока і не дуже ясно, але з певною горячністю і талантом. Оратор нападав на комунізм і боронив індивідуальну власність часто покликуючись на Шефле.

Я відповів, що требаб багато часу для сеї справи, котра дуже складна й не так ясна, як видиться оратору, бо є справи, в котрих і тепер навіть несоціалісти стоять за

комуністичну форму вживання, є зостатки старого комунізму напр. сільські громади, котрі економісти всяких шкіл радять піддержати і т. і. На-решті я сказав і свою думку, котра завше була єретичною для многих моїх приятелів-соціалістів, а власне, що в теперішньому соціальному руху, навіть робітницкому, справа власне комунізму займає не дуже багато місця а що той рух висуває на перший план такі справи, як час робочого дня, норма плати робітникам, убезпечення робітників ітп. котрі мають свою вагу й помимо справи комунізму. До того є рухи аграрні, досить радикальні, і навіть революційні, як нпр. ірландський, котрі зовсім не мають в собі комунізму

На се оратор ex abrupto спитав мене: „Хто писав в К. Телеграфі замітку про святкування Шевченкових роковин у Львові сего року?“

А, подумав я, — оратор є Володимир Барвінський! і відповів: „я писав!..“ „Я так і думав“ — відповів оратор.

Діло в тім, що на тих роковинах партійну промву держав В Барвінський в присутности намістника і деяких соймових польських грандів і, як нераз се робили народовські Шевченко - поклонники, всилювався виставити свій рух в найприязнійшій для польських грандів барві, і для того між іншими наставив паралелів про те, як Польща й Україна впали в один час перед ноги північного сусіда й т. і. В сих параллелях, як в усій промові В Барвінського, історія польсько-українсько-московська XVII-XVIII ст. була нарисована зовсім фантастично. Я, котрий замічав не раз, що в Галичан, можна сказати, стало обовязковим не знати історії України,¹⁾ — не про-

пустив пригоди, в галицькій хроніці в К. Толєграфѣ звернути увагу на сю фантастичну мальовку в промові В. Барвінського, й порадив єму познакомися з реальною історією України. Він, конечно, образився моєю заміткою і тепер так не вмів зволадати своїм самолюбством, що серед народовського мітінгу перескочив від таких справ, як комунізм ітп. до своєї особистої справи.

Я мав іще одну пригоду заочно стикнутись з В. Барвінським і обмінятися з ним листами. Сектанство на Україні потребувало українських перекладів євангелій і Псалтиря, не маючи котрих, наші „штундарі, шалапути“ ітд беруться до російських

¹⁾ Кажуть, що тепер, після того, як д. Ол. Барвінський почав видавати Історичну Бібліотеку, де вийшли й переклади історичних монографій Костомарова, се почало змінятись. В добрий час !

і тим способом „помосковляються“. Тим часом за кордоном були видання евангелій і Псалтиря, Кулішеві. Я обернувся до д. Куліша з запитом, як би можна було здобути дешевше велику купу тих книг. Д. Куліш передав мені право власности на всі ті книги, звіщаючи, що за евангеліями я можу обернутись до Димета, а за Псалтирем до Вол Барвінського, при чому додавав, що всю справу видання Псалтиря вів Барвінський і що сам Куліш тільки оплатив видане, та не зна, ні скільки примірників напечатано, ні скільки продано, ні скільки зосталось, – але сам з В. Барвінським не хоче мати діла і просить мене самому обернутись до него, і при сему не змішувати В. Барвінського з братом єго Олександром, до котрого Куліш остається з пошаною.

Я написав в сій справі листи до Димета й В. Барвінського, і від першого дістав докладну й акурат-

ну відновідь, а потім скоро коло 800 екз. евангелій Від Барвінського получив таку темноту, в котрій нічого не розібрав і про котру реферував Кулішеві. Той написав мені, що Галичане в загалі не дуже то аккуратні люде і що тим наче нічого требувати від Вол. Барвінського, а через те він, Куліш, радить мені махнути на сю справу рукою і мати на оці, що иноді найліпший спосіб вдержати людей схибивших на дорозі порядочности, се вибачати їм і держати себе з ними так, мов би то з порядочними.

Я так і поступив і діставши через Димета тільки щось коло 100 Псалтирів, про другі з В. Барвінським далі не розмовляв.

Вінте ж не починав зо мною розмови про сю справу, але не видержав, щоб не спитати, хто автор критики на єго вітійство на Шевченкових роковинах. В усякім разі увесь ви-

ступ В. Барвінського на вечері в К. Сушкевича мені навіть подобався. По моїм досвідам одно з лих галицьких — се апатичність, якась фізична й моральна анемія, котра робить їх індіферентними до всего. А в В. Барвінського я побачив хоч злість, котра все таки давала надію, що він спосібний проявити якусь енергію.

Після В. Барвінського став говорити директор В. Ильницький. Сей виступив ні з того, ні з сего проти „нігілізму“ і матеріалізму і став доказувати безсмертність душі. Довго говорив він по рутенському, на решті став говорити по польському, мішаючи німецькі фрази.

— Der Mensch, Panie Dobro dzieju, ist kein Hund, — з такими фразами він обертався до мене.

Я оглянув збір і побачив, що навіть він був недовольний оратором, чи може мовою его. Коли він скін-

чив, я сказав, що не будучи спеціалістом первної фізіології, не беруть судити про душу в загалі, і про людську й собачу почастино.

Дехто засміявся; багато заговорило зразу; видно було, що хотіли затерти бесіду ш. п. директора.

Через кілька хвилин заговорив новий оратор, — як я дізнавсь потім, Лонгин Лукашевич. Він сказав, що не живучи остатніми часами в Львові, він не зна докладно спорів між Українцями і Львовянами, але мусить признати потребу критичного перегляду партії, єї діланя, засад і составу, бо по крайній мірі він може сказати, що до партії причислились люде, котрі ніяк би не могли належати до неї, колиб вона зоставалась вірною своїм первісним засадам.

Але тут Сушкевич возвістив, що готова закуска, і мітінг перервався.

Началось звичайне „закусочне дійство“, котрим я покористувався, щоб познакомитись з Лукашевичем і умотивитись з ним на завтра. Я поклав zostатись ще день у Львові ради Лукашевича, котрий видівся мені „єдиним тверезим в гурті п'яних“, і ради Барвіньського, в котрім виділась мені енергія

Лукашевич признавав слухність моїх закидів народовцям, але відговорювався, що як на ново вернувшись до Львова він мусить ознакомитись знову з обставинами, перше, чим виступити з своїми думками публично в „Просвіті“ й Товаристві ім. Шевченка. Про В. Барвіньського я прямо сказав свою думку Лукашевичу, нагадуючи ему сцену з Пушкінського Дон-Жуана, де Лаура обертається до Дон-Карлоса:

Ты, бѣшеный останься ;

Ты мнѣ понравился,

Какъ выбранилъ мене і т. д.

Лукашевич звів мене з В. Барвінським, котрому я став доказувати, що між соціалізмом і ретроградством львівських народовців ще багато простору, в котрому моглиб працювати такі люде, як він, ще не заангажовані в львівське рутинерство. Але скоро я побачив, що трачу даремне час. В. Барвінський відповідав мені пустими фразами, котрих пародію в Росії зложено в словах: не лъзя не сознатъся, но невозможно и согласитъся. До того придалось болізне самолюбство, котре не могло простити мені ні критики в К. Телеграфѣ, ні того, що мені звісна неаккуратність з Псалтирем.

Прийіхавши до дому, я першим ділом пішов розпитувати, що покладено в справі видання газети С. Подолінського і О. Т. „А нічого, сказав мені головний оратор справи окре-

мого журналу, той противник мій, про котрого я згадував висше: ми прямо сказали О Т, що журнал немислимий без Драгоманова, а коли Др-ова нема тепер, то нічого про те й балакати“.

В Кієві я довідався, що вже рішилась справа моєї відставки з університету. Ще перед вакаціями попечитель сказав мені, що міністр (гр Дм. Толстой) потребує моєї відставки. „По якому способу?“ спитав я „Як по якому?“ „Чиновники в Росії можуть іти в відставку по прошенію, або без прошенія, по т. зв. третьому пункту“¹⁾. „Конечно по прошенію, это для Васъ выгуднѣе“.

Я ростолкував попечителю, що

) Так відставлений чиновник тратьє усяке право на державну службу, хіба новий начальник візьме его „подъ свою отвѣтственность“.

подавати мені прошеніє, значить признавати себе винуватим, а в чому — я не знаю. Попечитель, покрутившись кілька хвилин сказав мені мою вину: я хочу відділити Україну від Росії до Польщі і проповідую таке в своїх писаннях у Галичині й Італії. „Ваше Превосходительство, кажу, я наперед певний, що міністр не перемінить свого рішення, але я Вам принесу те, що власне печатав я в Галичині й Італії; коли там дійсно знайдеться те, що мені приписують, — я подаюсь в відставку, а коли ні, то не подамсь, а в усякім разі Ви можете завше дати мені відставку без прошенія“.

Після того я поїхав у Галичину, а міністр представив мою справу цареві (се треба було міністру, щоб підкопатись під університетський устав з 1863 р., з виборною професурою). Царь після рапорта міністра, звелів

знову мені предложити податись у відставку з тим, щоб мені закрити три південні університети: ківський, харківський і одеський. Я знову не схотів подати прошеніє, — і получив відставку без прошенія.

Коли про се розмовляли між професорами в Кієві, то декан нашого факультету, Селін скрикнув: „Помилуйте! як же можна було инакше поступити з Др-вим, коли він навіть після розмови з попечителем поїхав у Галичину і там появлявся на польських сеймиках і держав промови проти Росії за Польщу. Гоґоцький получив про те телеграму просто з місця“

Ті „польські сеймики“ були — віче Русинів у Галичі, на котрому я, як бачили, не сказав ні слова й не міг говорити.

Сальмансдорф коло Відня.

6. септ. 1891.

W.34.583

Φ $\frac{III}{A-721}$

$\frac{1}{2}$ -5